

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М. П. ДРАГОМАНОВА**

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ПОСТОЛОВСЬКА ОЛЕКСАНДРА ОЛЕГІВНА

УДК 323.39:316.344.42:316.722(477)

ДИСЕРТАЦІЯ

**ПОЛІТИКО-КУЛЬТУРНІ ОСОБЛИВОСТІ
ТРАНСФОРМАЦІЇ ПОЛІТИЧНОЇ ЕЛІТИ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ**

23.00.03 – політична культура та ідеологія

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук
(доктора філософії)

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело
_____ (О. О. Постоловська)

Науковий керівник – **ОСТАПЕНКО Марина Анатоліївна**, доктор
політичних наук, доцент

КИЇВ – 2019

АНОТАЦІЯ

Постоловська О.О. Політико-культурні особливості трансформації політичної еліти сучасної України. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук за спеціальністю 23.00.03 – політична культура та ідеологія.

Дисертація присвячена проблематиці новітнього українського елітотворення, що відбувається на фоні розгортання державотворчих та трансформаційних процесів в сучасній Україні. Досліджуються особливості трансформації політичної еліти сучасної України, зокрема вивчаються зміни у її політичній культурі, їх вплив на потенціал цієї групи як суб'єкта подальших демократичних перетворень українського суспільства.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в осмисленні феномену трансформації політичної еліти, систематизації основних політико-культурних змін політичної еліти сучасної України, визначенні її ціннісного потенціалу та його ролі у демократичному розвитку політичної еліти як суб'єкта подальших демократичних перетворень в державі.

Запропоновано авторське бачення політичної еліти як поліскладового, багатоаспектного феномену, який характеризують такі групи «маркерів» як кількість та якість. Якісний розкриває особливості політичного мислення, культури, діяльності та характеризує специфіку отримання, здобуття, використання та утримання політичної влади, відносини як всередині самої елітної групи, так і зі суспільством.

Трансформацію політичної еліти розглянуто як комплекс процесів її інституційних та суб'єктивних змін. Визначено, що інституційна трансформація може відбуватися на рівні взаємодії різних гілок влади, старої та нової еліти, горизонтальних і вертикальних комунікацій всередині елітної групи, а також у відносинах зі суспільством. «Суб'єктивна» трансформація

політичної еліти зумовлена зміною ціннісних орієнтирів, установок, норм поведінки, що визначають зміст і форми діяльності цієї групи. У політичній культурі еліти України визначено такі ознаки як домінування негативних якостей та амбівалентність ціннісної основи цієї групи: з одного боку, політична еліта публічно позиціонує себе як носія демократичних (позитивних) цінностей та відповідно здебільшого імітує діяльність, з іншого – зміст практичної діяльності обумовлюють переважно негативні цінності. Ці риси впливають й на негативне сприйняття політичної еліти, брак довіри суспільства до неї та влади загалом. Запропоновано розуміння професійності, інтелектуальності, моральності політичної еліти як базових цінностей демократичної культури влади та управління, що сприятиме її позитивному сприйняттю.

Виявлено детермінанти політико-культурної трансформації політичної еліти та визначено їх вагомий вплив на якісні характеристики та можливості оновлення цієї соціальної групи в Україні. Зокрема йдеться про часту зміну політичних уподобань; відсутність консолідованого бачення стратегії розвитку суспільства та об'єднання навколо цього; пріоритет особистих (кланових) інтересів над національними; корупційність, клановість, кумівство та інші сучасні виклики формування політичної еліти.

Проаналізовано різні підходи до періодизації становлення та розвитку політичної еліти в сучасній Україні, а також пов'язаних з ними тенденцій, що дозволило сформулювати умовні характеристики політико-культурної трансформації політичної еліти України: виживання-збереження, адаптація, витіснення, очищення, оновлення, розвиток. Зміст цих характеристик розкриває ціннісну природу змін, амбівалентний характер політичної еліти та особливості її поведінки періоду незалежності, а також прогностичне бачення подальшого її розвитку в Україні.

Поглиблено поняття політичної еліти, розуміння еволюції його змісту в західній та вітчизняній політичній думці, зокрема осмислення існуючих та

сучасних наукових підходів до процесів трансформації політичної еліти України.

Набуло поглибленого вивчення положення про «якість» політичної еліти як національної еліти, у якій співпадають функціональне призначення (практика дій) та ціннісний зміст, що відповідають прогресивному розвитку суспільства та нації, забезпеченню соціально-політичної стабільності, престижності країни на міжнародній арені, розвитку демократичних перспектив.

Отримав подальший розвиток аналіз процесу становлення політичної еліти у незалежній Україні, змін кількісного та якісного співвідношення старої та нової еліти в процесі утвердження демократичних цінностей, зміцнення політичної нації, окреслення спільних європейських перспектив.

Визначено роль національної ідеї як ціннісної основи становлення сучасної політичної еліти України, а також окреслення ризиків її несформованості: роз'єднаність, підміна національної еліти представниками регіональних кланів, обмеженість соціальних ліфтів для оновлення політичної еліти, популярність несистемних політиків, фрагментарність інституційної пам'яті та інші виклики, що посилюють кризу політичної еліти, її внутрішню конфліктність, слабкість, ситуаційність при прийнятті важливих для суспільства й держави рішень; відірваність від реальних проблем громадян, а також сучасних потреб глобалізованого, інформаційного суспільства.

Подальшого наукового обґрунтування отримали тенденції розвитку політичної еліти, зокрема її осучаснення, демократизація, прагматизація, інтелектуалізація як шляхів посилення її якості, ефективності та позитивного сприйняття суспільством.

Дослідження політико-культурних особливостей трансформації політичної еліти сучасної України є важливим як у теоретичному, так і практичному сенсі. Окреслені теоретико-методологічні аспекти осмислення політичної еліти у зарубіжній та вітчизняній політичній науці; виявлені детермінанти формування політичної культури еліти в процесі утвердження

України як незалежної держави; описана зміна ціннісної основи діяльності політичної еліти в умовах демократизації. Ці ідеї та положення дисертації можуть бути використані для подальших досліджень проблем політичної трансформації українського суспільства.

Проблематика елітарності й лідерства є важливим виміром практичної політичної діяльності. Відтак висновки дисертації можуть сприяти розвитку політичної культури еліти та суспільства. Результати дослідження можуть бути використані у професійній діяльності політичних експертів, лідерів громадської думки, членів політичних партій, управлінців у питаннях досягнення суспільної згоди, при вирішенні складних питань демократичних перетворень в Україні, напрацюванні стратегій з її модернізації та консолідації.

Матеріали дослідження можуть бути використані в процесі викладання курсу «Політології» для студентів закладів вищої освіти, дисциплін «Соціологія політики», «Проблеми демократії та демократизації», «Прикладна політологія» та інших – для студентів гуманітарних спеціальностей, а також у якості теоретичного підґрунтя до розробки спеціального курсу «Політична еліта та політичне лідерство».

Ключові слова: політична еліта, трансформація політичної еліти, політичні цінності, політична культура еліти, культура влади, негативні та позитивні цінності, прагматизація еліти, фрагментарність еліти, політична освіта, криза політичної еліти.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

Статті у наукових фахових виданнях України:

1. *Постоловська О.* Політична еліта в Україні: проблеми формування та розвитку у науковому дискурсі років незалежності. *Політологічний вісник.* Збірник наукових праць. Київ: Вадекс, 2013. Випуск 70. С. 368-376.
2. *Постоловська О.* Поняття еліти: політологічний дискурс. *Гілея: науковий вісник.* Збірник наукових праць. Гол. ред. В. М. Вашкевич. Київ: ВІР УАН, 2013. Випуск 73 (№ 6). С. 310-312.
3. *Постоловська О.* Еліта як «національна аристократія» В. Липинського та «духовна когорта» народу у політичному дискурсі ХХ століття. *Гілея: науковий вісник.* Збірник наукових праць. Гол. ред. В. М. Вашкевич. Київ: ВІР УАН, 2013. Випуск 74 (№ 7). С. 351-353.
4. *Постоловська О.* Мобільність еліт: досвід політологічного дослідження. *Політологічний вісник.* Збірник наукових праць. Київ: Вадекс, 2013. Випуск 71. С. 334-342.
5. *Постоловська О.* Еволюція «дисидентства» та «номенклатури» як першої хвилі «нової – старої» політичної еліти України. *Гілея: науковий вісник.* Збірник наукових праць. Київ: ВІР УАН, 2013. Випуск 77 (№ 10). С. 286-289.
6. *Постоловська О.* Політична «елітологія»: від Маркса до Арона й Шумпетера. *Нова парадигма: журнал наукових праць.* Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2013. Випуск 117. С. 73-82.
7. *Постоловська О.* Суб'єктність політичної еліти: до визначення поняття. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.* Серія 22. Політичні науки та методика викладання

соціально-політичних дисциплін. Відп. ред. О. В. Бабкіна. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2015. Випуск 18. С. 59-64.

8. *Постоловська О.* Проблема оновлення політичної еліти в сучасній Україні. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.* Серія 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. Відп. ред. О. В. Бабкіна. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2016. Випуск 19. С. 117-123.

9. *Постоловська О.* Запит суспільства на «несистемних» політиків: до проблеми вивчення. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.* Серія 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. Відп. ред. О. В. Бабкіна. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2019. Випуск 25. С.57-61.

Стаття у зарубіжному фаховому виданні:

10. *Постоловская А.О.* Политическое противостояние и взаимодействие элит: первый опыт украинского государства. *Azarbaycan Respublikasi Ganclar va Idman Nazirliyi. Azarbaycan Ganc Alim. Aspirant va MagistrLAR Camiyyati. Proceedings of young scientists Труды молодых ученых.* Baki, 2013. № 8. С. 395-400.

Наукові праці, що засвідчують апробацію матеріалів дисертації, та додатково відображають отримані наукові результати:

11. *Постоловська О.* Первинна політична еліта незалежної України в розбудові державності. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.* Серія 18: Економіка і право : Збірник наукових праць. К.: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2013. Випуск 22. С. 169-176.

12. *Постоловська О. О.* До проблеми консолідації політичної еліти в сучасній Україні. *Тринадцяті юридичні читання. Українська державність:*

крізь призму часу (до 100-річчя Української національно-демократичної революції 1917-1921 рр.): матеріали міжнародної наукової конференції, 24-25 травня 2018 року. Ред. кол. В.П. Андрущенко, Ю.С. Шемшученко та ін. К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2018. С. 221-223.

13. *Постоловська О. О.* Гендерні детермінанти формування політичної еліти в сучасній Україні. *Чотирнадцяті юридичні читання. Проблеми імплементції національного законодавства до Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом.* До 185-річчя НПУ імені М. П. Драгоманова; до 70-річчя Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України: матеріали міжнародної наукової конференції, 17-18 квітня 2019 року. Ред. кол.: В.П. Андрущенко, Ю.С. Шемшученко та ін. К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2019. С. 220-222.

SUMMARY

Postolovska O.O. The Political and Cultural Characteristics of the Transformation of Modern Ukraine's Political Elite. – Manuscript.

Thesis for a Candidate Degree in Political Science, Specialty 23.00.03 – Political Culture and Ideology.

The thesis is devoted to the problem of Ukraine's new elite formation which is unfolding in the context of the transformational and state creation processes in contemporary Ukraine. The thesis explores the peculiarities of the transformation of modern Ukraine's political elite; in particular, it studies changes in the political culture, as well as their influence on the potential of this group as a subject of further democratic transformational changes of the Ukrainian society.

The scientific novelty of the research findings consists in conceptualizing of the phenomenon of a political elite transformation, systematizing major political and cultural changes of modern Ukraine's political elite, defining the elite's value potential and its role in the democratic development of the political elite as a subject of further democratic transformational changes in the state.

The research proposes the author's view on a political elite as a polypartite and multi-aspect phenomenon which is characterized by such group of markers as quantity and quality. The quality marker reveals the peculiarities of the political mindset, culture, and activities; it characterizes the specificities of obtaining, accessing to, using, and retaining power as well as the elite's relationships both within the group and with the society.

The transformation of the political elite is considered as a complex of processes of its institutional and subjective changes. It is determined that the institutional transformation may take place on the level of interaction of various branches of power, the old and new elites, horizontal and vertical communications among the members in the elite group and its relations with the society. The subjective transformation of the political elite is conditioned by changes in value orientation, attitudes, and behavior norms that determine the content and forms of the group's activities. It was identified that the political culture of Ukraine's elite is

characterized by dominance of negative qualities and the value base ambivalence: on the one hand, the political elite publicly positions itself as a bearer of democratic (positive) values and imitates activities accordingly, on the other hand, the content of its practical activity is predominantly preconditioned by negative values. These characteristics lead to a negative perception of the political elite, to lack of trust in elites and government in general. In the study, it is proposed to consider such features as professionalism, intellectualism, morality of a political elite to be the basic values of democratic culture of power and governance, which will contribute to its positive perception by the people.

The research defined the determinants of political-cultural transformation of the political elite and established their significant impact on the qualitative characteristics and the possibilities of renewal of this social group in Ukraine. The determinants include the following: frequent changes of political preferences; the failure to formulate a consolidated vision of the society development strategy and to rally round this idea; placing personal (clan) interests ahead of national ones; corruptogenicity, clannishness, nepotism, and other modern challenges of the political elite formation.

In this study, various approaches to periodization of the formation and development of modern Ukraine's political elite, as well as connected with them tendencies, were analyzed, which allowed us to formulate the following conditional characteristics of political-cultural transformation of Ukraine's elites: survival - self-preservation, adaptation, displacement, purification, renewal, development. These characteristics reveal the value orientation of the changes, the ambivalent character of the political elites and the specificities of their behavior during the period of independence, as well as the prospects of their further development in Ukraine.

The research has deepened the concept of political elite and understanding of its content evolution in Western and national schools of thought in political science, in particular by yielding more insight into the long-established and contemporary scientific approaches to the processes of transformation of Ukraine's political elite.

The dissertation has further developed the concept of the quality of the political elite as a national elite which embraces both the functional purpose (practical actions) and values falling in line with progressive development of the society and nation, maintenance of social-political stability, the country's international prestige, and the development of democratic perspectives.

The study provides an in-depth analysis of the process of political elites' formation in an independent Ukraine, as well as of the changes in quantitative and qualitative ratio of the old and new elites during the processes of promotion of democratic values, strengthening of the political nation, and outlining the common European perspectives.

The author determines that the role of the national idea is that of value basis for the formation of the modern political elite of Ukraine; the author also defines the risks of the idea being undeveloped, which results in disunity, replacement of the national elite by representatives of regional clans, limited social lifts for the renewal of the political elite, popularity of non-systemic politicians, and other challenges exacerbating the crisis of the political elite, its internal conflict, weakness, and situationality in accepting important for the society and state decisions, isolation from the real problems of citizens, as well as from the contemporary needs of the globalized information society.

The thesis provides additional scientific substantiation for the tendencies of the political elite development, including but not limited to modernization, democratization, pragmatization, intellectualization, which are the ways of enhancing its quality, efficiency, and positive perception by the society.

The study of the political and cultural characteristics of the transformation of modern Ukraine's political elite is important both in theoretical and practical aspects. The theoretical and methodological aspects of conceptualizing political elites in international and national political science are investigated; the determinants forming political culture of the elite during the process of Ukraine's development as a sovereign state are defined; the change in the value basis laying the foundation of the political elite activities in a democratized country is described.

The ideas of the dissertation may be applied for further research in the sphere of political transformation of the Ukrainian society.

The problematics of elitism and leadership is an important dimension of practical political activities. Therefore, the conclusions of the dissertation may be instrumental in the development of political culture of the elite and society. The findings of the research may be implemented in the professional activities of political experts, public leaders, members of political parties, administrators when tackling the tough issues of public consensus, democratic transformations in Ukraine, or developing strategies of the country's modernization and consolidation.

The materials of the research may be used in teaching the Political Studies course for students of higher education, in the courses on Sociology of Politics, Democracy and Democratization Problems, Applied Political Studies etc. for the students of the Humanities, and it may also serve a theoretical basis for designing a special course on Political Elite and Political Leadership.

Key words: political elite, transformation of political elite, political values, political culture of elite, culture of power, negative and positive values, pragmatization of elite, fragmentation of elite, political education, crisis of political elite.

LIST OF SCIENTIST'S PUBLICATIONS

ON THE DISSERTATION'S THEME

**Scientific works, in which the main scientific results
of the dissertation are published:**

Articles in scientific specialized editions of Ukraine:

1. Postolovska O. Politychna elita v Ukraini: problemy formuvannia ta rozvytku u naukovomu dyskursi rokiv nezalezhnosti. Politolohichnyi visnyk. Zbirnyk naukovykh prats. Kyiv: Vadeks, 2013. Vypusk 70. S. 368-376.

2. Postolovska O. Poniattia elity: politolohichnyi dyskurs. Hileia: naukovyi visnyk. Zbirnyk naukovykh prats. Hol. red. V. M. Vashkevych. Kyiv: VIR

UAN, 2013. Vypusk 73 (№ 6). S. 310-312.

3. Postolovska O. Elita yak «natsionalna arystokratiia» V. Lypynskoho ta «dukhovna kohorta» narodu u politychnomu dyskursi KhKh stolittia. Hileia: naukovyi visnyk. Zbirnyk naukovykh prats. Hol. red. V. M. Vashkevych. Kyiv: VIR UAN, 2013. Vypusk 74 (№ 7). S. 351-353.

4. Postolovska O. Mobilnist elit: dosvid politolohichnoho doslidzhennia. Politolohichni visnyk. Zbirnyk naukovykh prats. Kyiv: Vadeks, 2013. Vypusk 71. S. 334-342.

5. Postolovska O. Evoliutsiia «dysydentstva» ta «nomenklatury» yak pershoi khvyli «novoi – staroi» politychnoi elity Ukrainy. Hileia: naukovyi visnyk. Zbirnyk naukovykh prats. Kyiv: VIR UAN, 2013. Vypusk 77 (№ 10). S. 286-289.

6. Postolovska O. Politychna «elitolohiia»: vid Marksa do Arona y Shumpetera. Nova paradyhma: zhurnal naukovykh prats. Kyiv: Vyd-vo NPU im. M. P. Drahomanova, 2013. Vypusk 117. S. 73-82.

7. Postolovska O. Subiektivist politychnoi elity: do vyznachennia poniattia. Naukovyi chasopys Natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni M. P. Drahomanova. Seriia 22. Politychni nauky ta metodyka vykladannia sotsialno-politychnykh dystsyplin. Vidp. red. O. V. Babkina. Kyiv: Vyd-vo NPU imeni M. P. Drahomanova, 2015. Vypusk 18. C. 59-64.

8. Postolovska O. Problema onovlennia politychnoi elity v suchasni Ukraini. Naukovyi chasopys Natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni M. P. Drahomanova. Seriia 22. Politychni nauky ta metodyka vykladannia sotsialno-politychnykh dystsyplin. Vidp. red. O. V. Babkina. Kyiv: Vyd-vo NPU imeni M. P. Drahomanova, 2016. Vypusk 19. S. 117-123.

9. Postolovska O. Zapyt suspilstva na «nesystemnykh» politykiv: do problemy vyvchennia. Naukovyi chasopys Natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni M. P. Drahomanova. Seriia 22. Politychni nauky ta metodyka vykladannia sotsialno-politychnykh dystsyplin. Vidp. red. O. V. Babkina. Kyiv: Vyd-vo NPU imeni M. P. Drahomanova, 2019. Vypusk 25. S.57-61.

Article in scientific magazine included in international scientometric bases:

10. Postolovskaia A.O. Polytycheskoe protyvostoianye y vzaymodeistvye elyt: pervyyi opyt ukraynskoho hosudarstva. Azarbaycan Respublikasi Gancilar va Idman Nazirliyi. Azarbaycan Ganc Alim. Aspirant va MagistrLAR Camiyyati. Proceedings of young scientists. Труды молодых ученых. Baki, 2013. № 8. S. 395-400.

Scientific works certifying the testing of the materials of the dissertation and additionally reflect the received scientific results:

11. Postolovska O. Pervynna politychna elita nezalezhnoi Ukrainy v rozbudovi derzhavnosti. Naukovyi chasopys Natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni M. P. Drahomanova. Serii 18: Ekonomika i pravo : Zbirnyk naukovykh prats. K.: Vyd-vo NPU im. M. P. Drahomanova, 2013. Vypusk 22. S. 169-176.

12. Postolovska O. O. Do problemy konsolidatsii politychnoi elity v suchasni Ukraini. Trynadtsiati yurydychni chytannia. Ukrainska derzhavnist: kriz pryzmu chasu (do 100-richchia Ukrainskoi natsionalno-demokratychnoi revoliutsii 1917-1921 rr.): materialy mizhnarodnoi naukovo konferentsii, 24-25 travnia 2018 roku. Red. kol. V.P. Andrushchenko, Yu.S. Shemshuchenko ta in. K.: Vyd-vo NPU imeni M.P. Drahomanova, 2018. S. 221-223.

13. Postolovska O. O. Henderni determinanty formuvannia politychnoi elity v suchasni Ukraini. Chotyrynadtsiati yurydychni chytannia. Problemy implementatsii natsionalnoho zakonodavstva do Uhody pro asotsiatsiiu mizh Ukrainoiu ta Yevropeiskym Soiuzom. Do 185-richchia NPU imeni M. P. Drahomanova; do 70-richchia Instytutu derzhavy i prava im. V. M. Koretskoho NAN Ukrainy: materialy mizhnarodnoi naukovo konferentsii, 17-18 kvitnia 2019 roku. Red. kol.: V.P. Andrushchenko, Yu.S. Shemshuchenko ta in. K.: Vyd-vo NPU imeni M. P. Drahomanova, 2019. S. 220-222.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	16
РОЗДІЛ 1. Теоретико-методологічні засади дослідження трансформації політичної еліти.....	25
1.1. Політична еліта як предмет вивчення у зарубіжній та вітчизняній політичній науці.....	25
1.2. Методологія вивчення політичної еліти як суб'єкта суспільно-політичних демократичних змін.....	49
Висновки до першого розділу.....	73
РОЗДІЛ 2. Трансформація політичної еліти у процесі демократичних перетворень сучасної України: політико-культурний вимір.....	76
2.1. Особливості формування політичної культури в контексті демократичних змін.....	76
2.2. Детермінанти становлення демократичної політичної еліти: ризики політико-культурної трансформації.....	102
Висновки до другого розділу.....	124
РОЗДІЛ 3. Проблеми оновлення еліти в сучасній Україні та перспективи розвитку її демократичної політичної культури.....	127
3.1. Ситуативний прагматизм і регіонально-кланова фрагментарність політичної еліти.....	127
3.2. Професійність, інтелектуальність, моральність політичної еліти як базові цінності демократичної культури влади та управління.....	152
Висновки до третього розділу.....	177
ВИСНОВКИ.....	180
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	187
ДОДАТКИ.....	217

ВСТУП

Обґрунтування теми дослідження. З моменту проголошення незалежності в Україні відбуваються складні, суперечливі та стратегічно значимі процеси державотворення, політичної модернізації, національного самоусвідомлення, демократичної трансформації. Серед суб'єктів, що несуть відповідальність за їх перебіг, політична еліта – особлива соціально-політична група, яка приймає, затверджує та реалізує суспільно важливі рішення. Складність процесу демократизації України, сучасні виклики суспільно-політичних перетворень, військові дії на Донбасі, втрата частини української території вимагають професійних та ефективних дій політичної еліти, здатної провести реформи та консолідувати суспільство. Проте суперечливість, конфліктність, фрагментарність, формалізованість й неефективність управлінської діяльності – це неповний перелік рис, якими характеризується сучасна вітчизняна політична еліта. Відтак сьогодні наукового осмислення потребують причини сформованого «негативного» образу політичної еліти, особливості й тенденції її зміни, ціннісні основи діяльності національної еліти у реаліях і перспективах розвитку української політичної нації.

У часи суспільних змін особливої ролі набуває політична культура (досвід, цінності, норми, стереотипи, традиції) як соціуму загалом, так і політичної еліти зокрема. Важливими є її адекватність новим умовам, потребам, інтересам, а також вплив окремих її елементів на політичну діяльність, політичну поведінку й участь громадян. Кризові процеси суспільно-політичного життя, які нині переживає й Україна, актуалізують запит на політичну еліту, що має демонструвати відкритість, консолідованість у прийнятті рішень та вироблені стратегічних цілей, пріоритетність національних інтересів, а не амбіцій окремих політиків чи груп, професіоналізм, шляхетність, гідність, відповідальність, політичну волю, ініціювати прогресивний розвиток суспільства тощо. Політична еліта репрезентує та, водночас, продукує політичні цінності, є взірцем відповідної

моделі поведінки для суспільства. З одного боку, вона вже є носієм та відтворює сформовану політичну культуру, духовність, традиції, мову, ментальність нації, з іншого – вона бере участь у формуванні інституційної та політичної пам'яті, закладає певний фундамент, досвід, який успадкують наступні покоління. У цьому контексті вивчення політико-культурних особливостей трансформації політичної еліти сучасної України постає як важлива проблема соціальних і поведінкових наук.

Різні аспекти феномену політичної еліти, концептуальне розуміння та змістовне навантаження цього поняття у вітчизняній науці представлені у працях В. Андрущенка, В. Бабкіна, О. Бабкіної, О. Балацької, В. Бебика, В. Беха, І. Варзаря, О. Воляннюк, К. Ващенко, М. Головатого, Є. Головахи, В. Горбатенка, В. Гошовської, М. Дмитренка, В. Добіжи, О. Картунова, М. Козловця, А. Колодій, Л. Кочубей, В. Корнієнка, О. Крюкова, О. Кукуруз, Б. Кухти, Н. Латигіної, Л. Мандзій, Ю. Мацієвського, М. Михальченка, О. Новакової, М. Остапенко, А. Пахарева, О. Пашкової, М. Пірен, Ф. Рудича, Ю. Шайгородського, П. Шляхтуна, Є. Цокура та багатьох інших.

Разом з тим, не зважаючи на досить об'ємний пласт наукових напрацювань з проблематики політичної еліти, не можна вважати вичерпним дослідження тенденцій її розвитку в умовах переходу від тоталітарного до демократичного політичного режиму, тим більше сучасний її стан в Україні. У цій сфері сьогодні лише зростає кількість питань, що потребують наукового осмислення та систематизації поглядів вчених та аналітиків. Доцільним видається вивчення реалій, викликів і перспектив трансформації політичної еліти як важливого суб'єкта незалежної, самостійної та демократичної держави України. При цьому йдеться і про теоретико-методологічні засади дослідження (поняття політичної еліти, еволюція його змісту в зарубіжній та вітчизняній політичній науці), і про практичні механізми та канали оновлення політичної еліти та її особливості в Україні. Окремий вимір проблематики – формування політичної культури еліти в контексті демократичних змін, детермінанти її політико-культурної трансформації; домінуючі проблеми й

базові цінності розвитку демократичної культури влади та управління; роль освіти у формуванні майбутньої політичної еліти тощо. Зважаючи на актуальність та недостатню розробленість означеної проблематики, її обрано у якості предмету самостійного теоретичного аналізу.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертація виконана у межах комплексної наукової теми кафедри політичних наук «Проблеми політичної модернізації і трансформації: світовий досвід і українські реалії», що входить до Тематичного плану науково-дослідних робіт НПУ імені М. П. Драгоманова, науковий напрям «Дослідження проблем гуманітарних наук». Тема дисертації затверджена рішенням Вченої ради НПУ імені М. П. Драгоманова (протокол № 7 від 24 лютого 2015 року).

Метою дослідження є виявлення та аналіз особливостей трансформації політичної еліти сучасної України, зокрема вивчення змін у її політичній культурі, їх впливу на потенціал цієї групи як суб'єкта подальших демократичних перетворень українського суспільства.

Досягнення поставленої мети потребує вирішення таких **дослідницьких завдань**:

- осмислити теоретико-методологічні основи дослідження політичної еліти у зарубіжній та вітчизняній політичній науці;
- окреслити методологію наукового пізнання проблеми політичної еліти як суб'єкта суспільно-політичного розвитку;
- проаналізувати особливості формування політичної культури еліти в сучасній Україні в контексті демократичних змін;
- систематизувати детермінанти та виклики політико-культурної трансформації політичної еліти, визначити причинно-наслідковий зміст її негативного образу в сучасній Україні;
- дослідити ситуативний прагматизм і регіонально-кланову фрагментарність як домінуючі особливості політичної культури та поведінки сучасної вітчизняної політичної еліти;
- розкрити такі базові цінності політичної еліти як професійність,

інтелектуальність, моральність та їх значення в розвитку демократичної культури влади та управління й посиленні позитивної якості окресленої групи.

Об'єктом дослідження є політична еліта як соціальна група, активна та впливова меншість суспільства, яка характеризується соціальними, політичними та психологічними якостями, має потенціал оновлення, здатна брати відповідальність й консолідувати суспільство, забезпечувати його стабільність та розвиток; **предметом** – політико-культурний вимір трансформації політичної еліти в сучасній Україні.

Методологічною основою дослідження є комплекс загально-філософських, загальнонаукових і спеціальних методів дослідження, що сприяв усвідомленню багатовимірності та складності трансформації політичної еліти в сучасній Україні. Пріоритетними у дослідженні є системний, синергетичний, неінституційний, політико-культурний, аксіологічний, поведінковий, соціологічний підходи. У вивченні предмету дисертаційного дослідження використано такі методологічні принципи: об'єктивність, єдність теорії і практики, історичного й логічного, плюралізм та інші.

У роботі використано діалектичний метод для розгляду взаємозалежності зовнішніх (інституційних викликів демократичних змін) та внутрішніх (психологічних, зокрема сформованих цінностей та норм поведінки) детермінант трансформації політичної еліти України. В осмисленні практики дій політичної еліти сприяв (пост-)біхевіористичний метод. Метод системного аналізу дозволив визначити особливості впливу демократичних змін, політичного режиму на політичну культуру еліти. Герменевтичний метод корисний для пояснення змісту політико-культурної трансформації політичної еліти. Антропологічний метод допоміг у дослідженні політичних інтересів, особливостей політичного мислення, усвідомлення цілей діяльності політичною елітою. Використання структурно-функціонального методу дозволило описати структуру політичної еліти та її роль в умовах демократичних змін сучасного українського суспільства.

Застосування загальнонаукових методів дозволило розглянути політико-культурні особливості трансформації політичної еліти сучасної України в їх цілісності, з урахуванням умов історичного й соціокультурного розвитку, у взаємозв'язку основних сегментів і чинників, в контексті суперечностей та перспектив. Багатоаспектність і взаємозв'язок проблеми трансформації політичної еліти та демократичних змін розкрито за допомогою міждисциплінарного підходу, який дозволив поєднати теоретичний та методологічний потенціал політології, філософії, соціології, елітології, права, психології та інших наук.

Спеціальні методи, зокрема політичний аналіз, порівняння, прогностичний метод та інші, дозволили визначити основні тенденції розвитку політичної культури еліти в умовах демократичних перетворень України. Емпіричною основою дослідження є матеріали соціологічних досліджень, здійснені вітчизняними аналітичними й дослідницькими інституціями – Інститутом соціології НАН України, Фондом «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва», Українським центром економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в осмисленні феномену трансформації політичної еліти, систематизації основних політико-культурних змін політичної еліти сучасної України, визначенні її ціннісного потенціалу та його ролі у демократичному розвитку політичної еліти як суб'єкта подальших демократичних перетворень в державі.

Вперше:

- запропоновано авторське бачення політичної еліти як поліскладового, багатоаспектного феномену, який характеризують такі групи «маркерів» як кількість та якість. Кількісний «маркер» (це завжди меншість суспільства) може позначати моністичну чи плюралістичну природу політичної еліти, якісний (особливості політичного мислення, культури, діяльності) характеризує особливості отримання, здобуття, використання та утримання політичної влади, відносини як всередині самої елітної групи, так і зі

суспільством;

- трансформацію політичної еліти розглянуто як комплекс процесів її інституційних та суб'єктивних змін. Визначено, що інституційна трансформація може відбуватися на рівні взаємодії різних гілок влади, старої та нової еліти, горизонтальних і вертикальних комунікацій всередині елітної групи, а також у відносинах зі суспільством. «Суб'єктивна» трансформація політичної еліти зумовлена зміною ціннісних орієнтирів, установок, норм поведінки, що визначають зміст і форми діяльності цієї групи. У політичній культурі еліти України визначено такі ознаки як домінування негативних якостей та амбівалентність ціннісної основи цієї групи: з одного боку, політична еліта публічно позиціонує себе як носія демократичних (позитивних) цінностей та відповідно здебільшого імітує діяльність, з іншого – зміст практичної діяльності обумовлюють переважно негативні цінності. Ці риси впливають й на негативне сприйняття політичної еліти, брак довіри суспільства до неї та влади загалом. Запропоновано розуміння професійності, інтелектуальності, моральності політичної еліти як базових цінностей демократичної культури влади та управління, що сприятиме її позитивному сприйняттю;

- виявлено детермінанти політико-культурної трансформації політичної еліти та визначено їх вагомий вплив на якісні характеристики та можливості оновлення цієї соціальної групи в Україні. Зокрема йдеться про часту зміну політичних уподобань; відсутність консолідованого бачення стратегії розвитку суспільства та об'єднання навколо цього; пріоритет особистих (кланових) інтересів над національними; корупційність, клановість, кумівство та інші сучасні виклики формування політичної еліти;

- проаналізовано різні підходи до періодизації становлення та розвитку політичної еліти в сучасній Україні, а також пов'язаних з ними тенденцій, що дозволило сформулювати умовні характеристики політико-культурної трансформації політичної еліти України: виживання-збереження, адаптація, витіснення, очищення, оновлення, розвиток. Зміст цих характеристик

розкриває ціннісну природу змін, амбівалентний характер політичної еліти та особливості її поведінки періоду незалежності, а також прогностичне бачення подальшого її розвитку в Україні.

Поглиблено:

- поняття політичної еліти, розуміння еволюції його змісту в західній та вітчизняній політичній думці, зокрема осмислення існуючих та сучасних наукових підходів до процесів трансформації політичної еліти України;

- положення про «якість» політичної еліти як національної еліти, у якій співпадають функціональне призначення (практика дій) та ціннісний зміст, що відповідають прогресивному розвитку суспільства та нації, забезпеченню соціально-політичної стабільності, престижності країни на міжнародній арені, розвитку демократичних перспектив.

Отримали подальший розвиток:

- аналіз процесу становлення політичної еліти у незалежній Україні, змін кількісного та якісного співвідношення старої та нової еліти в процесі утвердження демократичних цінностей, зміцнення політичної нації, окреслення спільних європейських перспектив;

- визначення ролі національної ідеї як ціннісної основи становлення сучасної політичної еліти України, а також окреслення ризиків її несформованості: роз'єднаність, підміна національної еліти представниками регіональних кланів, обмеженість соціальних ліфтів для оновлення політичної еліти, популярність несистемних політиків, фрагментарність інституційної пам'яті та інші виклики, що посилюють кризу політичної еліти, її внутрішню конфліктність, слабкість, ситуаційність при прийнятті важливих для суспільства й держави рішень; відірваність від реальних проблем громадян, а також сучасних потреб глобалізованого, інформаційного суспільства.

- наукове обґрунтування тенденцій розвитку політичної еліти, зокрема її осучаснення, демократизація, прагматизація, інтелектуалізація як шляхів посилення її якості, ефективності та позитивного сприйняття суспільством.

Теоретичне та практичне значення дослідження визначається тим, що

в ньому комплексно проаналізовані основні етапи й тенденції розвитку політичної еліти в процесі українського державотворення, виявлені характеристики політичної еліти та її роль у здійсненні системних українських реформ. Окреслені теоретико-методологічні аспекти осмислення політичної еліти у зарубіжній та вітчизняній політичній науці; виявлені детермінанти формування політичної культури еліти в процесі утвердження України як незалежної держави; описана зміна ціннісної основи діяльності політичної еліти в умовах демократизації. Ці ідеї та положення дисертації можуть бути використані для подальших досліджень проблем політичної трансформації українського суспільства.

Проблематики елітарності й лідерства є важливим виміром практичної політичної діяльності. Відтак висновки дисертації можуть сприяти розвитку політичної культури еліти та суспільства. Результати дослідження можуть бути використані у професійній діяльності політичних експертів, лідерів громадської думки, членів політичних партій, управлінців у питаннях досягнення суспільної згоди, при вирішенні складних питань демократичних перетворень в Україні, напрацюванні стратегій з її модернізації та консолідації.

Матеріали дослідження можуть бути використані в процесі викладання курсу «Політології» для студентів закладів вищої освіти, дисциплін «Соціологія політики», «Проблеми демократії та демократизації», «Прикладна політологія» та інших – для студентів гуманітарних спеціальностей, а також у якості теоретичного підґрунтя до розробки спеціального курсу «Політична еліта та політичне лідерство».

Особистий внесок здобувача. Наукові результати дисертації отримані автором самостійно, всі опубліковані праці за темою дисертації є одноосібними.

Апробація результатів дослідження. Положення та результати дисертації обговорювались на засіданні кафедри політичних наук Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Основний зміст дослідження доповідався на наукових і науково-практичних

конференціях, у тому числі й міжнародних: Тринадцяті юридичні читання «Українська державність: крізь призму часу (до 100-річчя Української національно-демократичної революції 1917-1921 рр.)» (Київ, 2018 р.), Чотирнадцяті юридичні читання «Проблеми імплементації національного законодавства до Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом. До 185-річчя НПУ імені М.П. Драгоманова; до 70-річчя Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України» (Київ, 2019 р.), Тиждень філософії в НПУ імені М. П. Драгоманова «Майбутнє філософської освіти в Європі: виклики та перспективи» (Київ, 2019 р.), Науково-практична конференція «Значення культурної практики в освітньому процесі університету» (Київ – Новгород-Сіверський, 2019 р.).

Публікації. За матеріалами дисертації опубліковано 13 наукових праць, з них 9 статей у фахових виданнях України з політичних наук; 1 стаття надрукована у зарубіжному виданні та інші публікації.

Структура та обсяг дисертації зумовлені змістом і метою дослідження, а також необхідністю в повному обсязі виконати поставлені концептуально-теоретичні завдання. Робота складається з анотації, вступу, трьох розділів (шести підрозділів), висновків, списку використаних джерел (у кількості 300 найменувань), додатків. Дисертаційна робота викладена на 220 сторінках, з яких обсяг основного тексту – 171 сторінка.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТРАНСФОРМАЦІЇ ПОЛІТИЧНОЇ ЕЛІТИ

1.1. Політична еліта як предмет вивчення у зарубіжній та вітчизняній політичній науці

Поняття «еліта» є одним із базових понять сучасної політичної науки. У загальному розумінні воно характеризує особистостей, які мають владу – це державні службовці, депутати всіх рівнів влади, господарські керівники, представники науки, культури і освіти, які стали відомими завдяки тим чи іншим професійним чи громадянським досягненням.

Варто відзначити відсутність однозначного тлумачення поняття політичної еліти в сучасній як зарубіжній, так і вітчизняній політичній науці. Сучасний науковий дискурс характеризує розмаїття трактувань та підходів розуміння цього феномену. Так, у «Політологічному енциклопедичному словнику» надається таке визначення: це «меншість суспільства, самостійна, вища, відносно привілейована група, наділена особливими якостями, бере безпосередню участь у прийнятті рішень, пов'язаних із використанням державної влади чи впливом на неї» [172, с. 117].

У соціально-філософському дискурсі, як зазначає О. Гаман-Голутвіна, подано таку дефініцію еліти: «будь-яке суспільство поділяється на «обрану» меншість, що керує суспільством, і «неорганізовану» більшість, що є об'єктом управління» [41, с. 97].

В сучасній науковій літературі термін «еліта» часто вживається у поєднанні з іншими поняттями, зокрема такими як «політична влада», «політичне лідерство», «політичний режим», «політична система», «політична свідомість», «політична культура» та низкою інших. Разом з тим, поняття політичної еліти розкриває суб'єктивний вимір політики. Політична еліта є феноменом, що включає статусні, владні, управлінські, психологічні, культурні

та освітні характеристики цієї соціальної групи.

Аналіз наукових підходів щодо визначення змісту понять «еліта» та «політична еліта» в політичній науці дозволяє зробити висновок про таку рису суспільства як елітарність, виокремлення у ньому правлячої меншості та переважно пасивної більшості. Це детально викладено в авторській статті «Поняття еліти: політологічний дискурс» [189]. Зокрема, акцентовано увагу на таких положеннях. Здебільшого в зміст поняття «еліта» вкладаються характеристики людей, які мають владу в суспільстві, або користуються авторитетними досягненнями в галузі виробництва, науки та культури, інших сферах суспільного життя. Здійснюючи вивчення цього феномену, необхідно звернути уваги на етимологію терміну «еліта». Він походить від французького *elite*, що позначає краще, добірне, вибране. Починаючи з XVII ст. поняття використовується, насамперед, для позначення товарів високої якості, а надалі й для класифікаційних цілей у структурі суспільства «обраних людей», передусім знатного стану.

Варто відзначити міждисциплінарну природу поняття «еліта», його досліджують такі науки як політологія та соціологія, соціальна філософія, психологія та інші. Це поняття є предметом вивчення як зарубіжних, так і вітчизняних науковців.

У зарубіжній науці поняття «еліта» має велику кількість трактувань. Ним позначають осіб, що мають найвищий ранг, індекс у сфері своєї діяльності (В. Парето); найдієвіші в політичних відносинах люди, що прагнуть до влади, – організована активна меншість суспільства (Г. Моска); особи, які посідають високе становище в суспільстві, завдяки чому впливають на соціальний процес (О. Дюпре); особи, що мають високий статус, багатство та користуються в суспільстві найбільшою повагою (Г. Лассуелл); особи, що мають ментальну й моральнісну зверхність над іншими безвідносно до свого статусу (Ж. Боден); особи, які мають найвище почуття відповідальності (Х. Ортега-і-Гассет); особи, що перебувають у владі (А. Етціоні); особи, які мають владу в суспільно значимих організаціях та інститутах (Т. Дай); суспільна меншість, що має

найбільший вплив та здійснює найважливіші функції в суспільстві (С. Келлео); «богом сподвинуті» особистості, що відповіли на «поклик небес» (Л. Фройнд); харизматичні особи (М. Вебер); невеликі групи осіб, які посідають визначальні позиції у таких суспільних сферах як політична, економічна, культурна (В. Геттсмен); творча меншість, що протистоїть нетворчій більшості (А. Тойнбі); особи, які мають визначені (формально та традиційно) привілеї і наближені до вищої владної групи, від якої залежить більшість (В. Франклін) [108, с. 18-19].

Вітчизняний дослідник О. Крюков систематизує теорії обґрунтування змісту еліти у такі групи: «психологічні, які пояснюють еліту через наслідування (Л. Бернард); технологічні – еліта це група людей, що здатні організовувати процес, технократичний аспект; історичні: суспільство історично поділяється на «вищих і нижчих», на еліту і масу, що часто використовувалося в історії розвитку людської цивілізації (А. Грін, Ж. Лакруа)» [108, с. 19-20]

Ідеї елітарності суспільства, привілейованої меншості привертали увагу мислителів та філософів, починаючи з епохи Античності. Осмислювалася роль, риси правителів, які утворюють причини їх обраності та виключності. У Середньовіччі мислителі намагалися пояснити природу виникнення влади, а також співвідношення влади світської та церковної. Варто згадати й поради Н. Макіавеллі щодо «техніки здобуття та утримання влади групі державних мужів, яка відірвалася від середньовічних феодалських та релігійних клів» [15, с. 350]. З поглядами цього італійського мислителя чимало сучасних науковців пов'язують початок формування наукового знання про правлячу еліту та управління державою.

Проте, найбільший інтерес до феномену еліт можна асоціювати з епохою Модерну, в якій питання панування, логіки й механізмів, що дозволяють бути включеним до панівних верств, правил та основ управління відмежовуються від релігійно-аристократичних обґрунтувань й стають дискусійними на практиці та в науковому осмисленні. Витоки розуміння суперечливої природи

феноменів масового і елітарного, проблеми їх співіснування містяться в консервативній традиції європейської та американської політичної думки VIII-XIX століть. Період розпаду середньовічних соціальних станів перетворював суспільство на масу відокремлених індивідів. У працях відомих мислителів того часу – Ж. де Местра, Л. Бональда, Е. Берка, А. де Токвіля ідея «змасовлення» суспільства вивчається через призму проблеми свободи, рівності аж до «рівності в рабстві», що обумовлюється бажанням «звести всіх до рівня маси» [232, с. 213].

У модерних концепціях та соціальному світобаченні еліту здебільшого протиставляли феномену маси і вбачали в ній порятунок від виродження знеособленого масового суспільства. На цю ідею вказує О. Романюк, розкриваючи зворотній зв'язок між делегативною демократією та теорією еліт: «виникнення теорії політичної еліти призвело до формування сучасного типу демократії. В античній (полісній) демократії усі ключові рішення схвалювалися народом (демосом) на загальних зборах (агорі). Натомість, у сучасній (модерновій) демократії визначальні рішення стали прийматися не народом, а його представниками, обраними до владних структур. Оскільки рішення таких представників далеко не завжди відповідають прагненням самого народу (виборців), увага дослідників і філософів зосередилася на вивченні цих вибраних осіб, які наділялися повноваженнями ухвалювати політичні рішення. Їх сукупність і отримала в соціальній структурі окремий статус – політична еліта» [206, с. 99-100].

На межі XIX-XX століть з'являються дискурсивні напрями, які ставлять за мету обґрунтувати та пояснити природу соціально-культурної нерівності. Найвідомішими представниками таких концептів можна назвати Т. Адорно, Д. Белла, М. Бердяєва, Ч.Р. Міллса, Р. Міхельса, Г. Моску, Х. Ортега-і-Гассета, В. Парето, П. Сорокіна, А. Тойнбі, А. Шопенгауєра та ін.

Незважаючи на велике розмаїття підходів та визначень політичної еліти, у науковій літературі перші спроби концептуального осмислення природи, ролі та критеріїв відбору цієї групи пов'язуються, насамперед, з теоріями

В. Парето, Г. Моски та Р. Міхельса.

Перший підкреслює, що поділ на керуючих та підлеглих у соціально-політичній сфері зумовлений природнім чином, адже всі люди різні за своїми психологічними, інтелектуальними, психофізичними ознаками. У «Трактаті із загальної соціології» В. Парето наголошував на неоднорідності суспільства. Людей відрізняють фізичні, моральні й інтелектуальні риси та якості. «Сукупність індивідів, які діють із високими показниками в будь-якій сфері, і називається елітою» [Цит. за: 160, с. 60]. Саме цей філософ і соціолог вводить до наукового дискурсу термін «еліта» як аналогу понять «аристократія», «правлячий клас», «вищий прошарок суспільства». Під «елітою» італійський мислитель розумів тих, хто володіє найвищими показниками в своїй сфері діяльності.

В. Парето вказував і на структурну неоднорідність і самої еліти. Так, він виокремлював в ній тих, «хто безпосередньо чи побіжно відіграє помітну роль в управлінні суспільством і складає правлячу еліту та іншу частину даного класу, який утворює неуправлінську еліту» [Цит. за: 3, с. 455]. Останню він розглядає як контреліту, тобто групу осіб, що наділені характерними для еліти рисами, але мають низку обмежень доступу до управління, зокрема соціальний (природжений) статус та низку інших бар'єрів, що існують в суспільстві стосовно його нижчих верств. Разом з тим, ця група має велике прагнення «замінити» існуючу еліту собою.

Базуючись на теорії «деривацій» (розумова, обміркована поведінка) та «резидуїв» (інстинктивна поведінку людей), В. Парето виокремлював ключові різновиди еліти, адже кожен її прояв, зазначав він, має свій стиль панування. Еліті, для якої визначальними в поведінці є резидуї, відповідає авторитарний стиль, насильство. Це фундаментальні ознаки, характерні для еліти «левів», поведінка якої визначається глибокою логічністю, продуманістю. Для еліти «лисиць» характерно використання практики компромісів та консенсусу, політичних комбінацій, маніпулювання. В. Парето часто відзначав у працях, що такі інструменти правління як згода і сила супроводжують всю історію

людства. Тобто ці типи еліт періодично змінюють одна одну [159].

Динаміку розвитку суспільства, італієць пояснює через теорію «циркуляції еліт», за якою соціальна система завжди прагне до рівноваги, а втрачаючи її із часом повертається до неї, при чому процес пошуку такої рівноваги вибудовуються в структурований соціальний цикл; він завжди безпосередньо залежить від характеру циркуляції еліт. В. Парето концептуально охоплює історичний процес у вигляді вічної циркуляції базових типів еліт: «Еліти виникають із нижчих шарів суспільства й у ході боротьби піднімаються у вищі, там розквітають і зрештою вироджуються, знищуються й зникають. ... Цей кругообіг еліт є універсальним законом історії» [Цит. за: 9]. Історичний процес для цього мислителя становить не закономірний розвиток формацій чи культур, а саме почергову взаємозаміну еліт, що відбувається виключно для того, щоб система вчасно досягала нормального стану спокою.

Достатньо близьким є розумінням концепту «еліта» у Г. Моски. Цей дослідник розкривав категорію як сукупність людей, що займають високе становище відповідно до міри власного впливу і соціально-політичної могутності. У праці «Елементи політичної науки» Г. Моска, намагаючись всебічно висвітлити проблематику соціальної нерівності, чітко вказував на спільну для всіх соціальних систем рису – наявність окремого прошарку, що реалізує вплив та управління іншими: «поява людей викликає появу суспільства. Існування суспільства потребує створення держави. Відповідно, у державі буде існувати меншість, яка управляє і більшість, якою керують» [144, с. 138]. Вчений стверджував, що «завжди менш чисельний прошарок, виконує усі політичні функції, монополізує владу та користується тими перевагами, що дає влада, а в свою чергу, більш чисельний, керується та контролюється першим» [142, с. 187].

Малочисельний активний прошарок, на думку Г. Моски, завжди має перевагу саме завдячуючи тому, що він становить собою меншість. Вчений обґрунтовує ідею, що малій групі простіше бути організованою, її члени оперативніше здійснюють необхідні взаємодії між собою, що робить цю групу

більш впливовою стосовно більшості: «будь-який представник більшості відчуває певну самотність перед тотальністю організованої меншості» [143, с. 98]. У праці «Правлячий клас» мислитель уточнив загальні дискурсивні категорії «меншості/більшості», використавши поняття політичного класу. Він наголошує на функціональності цієї групи та використовує такі похідні терміни, як «вищий клас», «клас правлячих», «панівний клас», «організована меншість» та «неорганізована більшість, що управляється». Він підкреслює такі характеристики: «політичний клас є певною групою, членів якої об'єднують політичні покликання. Основою солідарності цього класу є групова політична свідомість» [143, с. 99].

Відповідно до цієї концепції, правлячий клас утримує владу завдяки організованості, структурованості та системності. При цьому він неоднорідний, адже формується з вищої, малочисельнішої верстви «вищого керівництва» (ядро еліти) і більш низької верстви («середній клас»). Останній є своєрідним посередником між правлячим і класом, що керується. До функцій останнього входить втілювати у життя рішення, що приймаються правлячим класом. Сталість політичної системи при цьому визначається саме якостями цієї верстви. Досліджуючи концепцію «правлячого класу» Г. Моски, Т. Самсонова вказує на певні сумніви дослідників щодо неї «через надмірну абсолютизацію саме політичного фактору у соціальній систематизації суспільства, а також за недооцінку ролі економіки, що робить не зовсім правомірним такий підхід до сучасного суспільства» [213, с. 184]. Разом з тим, ця концепція відповідала тоталітарним державам, в яких політика посідала домінуючі позиції стосовно інших суспільних сфер. Зміст категорії «політична еліта» у концептуальному підході Г. Моски визначається сьогодні як позиційний (структуро-організаційний). В ньому належність індивіда або групи до еліти визначається за станом в реальній соціально-політичній структурі суспільства.

Інше пояснення розшарування соціуму на пасивну більшість і активно правлячу меншість наводить Р. Міхельс у книзі «Соціологія політичної партії в

умовах демократії» [141]. Причини проблем демократії він пояснював декількома трендами, що закладені в сутності самої людини, в специфіці політичного протистояння і в особливостях розвитку конкретної організації. На думку науковця, «у будь-якому розвинутому та цивілізованому суспільстві не може бути відсутнім політичний клас. Суспільна більшість змушена буде визнати його владу та змиритися з ідеєю виникнення та впливу олігархії» [Цит. за: 194, с. 17]. Його концепція обмежує самостійну роль особистості в політиці та потенціал мас впливати на владу: «...більшість надає повноваження управління меншості, що призводить до володарювання обраних та уповноважених над тими, хто їх обирає та надає ці повноваження...» [140, с. 91].

Категорія «маси» у вченого розглядається як «... сукупність психічних властивостей масового суб'єкта: політична індиферентність, некомпетентність, потреба в керуванні зверху, почуття вдячності вождям, створення культу особи правителів» [140, с. 90]. Маси принципово не здатні самі керувати діями соціуму, через що необхідна організація, яка обов'язково розшарує будь-яку спільність на пануючих і підвладних.

Р. Міхельсу належить авторство одного із законів політичного життя - «залізного закону олігархії». Він полягає у тому, що будь-який демократичний лад для формування стабільності змушений створювати бюрократичну структуру чи обирати керівників, які набувають значних повноважень. Результатом цього стає узурпація влади лідерами чи бюрократичним апаратом, що веде до трансформації демократії в олігархію. Вся світова історія ілюструє, що «будь-яка система лідерства несумісна з основними засадами та принципами демократії». Ідея про нездатність більшості до самоуправління породжує обґрунтування як еліти, так і олігархії. Науковець зазначав, що «... Завжди із мас виділяється нова організована меншість, яка наближається до стану правлячого класу. Коли говорять про організацію, то мають на увазі олігархію. Саме в організації, незалежно від природи її походження, народжується влада обраних над тими, хто їх обирає» [141, с. 190]. Також

вчений доводив, що розмір спільноти чи партії безпосередньо впливає на вірогідність формування потужного елітного ядра.

Погоджуємося із низкою висновків Л. Кочубей, яка досліджує класичні зарубіжні концепції політичного класу та політичної еліти, зокрема про «наявність елітарного чиннику у будь-якому соціумі, обов'язковий поділ на привілейовану керуючу меншість та пасивну керовану більшість; значну мобілізованість еліти; особливі психологічні якості елітного прошарку (належність до нього базується на природних талантах та набутих компетенціях); відносини еліти та маси є взаємовідносинами панування та підкорення; зміна елітних груп» [103, с. 102].

Відзначимо, що у політичній науці елітаристські концепції конкурують з класовим підходом, базисом якого вважається творчість К. Маркса. Вочевидь, найбільш наявне розмежування між класовим та елітаристським підходами полягає у виділенні різних основ для аналізу суспільної ієрархії – якщо для класового підходу базовим є економічний чинник, то для елітаристів найбільш значущим феноменом виступає влада.

Розглянуті вище теорії та роль політичного фактору змушує віднести їх до групи концепцій, які формують так зване «макіавелістське» пояснення сутності еліти. Представники «макіавелістського» напрямку розглядають еліту як достатньо консолідовану та мобілізовану спільноту, яка вирізняється з-поміж решти населення специфічними соціальними, політичними та психологічними властивостями та інтегровано-лідерською самосвідомістю. Вчені цього напрямку, як зазначає Л. Кочубей, наголошують на існуванні «структурної сталості еліти, її владних відносин. За їх переконанням, персональний склад еліти змінюється, але відносини панування і підкорення незмінні. Формування і зміна еліт відбувається у процесі боротьби за владу» [103, с. 102].

Подальший розвиток елітаристських концепцій пов'язаний із ліберальною доктриною, положення якої протиставлялися ідеологічним доктринам комунізму, фашизму та націонал-соціалізму. Останні, навпаки, як

зазначає О. Залисова, «заперечували практику ліберальної демократії і вказували на формулювання нових світоглядних, соціально-політичних та ідеологічних принципів взаємовпливу, співжиття еліти та народу (маси)» [72, с. 243].

Варто звернути увагу на те, що проблема класифікацій теорії політичної еліти у науці сформувала досить широкий дискурс. Сучасні вітчизняні фахівці виокремлюють чотири змістовні етапи, що значним чином вплинули на формування теорій елітаризму: «1) кінець XIX – перша третина XX ст. – праці фундаторів елітології; 2) 20-і –40-і роки XX ст. – формується фашистський, націонал-соціалістичний, ліберально-демократичний (К. Маннгейм, Дж. Шумпетер), філософсько-аристократичний (Х. Ортега-і-Гассет) концепти елітаризму; 3) середина XX ст. – розвиваються ліберально-демократичне та радикально-демократичне теоретичне пояснення елітизму; 4) кінець XX – початок XXI ст. – набуває популярності неоелітизм» (Т. Дай, Х. Зіглер та ін.)» [24, с. 42].

Множинність дисциплін та галузей соціально-гуманітарного знання, що мають предметом аналізу еліту, стало основою для класифікації елітологічних теорій за природою її виокремлення в суспільстві. Наприклад, їх можна розділити на такі різновиди: політична, пов'язана з працями Г. Моски та В. Парето (ключовий критерій належності індивіда до еліти – знаходження у владі); психологічна (розмежування людей на еліту і масу відбувається на основі інстинктів та природного бажання людей керувати чи бути керованими), біологічна (розподіл на еліту і маси відбувається за генетично-вродженими ознаками), релігійна (божественна воля розподіляє людей на еліту та маси); технологічна (клас еліти складається з тих, хто займає визначальне місце в структурі управління сучасним високотехнологічним виробництвом).

Застосовуються й інші принципові класифікаційні схеми щодо теорій еліти. Так, сучасні фахівці звертаються до такої класифікації тлумачень: «макіавеллістське (Г. Моска, В. Парето, Р. Міхельс); плюралістичне (Р. Даль, С. Келлер); демократичного елітизму (Й. Шумпетер, Д. Сарторі, Г. Лассуел);

неоелітизм (Т. Дай, Х. Зіглер); ліволіберальне (Ч.Р. Міллс)» [24, с. 43]. Крім того, як вказує Р. Безугла, деякими авторами визначається принцип класифікації відповідно до засобів пояснення елітаризму: «біологічний, функціональний, ірраціональний, психологічний, технократичний. Рідше в науці використовується розподіл елітологів за політичними поглядами та переконаннями: фашистський варіант елітаризму, консервативно-аристократичний, комуністичний, націоналістичний, ліберально-демократичний, ліворадикальний елітаризм» [24, с. 43].

Водночас, аналіз значного масиву концепцій дозволяє констатувати своєрідне теоретичне «міксування»: одна частина науковців співвідносять з елітою лише політичні групи, інші – надають більш ширше визначення еліти. Це, своєю чергою, актуалізує проблему не лише кількісного обґрунтування феномену, але й звернення до понять та категорій, що «синонімізуються» з поняттям «політична еліта». Зокрема, це «політичний чи панівний клас», «домінуюча еліта», «управлінська еліта», «активна меншість», «істеблішмент» тощо. Проблема полягає в тому, що різні поняття використовуються для позначення одного й того ж феномену, а різні концепти визначають одним і тим же терміном.

Елітознавець Г. Ашин з цього приводу зауважував, що «дослідники, які вивчають проблеми еліти, стикаються з розмаїттям наукових визначень та думок, навіть які суперечать одна одній, та з чималою кількістю розбіжностей у трактуванні змісту цього феномену» [7, с. 176].

Разом з тим, варто підкреслити, що головним положенням елітаристського підходу є визначення політичних відносин як передумов управлінського процесу. Воно виходить із ідеї про включеність політичної влади до системи соціальних зв'язків як обов'язкового елементу, що пояснює визначення як самих елітних груп, так і їх взаємовідносин. Із розвитком суспільства протягом XIX-XX ст. зростала вага управлінських чинників у життєдіяльності суспільства. Це дедалі більше відбувається «двоспрямовано»: через зростання ваги суб'єктів управління, а також через розвиток

самоврядування громадян. Тут і актуалізуються проблеми керівництва й управління. Їх вивчення має концентруватися, насамперед, на дослідженні різноманітних ієрархій підпорядкування, що й є фундаментальною, корінною сутністю процесів управління. Всі вони є політичними, тобто безпосередньо пов'язаними з владою у суспільстві, бо, як абсолютно вірно зазначав Р. Арон, політика є «... боротьбою за владу і пов'язаними з нею привілеями» [2, с. 42].

Питання владно-управлінської сутності еліти знайшли відображення у теоретичних роботах, монографіях, публіцистичних та наукових статтях багатьох дослідників. Проблемі значну увагу приділяли представники зарубіжної елітології. Американську школу фахівців представляють погляди Р. Барклі, Р. Даля, Т. Дая, Х.Зайглера, Г. Ласуела, Дж. Партера, А. Тейлора, Й. Шумпетера та інших. Європейський науковий напрям представляють С. Дарлінгтон, Ж. Лакруа, А. Тойнбі, Л. Фройнд та інші. На пострадянському просторі різним аспектам проблеми управлінської складової еліти приділяли увагу В. Андрущенко, М. Афанасьєв, Г. Ашин, С. Вовканич, О. Гаман-Голутвіна, В. Горбатенко, О. Криштановська, І. Куколев, Г. Кухта, М. Михальченко, М. Пірен, В. Полохало, В. Фесенко та багато інших науковців.

Влада, а отже і пов'язані з нею, елітарні відносини, є фундаментальною складовою політично організованого суспільства. Вона, як визначав Б. Рассел, є фундаментальною категорією науки про суспільство у тому плані, в якому енергія є фундаментальною категорією фізики. Влада має універсальну структуру та сутність в часі, але відрізняється відносинами між суб'єктом і об'єктом. Як стверджує канадський політолог Дж. Партер, «політична влада є інституційно-управлінською умовою будь-якої соціальної організації. Досліджуючи відносини між правлячою елітою та суспільством, Г. Ашин наголошував на суспільній потребі у відповідальних лідерах, які координують та спрямовують активність групи. Це пояснює те, що розподіл соціуму на еліту – носія дієвого управління, та масу – виконавця, визначається першою й базовою умовою функціонування цивілізації. Відсутність такого поділу може

позначати ся як «анархія», «загальна нестійкість» та «хвороба системи» [8, с. 17].

Розшарування спільноти, вважають елітаристи, тільки збільшується в міру її прогресу, досягаючи нових обертів на кожному етапі розвитку цивілізації. Усі відносини в суспільстві, також і відносини власності, елітаристи (Р. Барклі) аналізують у контексті управлінсько-політичних. Вони обґрунтовують категорію влади як «здатності людини чи групи керувати поведінкою більшої групи з метою досягнення загальновизнаних цілей, а також влади як здатності за допомогою примусу нав'язувати цій великій групі цілі та ціннісні пріоритети правлячої групи» [270, р. 97].

Вище зазначалося, що еліта і демократія розглядались у перших елітаристських концепціях як феномени, що протистоять один одному. Однак з розвитком сучасних форм демократичного життя, зокрема в 30-ті–40-ві роки минулого століття формуються концепції «демократичного елітаризму», в яких обґрунтовується та доводиться сумісність елітаристського світобачення з принципами демократії і справедливості. Необхідність елітарного керування починає виводитись із сутності самого феномену «демократії». Такі політологи, соціологи, філософи, як Р. Арон [2], Р. Даль [53], Г. Лассуелл [113], Ч. Міллс [131], Й. Шумпетер [259] переглядають фундаментальні положення засновників елітизму. Новий погляд засвідчував, що демократія не ототожнюється з безпосереднім правлінням народу. Ліберальний підхід до елітарності суспільства характеризують демократичність і заперечення низки категоричних положень класичних теорій еліт. Демократія починає пояснюватися в цьому підході як конкуренція між потенційними керівниками за підтримку електорату. Сучасні вітчизняні дослідники відзначають, що представники демократичного елітизму не вбачають у демократії «відсутність чи малозначущість еліти ... демократія характеризується іншим способом рекрутування й новим самоусвідомленням еліти. Остання визначається як владна меншість, що обіймає у владних та економічних інституціях соціуму стратегічні позиції і має визначальний вплив на життя більшості громадян»

[212, с. 78].

Й. Шумпетер – один із перших дослідників демократії, хто визначив цінність об'єднання її принципів з принципами елітизму. Внаслідок цього виникає концепція демократичного елітизму, яка стверджує вагоме значення виборності представницьких органів влади: «Стабільність демократичного правління зумовлює конкуренція та прагнення до пропорційного представлення всіх соціальних груп у владі» [259, с. 84]. Елітаристське бачення демократії, за оцінкою В. Бебика, «включає плюралізм еліт, що гарантує дисперсію влади на основі конкуренції та балансу політичних сил, представлених різними елітами. Відбувається конкурентна боротьба за владні посади, а маси, обираючи між конкуруючими елітарними групами, отримують можливості реально впливати на політику, реалізувати власну волю. Елітарна демократія не відкидає ідею народного суверенітету. Вона надає їй нового звучання – це управління еліти в ім'я добробуту та блага суспільства» [22, с. 16].

Г. Лассуелл вбачав ідею пріоритетності завдання демократії у «забезпеченні людської гідності, яку визначають такі взаємопов'язані цінності як влада, повага та знання» [113, с. 17]. Лише вільне суспільство може демонструвати окреслені цінності й здатне створити свою еліту. Згідно з теоретичними уявленнями Г. Лассуела, вплив і влада поєднані: остання – це або вплив суб'єкта на об'єкти, або ж вплив індивіда на прийняття і реалізацію рішень. Вчений фактично ототожнює еліту з правлячою групою й підкреслює, що правляча еліта не завжди активно використовує владу, адже є лише середовищем, яке народжує лідерів [113].

Можна визначити досить широке трактування керівної еліти у Г. Лассуелла: це особи, що займають ключові посади у владних структурах; особи, що раніше їх займали та залишилися й надалі відданими режиму; індивіди, що не належать до формалізованих владних інституцій, але мають суттєвий вплив на прийняття рішень в них; опозиціонери, що володіють політичною вагою; члени сімей представників владних структур.

У 1970-х рр. в політичній науці з'являється теорія поліархії Р. Даля, де автор доводить, що демократія – виключно ідеальний стан речей, до якого можна прагнути. В людській спільноті обов'язково є причини нерівності і поява лідерів, наділених бажанням володарювати. Саме через це категорія «демократія» може застосовуватися лише для позначення ідеального стану. Реальні системи, які наближаються до такого ідеалу, вчений називає поліархіями. Важливою умовою для поліархії є плюралістичне суспільство з такими його рисами як розпорошеність влади, впливу, авторитету і контролю, які раніше концентрувалися в єдиному центрі [Цит. за: 17].

Такі суспільства перешкоджають концентрації влади в руках будь-якої однієї згуртованої групи акторів і розподіляють її серед низки відносно незалежних гравців, які конкурують між собою [53, с. 42].

Поліархія характеризується об'єднанням громадян у різні групи на основі спільної мети, презентації та захисту інтересів. Кожна група має «верхівку» – еліту, яка виконує функції представництва групових інтересів у політичній сфері. Поліархія надає можливість існуванню різноманітних груп та інтересів, створює атмосферу конкуренції та взаємодії, при чому відкритої та прозорої. У поліархії Р. Даля, як зазначав Г. Ашин «не одна, а множина владних еліт має можливість впливу на політику, а отже, представлення різних інтересів суспільства. ... Саме для реалізації цих інтересів утворюються профспілки, асоціації бізнесменів, релігійні, культурні, спортивні об'єднання. Ці групи тиску діють, передусім, для реалізації власних інтересів, активізуються в політичному житті, користуючись принципами загального виборчого права, а також права на об'єднання в політичні партії і громадсько-політичні організації. Вони також отримують доступ до ЗМІ з метою формування необхідної громадської думки» [6, с. 97-98].

О. Балацька, досліджуючи проблему консолідації політичної еліти в сучасному політологічному дискурсі, визначає різні сторони реалізації принципу демократії у суспільстві. Множинність структур влади в демократичних країнах робить її ситуативною і динамічною. Відносини

здорової конкуренції та консенсусу, коаліційні угоди між групами зумовлюють баланс інтересів у суспільстві. Це запобігає концентрації влади в руках окремих суб'єктів політичного процесу. Групи тиску представляють інтереси всього спектру соціальних груп і шарів. Інтереси ж окремих індивідів реалізуються через різноманітні організації цих груп [17].

Дж. Сарторі наголошував на тому, що розвиток демократії «проблематизує» вертикальну рівність – висуваються нові вимоги до влади та лідерства, що зачіпають питання субординації, суперординації та координації. Вертикальна аспектація демократії актуалізує її аксіологічний контекст, що передбачає відбір еліти, яка здатна до гідного та справедливого управління суспільством. Вирішення вертикальної проблеми, тобто відбір кращих до представницьких органів є фундаментальною умовою життєздатності демократії, соціального добробуту та політичної стабільності. Дж. Сарторі вбачає головне призначення виборів у тому, щоб обрати лідерство, а не звеличувати демократію [214].

Актуальною для сучасних українських реалій постає інша позиція науковців щодо співвідношення виборної демократії та елітарності влади. Так, Т. Дай та Х. Зіглер вказують на те, що «вибори не виступають інструментом управління майбутнім, проте вони є певним показником успішності минулої політики та дій влади» [52, с. 141]. Так, владна еліта має реальні повноваження в державі, проте її підтримка (чи її відсутність) з боку громадян визначає як результати виборчого процесу, так і тривалість та ефективність використання цих повноважень. Зокрема, автори вказують, що «Саме політичні дії еліти в основному формують їх розуміння та ставлення до політику, а не навпаки» [52, с. 154].

Науково цінними вважаємо ідеї М. Афанасьєва, який наголошує, що «категорія «еліта» не тільки позначає структуру верхівки (керівництва), а й низку інших параметрів її функціонування, зокрема: 1) неклановий характер правлячого прошарку, вільне рекрутування, залежність кар'єри від індивідуальних компетенцій; 2) «вертикальну» конкуренцію: легальність

опозиції (контреліти), можливість зміни уряду; 3) «горизонтальну» конкуренцію: суперництво за вплив різних груп (суб'єктів), які утворюють цю правлячу меншість; 4) суспільне визнання тих чи інших груп, засноване на оцінці дотримання ними законів і встановлених процедур» [4, с. 48].

Вивчаючи проблематику правлячої еліти, варто зробити акцент на розроблених Г. Ендрувайтом поняттях «реальної» і «потенційної» еліти. ««Потенційна» являє собою групу осіб, які прагнуть і володіють необхідними характеристиками, щоб зайняти в суспільстві владні позиції, змінити «реальну» еліту. «Потенційна» еліта – це група, яка прагне до реалізації власного впливу. Прикладом «потенційної» еліти науковець називає контреліту, тобто еліту, опозиційну до «реальної». А остання, в свою чергу, може мати певний резерв, або ж «резервну» еліту, що здатна замінити «реальну» замість контреліти, яка виборює ці позиції» [263, с. 241].

Інший науковець О. Соловійов з цього приводу зауважує, що співвідношення «еліта – контреліта» є неповним для її характеристики. Він використовує типологію елітарних верств польського дослідника В. Мілановськи, який стратифікує еліту відповідно до «виконання внутрішніми її групами характерних функцій у сфері політичного управління суспільством» [Цит. за: 224, с. 135]. Особливого значення у цій стратифікації надається «селектору» – це особи, «що потенційно готові до виконання професійних функцій в політичній сфері. Цю групу утворюють і ті, хто впливає на висування кандидатур у владні структури, і ті, хто сам готується до набуття цих ролей» [Цит. за: 224, с. 135].

Серед «елітарної страти» В. Мілановськи важливою вважає «потенційну еліту», тобто розрізнені групи, які прагнуть влади. Ця «потенційна еліта» в результаті виборів поділяється на «самодіяльні еліти» і «правлячу політичну еліту» (перші – ті, хто програли вибори, але залишилися в полі публічної політики (в межах цієї групи виникає опозиція і прихильники провладних сил), другі – еліта, що перемогла і безпосередньо реалізує процес управління суспільством)» [Цит. за: 224, с. 135].

Плюралістичність природи еліти обґрунтовує Р. Арон. Він вважав, що «еліта єднає тих, хто в різних сферах діяльності досяг високих ієрархічних позицій, має привілейоване положення, що надають статус, престиж і дохід. В будь-якому сучасному суспільстві еліта складається з таких елементів: політична (партійці, урядовці, групи впливу), військова (силовики), бізнесова (підприємці, що прагнуть чинити олігархічний вплив), адміністративна (представники уряду та урядової адміністрації), духовна (представники наукової, творчої, церковної сфер, партійні ідеологи), «ватажки мас» (лідери профспілок, політичних асоціацій)» [2, с. 208].

Політологи, характеризуючи феномен політичної еліти, звертаються ще до двох категорій: політичний клас і правлячий клас. Розмежовуючи ці поняття, як вказує В. Голота, вони акцентують увагу на тому, що «політичний клас – це група, що єднає всіх, хто безпосередньо реалізує політичні та урядові функції. Правлячий же клас знаходиться між елітою та політичним класом. Це привілейовані елементи, що мають фінансово-економічну силу чи моральний авторитет, можуть впливати і на владу, і на суспільство, проте не виконують безпосередньо управлінських функцій. Між ними відбувається конкуренція, яка не дозволяє їм об'єднатися в моноеліту. Цікаво, що і в демократичному, і в авторитарному режимах є правлячий клас (меншість, яка при владі), проте різниця полягає в можливості його контролю з боку політичного класу. Така можливість притаманна лише демократичному режиму» [48, с. 37].

Але в сучасній науці здійснюються й інші концептуально-теоретичні спроби об'єднати в наукових розробках категорії правлячого класу і політичної еліти. Наприклад, Г. Ашин наголошував, що «весь правлячий клас у своїй сукупності не може мати та реалізовувати політичний вплив та владу» [8, с. 16]. Його інтереси презентує найбільш активна частина групи, що, на думку науковця, і може бути визначена саме як політична еліта. Вона наділена управлінськими функціями, реалізує їх від імені всього правлячого класу й відіграє особливу роль у політичній організації суспільства» [8, с. 16].

Серед теорій політичної еліти увагу багатьох дослідників привертає

організаторська (має назву ще «функціональна» або «технологічна»), що знаходить свій розвиток в працях Дж. Бернхема, К.Боулдинга, А.Фріша. Ці науковці обґрунтовують положення про відтворення елітою тих управлінських функцій, які в певну епоху для суспільства є пріоритетними. Якщо в ХІХ ст. на перший план висувалася підприємницька ініціатива, то в ХХ ст. вирішальними стали «організаторські здібності». Зокрема, Дж. Бернхем відзначав, що «зміна характеру сучасного виробництва потребувала саме управлінської функції. Вона набула потужної значимості і зробила суб'єктів її реалізації елітою суспільства» [Див. дет.: 10, с. 67-69].

Інші вчені (Д. Белл, О. Тоффлер) обґрунтовують доступ до інформації, технологій, знань як наступний ресурс та критерій стратифікації, що здатні змінити політичну еліту. Стрімкий розвиток науки і технологій у ХХ ст. стимулював популярність технологічного або функціонального напрямку досліджень проблематики політичної елітарності. Наприкінці ХХ ст. акценти зміщуються на обґрунтування елітизму з позицій технологічного детермінізму. «Нова еліта» (провідні менеджери, верхівка чиновників та інтелігенція) на відміну від «старої» («еліти крові» та «еліти багатства») визнається важливою складовою соціальної структури сучасного суспільства. У межах цього підходу суспільство розглядається як система бюрократичних інституцій, якими ефективно управляють компетентні менеджери – «нова еліта», які врегульовують суспільні відносини на наукових знаннях. Теоретики неотехнократії обґрунтовують ідею виокремлення та вагомості інтелектуальної еліти, що володіє необхідними науковими знаннями, управлінським досвідом, компетентностями для керівництва сучасними організаціями.

Цієї позиції дотримувався американський економіст Дж. Гелбрейт, наголошуючи, що «сучасна технологія обов'язково формує еліту як «техноструктуру». Зміст останньої розкриває у такий спосіб: «це особливий соціальний інститут, коли не окремі лідери чи особи, а поєднані у функціональні колективи вчені, інтелектуали, техніки, працівники реклами, експерти, бюрократи посідають управлінські посади. Така корпоративна еліта

компетентних професіоналів виробляє політику і здійснює її. Центр влади зміщується від еліти власників капіталу до еліти фахівців, носіїв знань. Кредо неотехнократів – «еліта врятує світ», але кваліфікована» [Цит. за: 103, с. 104-105]. Останнє твердження актуалізує питання цінності та оцінки політичної еліти, що відтворюється у дискусіях представників аксіологічного (якісного, вартісного) напряму досліджень політичної еліти.

Варто зазначити, що частина науковців виступають проти обмеженого розуміння еліти виключно як «групи, що перебуває при владі». В їх розумінні це псевдо- або вульгарна еліта – несамотійна, що потребує маси, а тому залежить від останньої. Такі науковці як Т. Адорно, М. Бердяєв, Х.Ортега-і-Гассет та інші надавали перевагу дефініції еліти як «цінності в собі», незалежно від її місця у владі. Справжня еліта, на думку цих філософів, бажає виділитися якісно і зберегти власну незалежність, самотійність, а також свій «аксіологічний фундамент» від «омасовлення». Разом з тим, реальність боротьби за владу засвідчує, що еліти не завжди ототожнюються з високою культурою та компетенцією. У сприйнятті часто відбувається підміна понять символічності та сутності політичної еліти. Високий соціальний та політичний статус дещо видозмінюють параметри еліти, коли компетентність та реальна внутрішня якість еліти імітується її квазіформою, яка інституалізується і легітимізується. Через це, як підкреслює Л. Кочубей, «така символічна природа поступається іншому – владно-функціональному підходу до трактування еліти, який до речі переважає серед сучасних дослідників» [103, с. 100].

Науковий інтерес у контексті предмету нашого дослідження привертає запропонована О. Крюковим систематизація підходів теоретичного осмислення політичної еліти: «позиційний, відповідно до якого належність до еліти визначає позиція суб'єкта в ієрархії влади та ступінь його політичного впливу; репутаційний, що зумовлюється рейтингом суб'єкта на основі експертних оцінок; концептуальний, що пояснює включеність до еліти тих суб'єктів, які приймають стратегічні рішення» [108, с. 18].

Аналіз різних наукових шкіл елітології, наукових підходів дозволяє погодитися із оцінкою методологічної основи цієї проблеми в українській політичній науці, яку надає М. Пірен: «в українській політичній науці ще не існує достатньо науково обґрунтованого визначення основних категорій елітології, таких як «еліта», «політична еліта», «політичний елітаризм», «механізм формування еліти», «критерії елітарного відбору» [Цит. за: 108, с. 28]. Водночас, таке твердження виглядає дещо категоричним, адже робляться багато наукових розвідок цієї проблематики, що відображається у великій кількості наукових статей, монографічних досліджень, підручників та навчальних посібників. Це, з одного боку, ускладнює пошук єдиного наукового бачення проблеми політичної еліти, з іншого – надає широкі дослідницькі можливості для вивчення цієї проблематики, і зокрема особливостей політичної еліти в умовах демократичних змін. Деякі аспекти розглядаються вітчизняними вченими, зокрема питання оновлення еліти та принципам рекрутування у перехідних суспільствах (Л. Мандзій); регіональний аспект становлення політичної еліти України (С. Щедров); основні умови демократичної консолідації української еліти (В. Рихлік); правила політичної конкуренції еліти в сучасній Україні (Г. Щедрова); кланово-олігархічний режим: негативи і позитиви функціонування (М. Михальченко); політичний клас в сучасній Україні (Р. Балабан, М. Головатий, Л. Кочубей, Ф. Рудич та інші); політико-управлінська еліта України як чинник державотворення (О. Крюков); проблеми взаємовідносин громадянського суспільства та правлячої еліти (О. Корнієвський); проблеми демократизації суспільства і політичної еліти (М. Пірен); трансформація сучасної вітчизняної еліти та особливості її політичної боротьби (І. Побочий) та багато інших.

Досліджуючи питання політичної еліти як предмету вивчення у зарубіжній та вітчизняній політичній науці, варто зазначити відсутність єдиного визначення та існування багатьох, навіть суперечливих, трактувань цього поняття у науковців. Це пояснюється тим, що кожний із них виокремлює певний функціональний аспект цього феномену. Разом з тим, розкриваючи

сутність феномену еліти, її глибинні зв'язки, внутрішні закони та особливості, дослідники демонструють спільну позицію у тому, що еліта – це особлива верства суспільства; крім соціальних «статусних» формальних показників (дохід, освіта, доступ до влади, престиж та авторитет), її відрізняють такі риси як інтелект, вплив на суспільство, моральність та духовність, воля та відповідальність, громадянськість та патріотизм тощо. Це така суспільна група, яка має відповідний тип свідомості, мислення, систему цінностей та культуру поведінки та управління.

Важливим видається питання щодо функцій політичної еліти в сучасному демократичному суспільстві. Основними визначаються: забезпечення соціально-політичної стабільності, безпеки, дотримання певних правил поведінки і власного престижу серед представників міжнародних відносин, сприяння інтелектуальному та науково-технічному прогресу нації, розвиток демократичних перспектив. Потенціал забезпечення реалізації першочергових функцій та завдань, які стоять перед нею, визначає доцільність та відповідність еліти історичним вимогам. Цю думку розвивають В. Добіжа та В. Корнієнко, вказуючи на потребу в інноваційності сучасної політичної еліти. Ця риса позначає здатність до продукування, комбінування та вдосконалення нових ідей [96]. Щоб відповідати часовим потребам соціуму повинна проводитися перманентна оцінка ефективності та компетентності еліти, що й стається фактично в електоральному процесі. Еліта утримує владу, допоки співпадають заслуги та повноваження, проте як тільки вони перестають одне одному відповідати, виникає розбалансування, і настає момент, коли еліти альтиметричні видавлюються елітами заслуги, тобто реальними елітами.

У поясненні феномену еліти науковці тяжіють до моністичного чи плюралістичного пояснень. До першого можна віднести таких вчених, як П. Бірнабаум, Дж.У. Дамхофф, Т. Мейно, Ч. Міллс, Ф. Хантер та ін. Вони дотримувалися тієї думки, що суспільством управляє одна пануюча еліта. Вона єднає в своєму складі лідерів, що обіймають стратегічно важливі посади у сферах політики, економіки та армії. Важливою характеристикою таких

лідерських груп є міцна згуртованість, спільність інтересів, індивідуальна солідарність, яка, у свою чергу, має витoki в однаковому соціальному походженні, певному рівні освіченості, матеріальному забезпеченні, подібній ментальності, психологічній спорідненості. На основі цього відбувається циркуляція осіб – представників вищих керівних посад в політичному, економічному, військовому «трикутнику влади» і формується монолітна, уніфікована, дисциплінована структура. Досліджуючи еліту владу в США, Ч.Р. Міллс дійшов висновку про важливість трьох сфер в цій країні – політичної, економічної та військової. Владна еліта в Америці об'єднує людей з окреслених сфер, а також представлена більше чи менше постійною групою сімей. Щодо циркуляції еліти, то дослідник вказує, що у 30-х рр. ХХ ст. вищі позиції в суспільстві мали політики, а у 50-х рр. – військові і представники бізнесу» [131, с. 380-381]. Однак саме ці три групи всередині складної системи менеджерських угруповань мають пріоритет в прийнятті рішень державного (загальнонаціонального) рівня. Зрозуміло, що еліта прагне утримати таку потужну монополізовану владу.

Абсолютно протилежні принципи в осмисленні сутності еліти впроваджували представники плюралістичного напрямку досліджень: Р. Арон, Р. Даль, Д. Перрі, Д. Рісмен, Д. Трумен. Вони доводили ідею про існування в соціумі не однієї, а множини еліт, тобто заперечували провідну позицію Ч.Р. Міллса щодо потужної згуртованості еліти, яка володіє владою у ключових сферах. Наявність багатьох центрів володарювання, а отже й різною за сутністю еліти, є, на думку плюралістів, достатньою підставою для контролювання та коректного спрямування діяльності цих центрів. Конкурентна природа політичної та інших сфер уможлиблює запобігання зростанню монополістичного володарювання, прийняття обґрунтованих рішень та сприяння оформленню множинних еліт. Отже, представники моністичного підходу вбачали в еліті монолітну єдність на основі спільних інтересів; це одна правляча суспільством група осіб, що прагне монополізувати владу. Плюралістичне бачення еліти розкривається в існуванні багатьох

елітарних груп, які формуються з осіб, що в різноманітних галузях діяльності отримали високі показники, мають привілейоване становище на основі статусу, престижу і добробуту.

Варто визнати, що спільним для представників цих підходів є визнання еліти як правлячої меншості, яка за рахунок соціальних характеристик (багатство, соціальний престиж) та індивідуальних (компетентність, політична активність) має перевагу над масами (суспільством). Відмінність між цими підходами визначають тип соціальної мобільності, відкритість/закритість, ступінь конкуренції, підконтрольність суспільству. У межах моністичного підходу акцентується увага на «однорідності, замкненості, горизонтальній мобільності (переміщення можливе лише в межах самих елітних груп)» як рисах політичної еліти та її непідконтрольності з боку більшості, навіть в умовах демократії» [108, с. 21]. Представники плюралістичної концепції основними рисами політичної еліти вважають конкуренцію і водночас відкритість та доступ до неї представників інших класів та груп: «Така конкуренція між елітами, на думку плюралістів, дає змогу різним соціальним групам вибрати ту еліту, яка краще враховує їхні інтереси» [108, с. 21].

Поняття еліти має міждисциплінарну природу, воно досліджується такими науками як політологія, соціологія, соціальна філософія, соціологія політики, політична психологія, політична антропологія та іншими науками соціально гуманітарного профілю. У політичній науці сформувався самостійний науковий напрям – елітологія, що систематизує та розкриває багатоманітність течій та наукових шкіл, які досліджують сутність та функції еліти у динаміці суспільно-політичного розвитку. Основними напрямками осмислення феномену еліти у науці є історичний, біологічний, психологічний, харизматичний, ірраціональний, технократичний. У теорії еліт виокремлюють такі напрями, що поєднують групи концепцій: макіавеллістська школа; ціннісні концепції еліти; теорії демократичного елітизму; теорії плюралізму еліт; ліворадикальні концепції політичної еліти; технологічні концепції та інші.

Вищезазначене дозволяє сформулювати авторське бачення політичної

еліти як поліскладового, багатоаспектного феномену, який характеризують такі групи «маркерів» як кількість (це завжди меншість суспільства) та якість (особливості політичного мислення, культури, діяльності). Кількісний маркер може позначає моністичну чи плюралістичну природу політичної еліти, якісний – особливості отримання, здобуття, використання та утримання політичної влади та відносин в середині самої елітної групи та її із суспільством.

1.2. Методологія вивчення політичної еліти як суб'єкта суспільно-політичних демократичних змін

У державах пострадянського простору відбуваються процеси трансформації різних суспільних сфер. Не виключенням є політична еліта. З одного боку, вона є ініціатором демократичних перетворень, з іншого – виступає їх певним «продуктом».

Погоджуємося із науковцями, що зміни в політичній еліті цих країн, однією з яких є Україна, супроводжуються проявами «непотизму, клієнталізму, трайбалізму, вождизму і т.ін.» [108, с. 30]. Особливості змін еліти окреслених країн, на думку О. Крюкова, пов'язані з процесами її вертикальної та горизонтальної мобільності (переміщення), що в цілому відтворює «ієрархізовану структуру боротьби за здобуття, реалізацію та утримання політичної влади» [108, с. 30].

Методологічну основу аналізу політичної еліти як суб'єкта суспільно-політичних демократичних перетворень варто розпочати із звернення до найпоширеніших підходів пояснення цього феномену у політології — функціонального (альтиметричного) та ціннісного (меритократичного). Якщо перший базується на визначенні виконання елітами політико-управлінських функцій, то другий наголошує на розвинутості у представників еліти певних особистісних якостей, що відрізняють їх від інших членів суспільства, або забезпечують включення до елітно-управлінської групи.

В аксіологічному напрямі, до якого належать ідеї М.Бердяєва [25], М. Вебера [32], Х. Ортега-і-Гассета [154] та інших, еліта визначається не лише як організована меншість, що управляє більшістю, але і як ціннісно детермінуючий елемент соціальної системи, що наділений високими здібностями і показниками у найважливіших сферах соціального і державного функціонування, що переймається, насамперед, добробутом суспільства і держави. Сучасні фахівці (А. Савічев) ціннісний аспект розуміння еліти розкривають через визначення її як найкреативнішої і найпродуктивнішої частини соціуму, яку відрізняють інтелектуальні і моральні якості; відносини між елітою і масою засновуються на заслуженому авторитеті її представників; формування еліти через природній відбір суспільством найцінніших її представників [212, с. 77].

В цьому підході застосовуються різні критерії визначення суб'єктів, гідних входити в прошарок «еліта». Хоча, як слушно зазначає Л. Кочубей «дуже часто такі критерії виявляються надто суперечливими, а іноді і взаємовиключними» [103, с. 97].

Варто відзначити, що на початку 20 ст. розповсюдженим способом обґрунтування елітаризму був біологічний. У 30-40-х рр. цей підхід виявився скомпрометованим фашистськими режимами й втратив свою популярність. Однак, як зазначають сучасні фахівці, в останні роки «біологічний елітаризм» у дещо модифікованому вигляді прагне набути «другого дихання» [64, с. 67]. Серед аргументів на користь цього підходу Г. Ашин згадував англійського соціолога С. Дарлінгтона (ідея про генетичну здатність керування суспільством, що відрізняє еліту та маси, обумовленість «міцним матеріалом спадковості»; еліта як «об'єднаний генофонд» людей з кращою спадковістю до керування визначає перебіг історії) та американського соціолога Р. Уільямса (положення про генетичну обумовленість відмінностей між «управлінською меншістю» та «неуправлінською більшістю»; факт народження визначає, в еліту чи масу потрапляє людина) [7]. Проте, модифікованість підходу не вичерпує спірності в умовах розвитку демократичних традицій життя

суспільства (отримання ключових посад у владі позасистемних лідерів; одруження принца Генрі Чарльза Альберта Девіда з М. Маркл та інші приклади).

До семантичної структури категорії «еліта» (що передбачає відбір, розбірливий вибір) першочергово закладено критерії спеціальних здібностей, майстерностей, талантів, високої професійної компетенції. Саме в цьому нормативно-ієрархічному, аристократично-аксіологічному сенсі застосовував цей термін і один з прихильників ціннісного підходу – В. Парето – долучаючи до складу еліти людей, які досягли вищих посад в професійному зростанні через свої здібності, і завдяки чому отримали можливість виконувати управлінську діяльність в соціумі, державі [160]. У понятті, сформульованим В. Парето, відображається насамперед якісна характеристика феномену.

Натомість Дж. Сарторі наголошував, що ця категорія має також альтиметричне наповнення. Надаючи першочерговості саме цьому критерію, автор обґрунтовує це так: «Контролююча група перебуває попереду тому, що знаходиться – з погляду вертикального розрізу соціуму – «на верхівці». У відповідності до альтиметричного виміру передбачається: «хто на вершині, той і «панує» – припущення, що базується на тезі, за якою влада підносить нагору, а володар тому і володіє нею, що перебуває саме нагорі. Дійсно, коли заслуги і влада поєднані, створюється стан стабільної суспільної рівноваги. В іншій ситуації, на думку Дж. Сарторі, настає розбалансування, яке породжує певний кругообіг, через який справжні еліти, тобто еліти «за якостями», витісняють фактичні еліти. На цій ідеї базувалося і твердження В. Парето про те, що у підсумку переможцем виявляється еліта «за якостями» [215, с. 80-89].

Взагалі ідея про владу «аристократії духу» як еталону для майбутнього розвитку соціуму використовувалась багатьма філософами кінця XIX – початку XX століття. Наприклад, А. Шопенгауер доводив, що у світі існує три аристократії: 1) народження і рангу; 2) грошова; 3) розуму і таланту [252, с. 129]. Третя є найбільш значимою і визнається такою, принаймні з плином часу. Розмірковуючи про аристократію, покликану керувати «масою»,

російський мислитель М. Бердяєв відзначав, що вона не є прошарком або класом, бо являє собою прояв духовності. На його думку, елітарні ознаки – свобода, служіння іншим, жертвність і благородність. Учений вважає, що належність до аристократії є вродженою, а не придбаною. Тому заслуги й особисті досягнення можуть наблизити, проте не допоможуть стати «аристократом» [25, с. 128].

Аналізуючи взаємозалежність між рівнем розвитку соціуму та якістю елітарного управління, М. Бердяєв сформулював «коефіцієнт еліти», що проявляє співвідношення високоінтелектуальної частини населення до загального числа освічених людей. Він наголошував, що коли коефіцієнт наближається до 1%, то це може призвести до руйнації держави і застою в суспільному розвитку. При такому показнику еліта перетворюється на закриту касту, що не може оновлюватися. Якщо ж коефіцієнт еліти перебільшує 5%, то суспільство набуває значного потенціалу розвитку [25]. В цьому ключі М. Гінсберг та ряд інших науковців обґрунтовують сутність елітаризму та управлінської функції еліти через індивідуальні відмінності людей, виражену їх здатність до керування чи бажання підкоритися. У більшості існує інстинктивна потреба в підкоренні, тоді як у меншості – природжений потяг керувати. Ці імпульси й визначають створення політичної еліти [Див. дет. 10, с. 68-69].

Еліту як наділену специфічними властивостями групу, що володіє так би мовити магнетичною енергією визначав Л.Фройнд. Цей ірраціонально-управлінський вплив на інших він ототожнював з унікальною випадковістю, виключністю певних людей. «Людська нерівність, – стверджує дослідник, – факт, який навряд чи може бути нами пояснений» [Цит. за: 108, с.]. На думку Е. Юнгера «піднесений світ» еліти – це «вища метафізична сфера» [Цит. за: 10, с. 41], доступ до якої відкритий лише обраним. Еліта, за Е. Юнгером, відрізняється здатністю набувати особливі знання в особливий спосіб, який інші опанувати не можуть. Цим «підвищеним натурам» відкривається «магічна перспектива» [Цит. за: 10, с. 41].

Наукову цінність має обґрунтування здатності політичної еліти до управління на основі вираження та володіння харизмою. Поняття «харизми» було використано для інтерпретації явища культу особистості німецьким соціологом М. Вебером на початку XX століття. «Харизма, – відзначав науковець, – стосується певної якості особистості, завдяки якій вона виділяється серед інших людей та вважається наділеною надприродними, надзвичайними або, щонайменше, виключними здібностями та якостями. Вони недоступні для звичайної людини. Це особливий дар, якими наділяються обрані люди» [32, с. 144].

Отже ми бачимо, що ціннісний, альтиметричний підхід не має єдиного критерію для виділення еліти на базі цінностей, і суттєво різниться в залежності від умов історичної епохи, режиму та культури суспільства, представником якого був той чи інший теоретик. Як і світові класики елітизму, український прибічник елітистського підходу В. Липинський був переконаний, що в кожній нації обов'язково існує дієва меншість, яка управляє, і пасивна більшість, якою керують. В авторській статті «Еліта як «національна аристократія» В. Липинського та «духовна когорта» народу у політичному дискурсі XX століття» розглядаються концептуальні погляди В. Липинського, їх місце у політологічному дискурсі XX століття [181].

Український філософ вказував на те, що «є більша або менша група людей, яка відповідно до історичної епохи та особлив[их] умов існування управляє нацією, очолюючи її політичні організаційні установи. Крім того, ця група продукує певні культурні, моральні, політичні і цивілізаційні цінності» [117, с. 130]. Цю спільноту індивідів В. Липинський проголошував «національною аристократією», яка має складатися з найсильніших, найздібніших і найавторитетніших осіб усіх груп суспільства. Мислитель акцентував, що утворення нації не обмежується лише наявністю етнографічної спільності, мови, окремої території. Серед етнографічної спільноти є активні групи, які творять націю. Це така частина суспільства або група, що ініціює появу та формує шляхи втілення спільних політичних цінностей, на основі

яких формується нація. Аристократична група і керує всією нацією, перебуваючи на чолі її соціально-політичних організаційних установ [117, с. 131]. «Національна аристократія» у В. Липинського це не родова аристократія, а група «найкращих серед нації людей для певного історичного часу чи ситуації її розвитку. Ці люди найкращі тому, що саме вони в цей момент є організаторами, правителями і керманичами нації» [117, с. 131]. Для В. Липинського головними ознаками еліти були не походження та майновий стан осіб, які її утворювали. На його переконання, матеріальна сила та моральний авторитет – це основні риси, яким має володіти еліта. До того ж, матеріальну міць вона повинна мати «більшу, ніж яка-небудь інша група в нації» [117, с. 136]. Загалом творчість В. Липинського викликала різне ставлення у науковому колі. Наприклад, І. Лисяк-Рудницький відзначав, що деякі ідеї В. Липинського відрізнялися анахронічністю й мали прив'язку до певної ситуації [118, с. 73]. Разом з тим, погляди В. Липинського збагатили українську політичну думку ідеями консерватизму та привертають увагу багатьох сучасних дослідників.

У книзі «Дух нашої давнини» інший український фундатор елітаризму Д. Донцов виділяв психологічні властивості представників еліти. Він переконував, що суспільство утворено з «ініціативної меншості» та «пасивного чинника нації» – більшості (народної маси). Такий розподіл має не соціальний, а «людський» характер, коли спільноти діляться на касти залежно від природних властивостей. Необхідним фактором трансформації маси в націю Д. Донцов називав оформлення національної політичної еліти як державотворчого ядра, яке він називав різними термінами: аристократією, ініціативною меншістю, провідною верствою, правлячою кастою. Поняття «каста» дослідник вживав спеціально, щоб проілюструвати антидемократичний характер формування цієї верстви, підкреслював докорінну її відмінність від основної маси суспільства [62, с. 63]. «Ця каста правителів, – писав Д. Донцов, – це окрема громада, яка, по-перше, з іншої глини, викута з іншого металу, ніж інертна, байдужа, хитлива маса; по-друге,

мусить займати окреме становище, власне творити з себе окрему касту; по-третє, мусить ця каста виказувати зовсім окремі прикмети духу й душі, інші ідеї мусять горіти в її головах, аніж це в обмеженої, нездібної народної маси» [62, с. 71-73]. Визначальним для цієї верстви Д. Донцов називав її дух, який «живить її, змушує діяти, допомагає бути твердою і невблаганною щодо себе самої, не піддаватися матеріальним спокусам, пристосуванню, ставити над усе поняття честі й обов'язку, безоглядно вірити у свою справу й у своє право» [62, с. 71-73]. Таку духовну енергію мають доповнювати, за Д. Донцовим, усвідомлене відчуття інакшості, виключності та зверхності.

Варто відзначити, що згадані вітчизняні вчені мали різні погляди на шляхи формування еліти. Зокрема, Д. Донцов вважав неприпустимим «перемішування» каст, оскільки це сприятиме хаосу в суспільстві. Витоком формування еліти має стати прискіпливий добір «кращих людей» з різних верств суспільства, але далеко не з міфічного «демосу», маси, класу, партії. Зasadничими принципами утворення каст «луччих людей» Д. Донцов називає, насамперед, такі чинники як «дух давнини, старі інстинкти національної вдачі, воля до панування, ірраціональні догмати віри в національну ідею, щоб «сиділи вони не в книжках і в програмах, а в крові» [62]. Саме такі джерела духовно-історичного характеру зможуть, на думку мислителя, прищепити національній еліті три головні якості: шляхетність та шляхетний порив; мудрість та усвідомленість мети; мужність та волю. Для Д. Донцова принциповим є жорстокість «чистки», «проціджування» як методу елітарного відбору, завдяки чому має зберігатися духовно-ціннісна чистота, владна могутність, міць еліти. Враховуючи окреслені цим українським мислителем якості та функції еліт, ключовою є їх націоналістична орієнтованість.

Нині у науковому колі набули популярності функціональний, позиційний, менеджерсько-управлінській підходи пояснення природи еліти. Проте, важливими залишаються якісні характеристик політичної еліти. Саме ці характеристики, на нашу думку, впливають та відтворюються у відповідній

якості та ефективності її діяльності. Крім того, ціннісні характеристики політичної еліти спрямовують суспільні перетворення та надають їм певного змісту, впливають на якість життя суспільства, задають «тон» базовим тезам суспільного дискурсу та трендам політичної практики. Еталонним зразком політичної еліти Г. Ашин називав збіг її функціонального призначення з ціннісно-світоглядним наповненням, через що фактором ефективності еліти як групи кращих та гідних актуалізує критерій відбору за індивідуальними властивостями [11, с. 87]. Звичайно, такі соціальні критерії як багатство та зв'язки також відіграють роль у сучасних державах. Водночас питання визначення якості політичної еліти залишається предметом обговорення політичних дискусій та наукового аналізу. Можна зустріти навіть категоричність та наголос на суб'єктивності у поглядах деяких дослідників в обґрунтуванні методології вивчення феномену еліти. Наприклад, А. Федоров вказує, що поняття «еліта» не має входити до низки нейтрально-описових термінів суспільствознавства. За своїм сутнісним наповненням воно відноситься до оціночних категорій. До того ж термін «еліта» охоплює характеристики соціального міфу і тому вимагає вкрай обережного ставлення до нього [238, с. 24-31].

У контексті дослідження варто акцентувати увагу на проблемі співвідношення понять «еліта» і «демократія». Є різні підходи її вирішення в сучасній науці. Зокрема, О. Крюков визначає такі наукові пошуки: місце та роль еліти в демократичному суспільстві (Г.Моска і В.Парето); несумісність цих понять (І.Кноль, Г.Ротенштрайх, Г.Меджид); спроба поєднати елітизм з демократією відтворена (Дж.Шумпетер і К.Мангейм); концепції меритократії (Д.Белл, Г.Лассуелл, М.Янг); теорія демократичного елітизму (П.Бахрах, Т.Дай, Х.Цайглер) [108, с. 154]. Російську школу вивчення цієї проблеми представляють праці Г.Ашина, О.Гаман-Голутвіної, І.Куколева та інших. Вітчизняний напрям формують теоретичні дослідження О.Куценка, М.Пірен, В.Фесенка та багатьох інших. Водночас, погоджуємося із О. Крюковим, що «вивчення ролі еліти у демократичній трансформації ще не стало предметом

численних досліджень. Це питання потребує більш детального та ґрунтовного дослідження. Більшість елітологів виходить з того, що еліта є визначальною силою суспільних процесів (у тому числі політичного), вона є одним із суб'єктів їх розвитку» [108, с. 155]. Політична еліта задає напрям суспільного розвитку на обґрунтовує його ціннісну наповненість.

Можна відзначити широкий, навіть полярний, спектр поглядів науковців, які розглядають проблеми відносин еліти та суспільства: «радикальний елітизм (заперечує можливість народовладдя: народ некомпетентний у політиці; правління народу технічно неможливе, безпосередня демократія неможлива, а наслідками представницької демократії може бути втрата народом частини свого суверенітету, передача його вибраним представникам); елітарний плюралізм (участь народних мас – це раз на кілька років можливість вибрати ту чи іншу еліту); неоелітизм (визнання ідеї щодо прийняття найважливіших для мільйонів людей рішень вузьким колом осіб); радикальний антиелітизм (еліта – це можлива загроза демократії, безпосередня реалізація влади народом)» [108, с. 155-156].

Загалом, можна визнати методологічну складність досліджуваного питання. Це спричинюють по-перше, «багатоаспектний характер управлінських процесів, що виявляється у значній кількості суб'єктів (різні рівні влади, політичні погляди, особистісні риси) та об'єктів (сфер та рівнів) цієї діяльності». По-друге, складність самого феномену еліти, зокрема її поділ на «адміністративно-управлінську та політичну» як «соціальної страти, яка поєднує суб'єктів владних повноважень, що приймають та реалізують найвідповідальніші управлінські рішення державного значення» [68, с. 14].

Розглядаючи політичну еліту як суб'єкта суспільно-політичних демократичних перетворень, не можна обійти увагою питання конкуренції та консенсусу еліти. Зрозуміло, що внутрішня єдність елітних груп може розглядатися з декількох позицій: ідеологічна монолітність та єдність на основі концентрації влади в межах однієї партії (за умов тоталітарного режиму); внутрішньогрупова єдність з метою утримання влади та контролю за

основними сферами суспільства (за умов авторитарного режиму); консолідація еліт на підставі вирішення актуальних проблемам розвитку держави; єдність для досягнення стратегічних цілей як вольовий акт розрізнених політико-елітних груп.

Збереження принципу внутрішнього елітного консенсусу є необхідним для повноцінного функціонування політичної еліти. Погоджуємося із М. Бартоном та Дж. Хіглі, що внутрішньоелітний консенсус є основою для життя в умовах демократії: «елітний консенсус відносно фундаментальних правил гри є однією із найсуттєвіших ознак та водночас умов західних демократій. Демократія можлива лише там, де елітний консенсус визначає межі цивілізованої політичної конкуренції... Демократія є продуктом об'єднаної на основі консенсусу еліти» [288]. Це важлива думка, адже нездатність знаходити консенсусні рішення у складних ситуаціях може привести до негативних наслідків як для самої еліти, так і держави в цілому. У цьому контексті варто наголосити на такій особливості політичної еліти як визнання загальнонаціональних інтересів та цінностей у вирішенні конкретних політичних питань.

Звичайно, у процесі прийняття політичних рішень не виключається внутрішньоелітне протистояння, проте здатність встановлювати консенсус — ознака та умова збереження еліти при владі. Взаємна зацікавленість в збереженні власного існування змушує еліти балансувати свою роботу шляхом формування методів обмеження елітної поведінки. Виконання певних правил поведінки, досягнення взаємної підтримки рішень у важливих соціальних справах є обов'язковою умовою ефективності еліти. Т. Дай та Х. Зіглер, які досліджували особливості американської політики та ролі еліти в ній, наголошують на розумінні процесу прийняття рішень як «процесу угод, поступок та практики компромісів з найважливіших питань життя американського суспільства» [52, с. 187].

За умов демократії такі риси як гнучкість, консенсусна дія, здатність ефективно діяти в надзвичайних ситуаціях та дослухатися до позиції опонентів

в необхідних випадках є важливим доповненням до якісних професійних компетенцій еліти. На політичний прогрес еліти впливає саме конструктивність опозиційної діяльності, яку характеризують відкритість, об'єктивність критики недоліків і помилок влади, пропозиції практичного їх виправлення. Така опозиція сприяє процесу циркуляції політичної еліти, її трансформації в реальну й ефективну еліту [176, с. 330].

Дослідження еліти у демократичному суспільстві актуалізує низку категорій, що характеризують її структуру. До категоріального апарату дослідження варто віднести поняття «політико-управлінська еліта», що позначає вищий рівень державних службовців чи «чиновників вищої ланки», які очолюють організації та інститути, мають владу та впливають на визначення правил організації суспільного життя. Політико-управлінська еліта відрізняється неоднорідністю своєї структури [108, с. 29].

На основі співставлення феноменів конфлікту та консолідації, особливо у суспільствах, що трансформуються, О. Пашкова пропонує класифікувати види еліт таким чином: ідеологічно єдині еліти (об'єднані, уніфіковані, зв'язані на ґрунті ідеології, вони характеризуються високою стабільністю); консенсусно єдині еліти (за своїми ознаками плюралістичні, але єднуються згодою); розділені еліти (розрізнені, дезінтегровані, в яких різні сегменти і партії ведуть жорстку боротьбу та конкурують одна з одною) [164, с. 26].

Доводячи необхідність єднання елітних груп на основі загальнонаціональних викликів сучасності, німецький соціолог Г. А. Лансбергер, описує еліту як групу, що здебільшого впливає на вирішення важливих питань загальнонаціонального рівня. У такому розумінні виключність представників еліти передусім пов'язана з їх можливістю впливати на певні рішення. Теоретичною основою такого розуміння еліти постають не її «ключові позиції» (Г. Моска), а «ключові питання» і «загальнонаціональні проблеми» [Цит. за: 42].

Таке розуміння феномену еліти містить ідею об'єднання позиційного та ціннісного підходів її вивчення – адже функції управління та збереження влади

еліти як найвищої впливової групи розширюються функціями артикуляції, агрегування та захисту національних інтересів, інтересів суспільства. Цей критерій надає можливість обмежити надлишкову моралістичність, динамічність та певну невизначеність ціннісного підходу, а також певну поверховість механічної обумовленості позиційних концепцій та надає індикатори соціальної користі та цілі елітних груп. На думку російського соціолога П. Лаврова, «прогрес суспільства можливий лише тоді, коли в переконаннях меншості є усвідомлення ідеї щодо тотожності її інтересів з інтересами більшості в ім'я ідеї суспільного добробуту» [112, с. 139].

Наукову цінність для дослідження політико-культурної трансформації політичної еліти представляє класовий поділ постіндустріального суспільства Д. Белла. Він пропонував такий критерій соціальної стратифікації як «принцип знань і кваліфікації». Відповідно, виокремлює такі основні класи: «фахівці (вчені, інженери, економісти); техніки та напівфахівці; службовці; зайняті фізичною працею робітники. Панівною верствою в «постіндустріальному суспільстві» є «меритократія». Це еліта, яка складається з обдарованих осіб усіх соціальних верств. Саме вона стає панівною як у виробництві, так і в політиці, суспільстві знань тощо» [Цит. за: 68, с. 11]. Погоджуємося в цілому із висновком В. Гошовської, що «більшість пострадянських країн поки не мають усіх важливих ресурсів, необхідних для формування «суспільства інтелекту», але прагнути до нього повинні» [Цит. за: 68, с. 12-13]. Разом з тим, справедливо буде зазначити, що Україна має такі ресурси, зокрема інтелектуальний потенціал. Проблемою є недостатня увага та зацікавленість їх використання та розвитку з боку політичної та правлячої еліти.

Не менш важливим для вивчення політичної еліти в умовах демократичних суспільних змін є питання її соціально-політичної мобільності. Про це детально описано в авторській статті «Мобільність еліт: досвід політологічного дослідження» [183]. Для досягнення можливості переміщення еліти є критерії горизонтальної мобільності як переміщення різних за походженням та сферами вищих прошарків у площину політичного управління

та вертикальна мобільність еліт – тобто ротація, циркуляція та рекрутування політичної еліти. Вертикальна та горизонтальна мобільність часто пояснюються через концепти соціальної та політичної стратифікації, капіталу. У цьому зв'язку науковий інтерес має теорія соціального капіталу П. Бурд'є. Вчений розглядав суспільство у метафорах простору – це багатовимірний соціальний простір, в межах якого діють люди з різним капіталом. Соціальний капітал – як система потенційних та наявних ресурсів, на думку науковця, є чинником визначення особливостей поведінки людей, їх взаємовідносин, зв'язків, зобов'язань. Серед типів капіталу є владні ресурси, що виступають основою для формування політичної еліти. В якості останньої П. Бурд'є розглядав «домінуючий» клас, що обіймає ключові позиції у суспільстві. Це особи, які розпоряджаються більшістю ресурсів. Тобто це ті, хто володіє різними типами капіталу (соціальним, культурним, економічним, символічним, інформаційним, юридичним та іншими). В цьому сенсі «домінуючий» клас визначає умови обміну типами капіталів і затверджує пріоритетний ресурс його легітимації. Крім того, «домінуючий» клас зорієнтований на підтримку єдності та збереження своїх позицій в суспільстві [29].

Російський елітолог О. Гаман-Голутвіна вказує на відкритість політичної еліти на відміну від професійних елітарних систем суспільства. Доросла особа, що не має спеціальної професійної підготовки та освіти, як правило, не може сподіватися на місце у відповідній галузевій еліті, тоді як політична еліта може поповнюватися особами з різною освітньою та професійною підготовкою та майновим статусом [41, с. 101].

Питання про вертикальну мобільність, специфіка циркуляції та наповнення еліти є одними з ключових в політичній науці. Відтворення елітарного прошарку в його межах, тобто в рамках цієї соціальної групи, визначають як «репродукція». А циркуляція є таким способом зміни еліти, коли ці позиції обіймають люди з інших соціальних груп, це зміна осіб, які займають ключові позиції в провідних інституціях суспільства [172, с. 117].

За думкою В. Парето правляча еліта має оновлюватися, що пов'язано із

постійною зміною самого соціуму. Цей безперервний процес оновлення елітарної страти суспільства вчений називав «циркуляцією еліт». Якщо ж циркуляція за якихось причин переривається, еліта перетворюється на закрити, втрачає здатність до ефективного керування й поступово деградує. Це призводить до зміцнення в суспільстві контреліти, що змінює правлячу еліту й утверджує своє панування шляхом революції – докорінної зміни політично-елітарного простору. В. Парето, виокремлюючи «правлячу» та «не правлячу» еліту, підкреслював, що завдяки циркуляції правляча еліта перебуває у стані безперервної сталої трансформації. Натомість гальмування циркуляції веде до накопичення у вищих шарах соціуму елементів, що деградували й втратили якості, важливі для утримання влади, та уникають використання сили. А от у нижчих прошарках зростає число елементів, які володіють здібностями для виконання функцій керування та схильні до застосування сили. Така ситуація спричиняє революції, в результаті яких оновлюється правляча еліта [160].

Г. Моска виділив дві тенденції розвитку керівного класу: аристократичну, що виявляється в прагненні політичного класу стати спадкоємним, що обумовлює його консервацію, кристалізацію, виродження та, як наслідок, соціальний застій і, зрештою, тягне за собою посилення боротьби нових суспільних сил за отримання панівних позицій у суспільстві, та демократичну, яка проявляється в модернізації політичного класу завдяки більш здатних до управління та дієвих нижчих верств, що робить її спроможною до ефективного керівництва суспільством. В той же час Р. Міхельс підкреслив, що «протистояння між аристократією та демократією насправді ... є лише зіткненням інтересів колишньої меншості, що прагне відстояти своє панування, та новою честолюбною меншістю, яка має потяг до влади, бажає злитися з попередньою чи усунути її. Результат будь-якої класової боротьби відтворює заміну однієї меншості на іншу у пануванні над масами» [140, с. 92].

Найчастіше виділяють два фундаментальних типи рекрутування еліт – відкритий та закритий. Через контекст аналізу процесів циркуляції, рекрутування, репродукції еліти, О. Крюков відмічає, що елітарну спільноту

називають відкритою, якщо доступ до неї надається представникам різних соціальних прошарків. Закритою еліта є тоді, коли процес рекрутування набуває ознак самовідтворювання [107, с. 208-213]. Інший науковець Г. Ашин вказував, що «вагомим є те, наскільки елітарна група відкрита для найбільш активних та освічених осіб, а також наявність фільтрів вертикальної соціальної мобільності для випадкових осіб у політиці, особисті риси яких не відповідають критеріям елітарності» [11, с. 86].

Науковці ці практики пов'язують з антрепренерською та гільдійною системами оновлення еліти. За системою гільдій, частіш за все, оновлюється бюрократична еліта. Політична еліта відтворюється здебільшого за антрепренерським принципом. В системі гільдій претенденти на просування повинні неодмінно догодити малій групі осіб нагорі. Для антрепренерської моделі, де електорат більш широкий, претенденту на елітарну позицію необхідно впливати не тільки на вище розташованих суб'єктів, але й звертатися до людей поза цією системою.

З точки зору політологічних теорій, у демократичному суспільстві елітарні групи є відкритими, і в них відбувається циркуляція. Демократичність механізму циркуляції еліти доводить А. Крестева. На її думку, він перешкоджає монополізації влади, розкриває нові обличчя та вливає «свіжу кров» (звичайно в переносному сенсі у вигляді нових людей та ідей і якщо система є дійсно демократичною) [104, с. 27].

У працях теоретиків вказується на те, що у стабільних політичних системах оновлення еліти здійснюється відповідно до чітко розроблених процедур, завдяки чому персональний склад елітарних груп з більшою чи меншою регулярністю змінюється, а сама політична система зберігає стабільність. Інакше це відбувається в умовах трансформації політичної системи, в періоди політичної нестабільності, яка спричиняє зміни й у політичній еліті.

Трансформацією еліти сучасні фахівці позначають процес «змін, що відбуваються в межах групи правлячої еліти, зокрема отримання лідерських

позицій новою групою всередині правлячої еліти або прихід до представників еліти іншої соціальної групи» [108, с. 25]. Процес трансформації може бути обумовлений змінами ідеології та стратегії розвитку суспільства, супроводжуватися зміною методів оновлення еліти ... та допуском в еліту представників опозиційної еліти [108, с. 25].

Серед іншого, науковцями виокремлюються дві тенденції трансформації еліти: 1) включення представників старої (попередньої) еліти до структури нової: «стара еліта інкорпорується до нової як її частина чи як окремий фрагмент за будь-яких змін (причини: брак професіоналів (які мають досвід управління чи практичні знання) у складі нової еліти; існування «перебіжчиків», які обачно вийшли зі старої еліти ще заздалегідь до процесу її розпаду; неможливість швидкого оновлення кадрів на всіх ключових посадах); 2) формальне оновлення політичної еліти: копіювання чи запозичення ідей, норм, традицій, цінностей, звичаїв попередньої еліти. Це може відбуватися у відкритий спосіб через публічні заяви щодо поваги до загальнонаціональних цінностей, розриву з поганою минулою практикою. Але здебільшого «запозичення проходить «контрабандним» шляхом, негласно, а інколи – у супереч публічним деклараціям» [Цит. за: 108, с. 25]. Це дозволяє визначити такі характеристики як виживання-збереження та адаптація політичної еліти у процесі її трансформації.

Питання відносин старої і нової еліти є багатоаспектним. Насамперед, воно завжди залишається проблематичним – і в стабільному, і в кризовому суспільстві. Цей аспект виявляється як питання циркуляції еліти. В той же час циркуляцію еліти можна визначати як обмін однієї еліти на іншу, і як переміщення з позаелітарного в елітарний простір. Аналізуючи потенціал мобільності еліт у постсоціалістичних суспільствах, що трансформуються, вітчизняний дослідник М. Шульга доводить, що умовно за таким принципом еліта складається з «протоеліти» (очільники громадських асоціацій, парламентських партій, частина чиновників, деякі адвокати та судді), «псевдоеліти» (частина депутатів – ті, які випадково опинились в політиці,

керівники кримінальних угруповань), «постеліти» (частина старої еліти, що зберігає свою владу в деяких соціальних інституціях), а також «дійсної» еліти (представники наукової, освітньої, мистецької сфери, відомі журналісти, лікарі – тобто особи із суспільним авторитетом та визнанням, які залишаються попри різні соціально-політичні зміни) [255, с. 14-17].

У методологічному сенсі перехід від «старої» еліти до «нової» пояснюють два наукові підходи: концепції трансформації еліт, які пояснюють взаємодію у новоствореній еліті представників політичної (партійної) та управлінської старої еліти і нових суб'єктів, що формально не пов'язані з попередньою політичною системою»; осмислення «революційної» (докорінної) зміни еліти, що може відбуватися з метою самозбереження чи лише зміни «декорації» навколо еліти. Останній процес пов'язується із приходом до влади контреліти, повне усунення елементів попередньої еліти та дістав назву «заміна еліти». Як правило, це є наслідком революційних дій [108, с. 25]. Ці зміни у політичній еліті можна охарактеризувати такими рисами як витіснення, очищення, оновлення.

Погоджуємося із характеристикою трансформації або зміни еліти в періоди політичної нестабільності, яку надає О. Крюков: «люди, які займали ключові позиції в державному управлінні, залишають свої посади, виникає багато вакансій, які заповнюються з порушеннями попередніх норм, традиційних для розформованої еліти. Суспільство практично ніколи не відчуває браку бажаючих зайняти елітні позиції» [108, с. 26].

В реальному житті важко знайти чітку лінію, що розмежовує стару і нову еліту. Проходять процеси не лише заміни еліти, але і її переформатування. Еліти, як правило, формуються з відносно невеликої частини суспільства, з тих осіб, хто має вищий рівень освіти, компетенції, досвід роботи у відомих організаціях. Після певної зміни режиму більшість членів нової еліти звичайно рекрутуються із запасу, куди включені ті, хто має значні досягнення за старого режиму. З цього приводу В. Каспрук зазначає, якщо визначати таких осіб тільки як частину застарілої еліти, як це роблять радикально критично

налаштовані спостерігачі, тоді принципово термін елітної трансформації не має смислового наповнення [80, с. 11-13].

У наукових розробках дослідників можна знайти дві форми трансформації еліти: циркуляція та зміна балансу сил. «Циркуляція як зміна представників керівних посад у частині політичних інститутів та організацій, які не втратили своїх позицій під час зміни режиму (прилаштування до режимних змін шляхом зміни свого керівництва). Зміна балансу сил є переміщенням акцентів впливу інститутів та організацій, а також формування нових організацій, що здійснюють владний вплив» [108, с. 158-159].

Перша форма полягає в тому, що деякі організаційні системи самі по собі змінюються повільно. Вони лише змінюють своє керівництво, а решта елементів організації залишаються без змін. Друга форма розкриває зміну еліти шляхом перерозподілу функцій між старими та новоутвореними структурами та організаціями. На переконання У. Хоффман-Ланге, «вивчення елітної трансформації, результатів зміни режиму передбачає увагу до обох цих аспектів. Оскільки попередня еліта може поповнюватися елементами нової, а нові організації – старими елітами. Повнота дослідження елітних змін має базуватися на аналізі старих і нових інституціональних структур, а також циркуляції еліт та їх соціальних та установочних характеристиках» [Цит. за:108, с. 166].

В організації політичного управління в ХХІ ст., на думку професора П. Окоїна «складність полягатиме не в протиставленні еліти та суспільства. Швидше за усе, це будуть питання кращої її організації, зокрема адаптації ієрархічності, спеціалізації, стандартів до демократичного розвитку; забезпечення контролю, ефективності і виваженості державної політики; повага до державних службовців» [151, с. 6].

Разом з тим слід пам'ятати, що введення демократичних механізмів циркуляції еліт не завжди призводить до появи відповідальної, компетентної або стратегічно мислячої еліти. Досвід пострадянських трансформацій, генеза та мобілізаційний потенціал вітчизняних елітних груп підтверджують

відсутність прямого зв'язку між системою рекрутування та якістю управління суспільством, що безперечно, має стати предметом більш докладного дослідження. Умови політичної трансформації обумовлюють зміни елітних груп і навпаки. О. Крюков визначає три позиції науковців, які пояснюють зміни в існуючих елітних групах, а також появу нової еліти в таких суспільствах: «зміна еліти через революцію; формальне (інституційне) оновлення, але зі збереженням старим наповненням (цінності, норми, стиль мислення та діяльності); незавершений процес трансформації еліти» [108, с. 156].

Російський дослідник І. Куколев пропонує низку основних моделей трансформації елітних груп. Кожна з моделей розкриває зміст та механізми такої трансформації еліти: зміна потоків – стара елітна група висуває на керівництво нову, яка витісняє цю стару; політичний капіталізм – «конверсія» політичного капіталу в капітал економічний (наприклад, клас правлячих у СРСР політиків перетворився на клас власників), а пізніше зворотний процес – повернення власності у владу; бунт економічної еліти (або пробудження регіональних еліт) – включення регіонального елементу [Цит. за:108, с. 157].

Як бунт проти столичної еліти розглядає цей дослідник період «перебудови». До центру просунулася «периферія», сформувавши основу нової політичної еліти, яка забезпечувала інтереси економічної еліти. У 80-х-90-х рр. минулого століття господарсько-управлінська еліта була потужним суб'єктом влади та управління. Коли виникли суперечки, то господарська еліта у протистоянні із «партократами» використовувала контреліту (інтелігенцію, маргінальні прошарки). Таким чином, була витіснена та усунута політична номенклатура й до влади прийшли представники економічної еліти та номенклатура другого ешелону, частково об'єднавшись з ними, або асимілювавшись у них» [Цит. за:108, с. 157].

Трансформація політичної еліти розкриває процес її змін. При чому, трансформація може відбуватися на рівні взаємодії старої і нової еліти, а також на рівні ціннісних змін, що визначають поведінку цієї групи. Гібридність політичного режиму, який так називає частина вчених, породжує гібридні

характеристики й політичної еліти. Аналізуючи гібридність політичного режиму, Ю. Мацієвський вказує, що «Гібридність ... означає, що формальні інститути є лише фасадом для неформальних інститутів та практик, які переважають у політичному процесі...» [128, с. 16].

Тобто, можна зазначити, що відбувається поєднання формального фасаду та неформального змісту у діях політичної еліти. Зокрема, діяльність і поведінка останньої визначається перевагою неформальних «правил гри», підміною ними формальних, чи навіть витісненням формальних. Якщо припустити, що ціннісна трансформація політичної еліти в умовах перехідного суспільства відбувається за таким алгоритмом: практика породжує «правила гри» – норми поведінки, норми формують ціннісні орієнтації, то можна зробити висновок про те, що такі «правила гри» як патронажність, клієнтелізм, непотизм, фаворитизм, корупція, пройшовши етап норм, набувають ціннісного змісту для значної частини політичної еліти.

Цінності поділяються на особистісні, групові та загальнонаціональні. Останні мають об'єднавчу функцію. Крім того, чинник «об'єднання/роз'єднання» розподіляє у такому сенсі цінності на позитивні та негативні. До позитивних політичних цінностей можна віднести демократичні, такі як «свобода», «плюралізм», «солідарність», «конституціоналізм» та інші. На жаль, маємо відмітити, що у ціннісній складовій політичної культури еліти домінують саме негативні цінності, що й відзначається на довірі суспільства до неї та влади загалом. Також можна визначити певну амбівалентність ціннісної основи цієї групи: з одного боку, публічно політична еліта позиціонує себе як носія демократичних (позитивних) цінностей та імітує діяльність за цими цінностями, з іншого – практичну діяльність будує на основі негативних. Зважаючи на оцінку Ю. Мацієвського щодо гібридності політичного режиму, можна зробити висновок про проекцію подібної гібридності й на політичну культуру політичної еліти сучасної України.

Погоджуючись із думкою фахівців, що демократія – це не лише знання про наявність демократичних цінностей та «правил гри», а готовність та життя

за цими правилами. Основна проблема політичної еліти України – це як відсутність бажання виробити такі спільні правила, а й дотримуватися їх. У цьому контексті слушною є думка Ю. Мацієвського про те, що «інституалізована сукупність формальних та неформальних правил, що накладає горизонтальні (відносини між гілками влади) й вертикальні (відносини між носіями влади і суспільством) обмеження на політичних гравців у здійсненні ними влади» [128, с. 57]. Це обмеження породжує «псевдодіяльність», ситуативне виконання законів, конфліктність еліти, дефіцит професійності, відповідальності та вироблення консенсусних рішень.

Варто звернути увагу на те, що методологія дослідження трансформації політичної еліти збагачується такими термінами як «клан», «вождизм», «олігархія» тощо. У сучасній науці клан розглядають як поняття, що позначає: «тіньове закрите угруповання, яке не має легітимного оформлення та утворюється на ґрунті спільних інтересів учасників (кругова порука, власна «мораль»))» [108, с. 26]. Серед рис клану О. Крюков називає: економічний, матеріальний інтерес як основа об'єднання; прагнення розширити межі свого впливу через підкорення чи навіть знищення опонентів, конкурентів, за що отримали назву «п'ята влада» [108, с. 26]. Ознаки клановості у політичній сфері: пристосування до правил гри в політичній сфері, включення своїх представників в політичну владу, вплив на інших політиків; закритість дій та непрозорість прийняття рішень; використання частини методів та засобів «комунікації» кримінальної сфери» [108, с. 26].

Серед причин появи та розвитку кланів М. Шульга називає «ситуацію остаточної несформованості соціальної бази влади; слабкість державної влади; посилення кризового стану в суспільстві, зокрема в економічній, політичній та соціальній сферах» [Цит. за: 108, с. 26].

Характеризуючи сучасні владні відносини, владу, науковці часто звертаються до понять вождизм, клієнтелізм, непотизм, кронізм та інших. Наприклад, на думку науковців (Г. Щокін), «вождизм», що позначає специфічний тип владних відносин, які зустрічаються на стадії додержавної

організації суспільства, притаманний й для посттоталітарних держав. Проте, за сучасних умов він виявляється у формі клієнтелізму. Цим поняттям позначається наявність в політичній системі ієрархії владних кланів, усередині яких панують відносини типу «клієнт – патрон». Рекрутування в правлячу еліту характеризують непотизм (формування політичної еліти за ознаками споріднення) й трайбалізм (політичне просування за земляцьким принципом) [Цит. за: 108, с. 26]. Також варто додати ще одну ознаку – кронізм. Це поняття позначає «фаворитизм та протекція давніх друзів, особливо в питаннях призначення їх на адміністративні посади незалежно від їхньої професійної підготовки» [57, с. 104].

Посткомуністичний перехід характеризується змінами попередньо існуючої політичної системи як на інституційному рівні, так і на політико-культурному, який затверджує демократичні цінності та традиції, невідчуженість громадянських прав, демократичну свідомість та поведінку.

Для дослідження особливостей політико-культурної трансформації політичної еліти доцільно звернутися до моделі циклічно-ціннісної концепції суспільного розвитку та ролі еліти у цьому процесі, розроблену О. Радченком. Вчений виокремлює основні чотири етапи ціннісної трансформації в умовах системної модернізації суспільства: «формування нової ціннісної системи, освоєння нових цінностей-ресурсів розвитку, їх вичерпання та ціннісного зсуву, що тягне за собою формування нової ціннісної системи» [Цит. за: 222, с. 135-136]. Також погоджуємося із твердженням науковця, що послідовність та успішність цього процесу визначають такі умови як усвідомлення політичної еліти своєї ключової ролі у реалізації цього процесу, прагнення втілити його в життя, вольового і ресурсного потенціалу для здійснення системних перетворень» [Цит. За: 222, с. 135-136]. Ці ідеї є актуальними для формування та затвердження цінностей демократії, коли бажання жити за цими цінностями має підкріплюватися готовністю та реальними діями.

Науковий інтерес викликають і запропоновані О. Радченком “чотири основні механізми трансформації державно-політичного режиму, які може

використовувати політична еліта країн перехідного типу: «1) легітимаційно-інституційний (еволюційний розвиток демократичної політичної культури); 2) ціннісно-мобілізуючий (формування національної ідеї як рушійної сили демократичного транзиту); 3) процедурно-інституційний (рушійна сила системних перетворень – сильна політична воля державця та раціонально-логічний стратегічний план інституційної перебудови держави і суспільства); 4) процедурно-імітаційний (формальні демократичні інституції наповнюються цілком недемократичним змістом та ментально-владними відносинами)» [Цит. за: 222, с. 135-136].

Загалом складні умови демократизації суспільства, а також і окреслені етапи ціннісних змін потребують вольових якостей політичної еліти. На це звертає увагу В. Смірнова, досліджуючи проблему політичної волі як чинника державотворчої діяльності. Авторка зазначає, що особливо перші три окреслені вище механізми пов'язані із цією якістю, а «реалізація четвертого механізму засвідчує брак політичної волі, «безхребетність політики» і як наслідок – розгортання деструктивних процесів на національному або регіональному рівні» [222, с. 135-136].

Слушним у контексті нашого дослідження вважаємо зауваження німецького дослідника У. Хоффман-Ланге, що «порівняно мало йдеться про специфічні характеристики еліти, що визначає її готовність до введення демократичних інститутів, а також про ступінь елітної трансформації, необхідної для консолідації нової демократії» [Цит. за: 108, с. 158]. Разом з тим фахівці підкреслюють вагомість політичної еліти у час перехідних чи транзитних етапів розвитку суспільства. Зокрема, неодноразово наголошується у дослідженнях на особливостях її поведінки як умови такого переходу, його успішності та результатів [108, с. 158].

Вітчизняні науковці вбачають низку тенденцій трансформації політичної еліти в сучасній Україні. Зокрема, це 1) коливання «від плюралізму до монолітності» – «тенденція монополізації влади в руках вузької правлячої групи, що виявляється як процес формування олігархії, залучення у політичну

сферу інтересів бізнес-еліти. Разом з тим, «на різних етапах транзиту відбувалися зміни у відносинах держави і бізнесу (у формі патронажу). Науковці відзначають поступове звуження зони привілейованості у діловій сфері» [Цит. за: 108, с. 171-172]; 2) від відкритості до закритості: «через внутрішню гетерогенність і повний контроль над ЗМІ зміцнює позиції сучасний олігархічний корпоратизм, закриваючись та поступово віддаляючись від громадськості. Як результат – посилення розшарування суспільства» [Цит. за: 108, с. 171-172]; 3) від гнучкості до жорсткості: «новий кадровий потенціал формується із внутрішнього резерву, що викликає закритість еліти для нових членів, її внутрішню групова замкненість. Сучасна елітарна група оновлювалася переважно за рахунок кадрів з середини самої елітарної групи за критеріями, що подібні до радянських часів, зокрема особиста відданість, протезування з боку вищого керівництва» [Цит. за: 108, с. 171-172].

Пріоритетність вище окреслених критеріїв відбору, на переконання значної частини науковців, формує принципи «негативного відбору», наслідком чого є перетворення елітних груп на антиеліту й відповідне ставлення до неї з боку суспільства. Практика використання влади вказує на вторинне значення моральних і професійних якостей, цінності права та закону в свідомості політичної еліти. «Стиль діяльності елітних груп в Україні демонструє пріоритет корпоративних норм і цінностей над загальнонаціональними» [Цит. за: 108, с. 171-172].

Погоджуємося із визначеними О. Крюковим «запитами» демократичного суспільства щодо політико-управлінської еліти:

- «щиро прагне вирішення проблем, що стосуються розвитку суспільства в цілому, пріоритет інтересів суспільного розвитку в цілому; забезпечення більш широкої участі соціальних сил в управлінні суспільством;
- забезпечення оптимального поєднання демократизму, професіоналізму і моральності в соціальному управлінні;
- вміння налагоджувати комунікацію не тільки з громадянським суспільством, але й з іншими (неполітичними) елітами, в основі якої повага,

визнання самостійності і професіоналізму, без ідейного і політичного тиску;

- створення демократичної системи зв'язків і відносин в межах своєї групи, між різними акторами, що входять до її складу;

- готовність забезпечити максимально можливий (відповідно до певних історичних умов) демократизм у прийнятті рішень й дотримуватися пріоритетності закону при їх обов'язковому виконанні, тобто поєднувати диктатуру виконання з демократизмом контролю за їх виконанням;

- орієнтованість на створення сучасної бази суспільного виробництва, прогресу економіки, розвитку освітньої, наукової, культурної сфер, залучення свідомих і активних суб'єктів історичного процесу – розширення демократії, перетворення еліти з соціально-класового інструменту в професійний» [108, с. 230-231]. Від реалізації цього суспільного запиту залежить забезпечення стабільності розвитку суспільства.

З іншого боку, пріоритетність у процесі демократичної трансформації суспільства має психологічна складова, рівень сформованості соціальної, національної, громадянської, політичної ідентичності – тієї важливої суспільної якості, певного індикатора усвідомленості стратегічних національних, соціальних, політичних інтересів політичної еліти. Кризовість суспільного розвитку зачіпає й політичну еліту. Демократичну політичну еліту відрізняють відкритість, представництво, соціальна та політична відповідальність, які підкріплюються сформованими та ефективними правовими та етичними механізмами громадського контролю, інституалізованою громадською думкою.

Висновки до першого розділу

Категорія політичної еліти є основою багатьох вчень і теоретичних напрацювань соціальної філософії, політології, соціології, соціальної та політичної психології, історії, антропології, культурології педагогіки та інших наук. Такий міждисциплінарний дискурс проблематики створює надзвичайно

широкий науковий простір та зрештою перетворюється на окрему науково-теоретичну дисципліну – елітологію.

Відзначається, що концептуальне оформлення проблематика політичної еліти отримала наприкінці XIX – в середині XX ст. Ініціаторами його запровадження до наукового обігу традиційно вважаються В. Парето, Г. Моска, Р. Міхельс. Саме їх праці містять класичну методологію вивчення процесів утворення, формування, легітимізації, функціонування та зміни політичної еліти. Розкрито різноманіття підходів щодо трактувань політичної еліти в сучасній зарубіжній та вітчизняній політичній науці та виявлено існування багатьох, навіть суперечливих, визначень цього поняття. Крім того, більшість із визначень здебільшого відповідають реаліям політичного життя стабільних суспільств. Для аналізу проблеми політико-культурних особливостей трансформації політичної еліти сучасної України запропоновано авторське бачення цього феномену, де підкреслюється складне поєднання змісту та функцій політичної еліти, у якому відтворюється специфіка міжелітних взаємодій, комунікація зі суспільством й зумовленість викликами та суперечностями демократичних перетворень країни.

Полідисциплінарність елітологічного дискурсу та вивчення найпоширеніших наукових сфер використання категорії «еліта» дозволив визначити два базових теоретико-методологічних напрями дослідження – ціннісний (на основі якостей еліти) та функціональний (виходячи з ролі еліти в суспільстві).

Трансформацію політичної еліти розглянуто як процес її змін на рівні персонального складу, взаємодії старої та нової еліти, а також ціннісних перетворень, що визначають поведінку цієї групи, її взаємодію зі суспільством. Гібридність як ознака сучасного політичного режиму, позначається на поєднанні формального фасаду та неформального змісту в діях політичної еліти. Якщо припустити, що ціннісна трансформація політичної еліти в умовах перехідного суспільства відбувається за деяким алгоритмом (практика породжує «правила гри» – норми поведінки, а норми визначають ціннісні

орієнтації), то можна зробити висновок про те, що такі «правила гри» як патронажність, клієнтелізм, непотизм, фаворитизм, корупція, пройшовши етап норм, набувають ціннісного змісту для значної частини політичної еліти. Чинник об'єднання-роз'єднання розподіляє цінності на позитивні та негативні. Визначено, що в ціннісній складовій політичної культури значної частини вітчизняної еліти домінують такі цінності, які знижують її позитивну якість, що позначається на рівні довіри суспільства до неї та влади загалом. Також описано певну амбівалентність ціннісної основи, подвійність стандартів поведінки цієї групи, проблему конкуренції та консенсусу еліти, особливо в умовах демократизації, набуття незалежності державами, їх інтеграції у світовий простір.

Важливим чинником трансформації політичної еліти визначено можливість шляхів її оновлення. Особливості переформатування політичної еліти в умовах трансформації політичної системи, в періоди політичної нестабільності позначаються на взаємодії представників старої і нової еліти, самозбереженні та механізмах циркуляції еліти.

РОЗДІЛ 2

ТРАНСФОРМАЦІЯ ПОЛІТИЧНОЇ ЕЛІТИ У ПРОЦЕСІ ДЕМОКРАТИЧНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ: ПОЛІТИКО-КУЛЬТУРНИЙ ВИМІР

2.1. Особливості формування політичної культури еліти в контексті демократичних змін

Поява уваги науковців до проблематики політичної еліти в Україні з'явилась наприкінці 80-х років XX століття та актуалізувалася в період проголошення незалежності. Це питання детально висвітлено в авторській статті «Політична еліта в Україні: проблеми формування та розвитку у науковому дискурсі років незалежності» [188]. Наголошується, що в умовах соціальної трансформації на нову політичну еліту покладалися великі сподівання як на силу, що очолить процеси державного будівництва, подолає кризові явища в різних галузях суспільного життя, забезпечить проведення кардинальних економічних, політичних, соціальних реформ. При цьому особливого значення діяльність елітних груп набувала через слабкість інституційних структур суспільства, що трансформується.

В аналітичній доповіді фахівців Інституту соціології НАН України «Правляча еліта сучасної України» (1998 р.) обґрунтовано думку про те, що за умов трансформаційних процесів застій роботи суспільних інститутів певним чином компенсується активністю еліт. Тому в такий період суттєво підвищується роль елітарних груп. Водночас спостерігається певна суперечливість ситуації. З одного боку, в умовах невизначеності значно посилюється роль еліти у прищепленні певних оцінок та цінностей, а з іншого – низький рівень суспільної довіри до цієї групи. У пострадянських державах період трансформації став надзвичайно складним. Це пов'язане з тим, що не було сталих і успішних традицій державотворення, або вони склалися аж занадто давно, в інші історичні епохи. Тому процес кардинальних суспільно-

політичних перетворень відбувається водночас із розбудовою держави. А це означає, що і у складних умовах відбувається становлення національної еліти [255].

У вагомості консолідуючої ролі політичної еліти у період складних умов соціальної та політичної трансформації переконано багато вітчизняних науковців. Наприклад, І. Равлик саме її називає ключовим суб'єктом творення консенсусу у суспільстві: «Політичній еліті належить ключова роль у реалізації національної ідеї, окресленні суспільних інтересів, формуванні та реалізації стратегії розвитку держави, визначенні пріоритетів внутрішньої та зовнішньої політики. Політична еліта в період радикальних перетворень перебуває в ролі колективного творця принципів переформатування від однієї системи до іншої. Політична консолідація включає певну єдність еліти та суспільства навколо аксіологічних пріоритетів розвитку (що має мінімізувати суперечки відносно типу режиму, економічної системи тощо), а також спільно визнаних правил та норм політичної взаємодії» [196, с. 549].

На консолідованість політичної еліти як певної гарантії успішності процесів модернізації українського суспільства вказує М. Сидоренко. Так, науковець виходить з розуміння того, що в умовах повної дезорієнтації соціуму та бездіяльності всіх його інституцій, значно підвищилася роль політичних еліт. Вони, в принципі, залишилися чи не єдиним ефективним суб'єктом, якому під силу здійснення реальних модернізаційних змін [221].

В свою чергу, Л. Хорішко, розглядаючи політичну еліту як дієвого актора модернізації політичної системи, ефективність оновлення і трансформації виводить з її організованої діяльності, що має раціональний характер і орієнтується на певну мету. Політична еліта здійснює провідні функції в цих процесах, ключовими з яких авторка називає політичне цілепокладання, консолідацію суспільства і координацію засад соціально-політичної діяльності: «Політичне цілепокладання полягає в розробці стратегічних і тактичних орієнтирів розвитку соціуму, визначенні політичної дорожньої карти, що буде втілюватися вищим рівнем політичної еліти. Функція консолідації забезпечує

єдність соціуму, що проявляється у дієвій його взаємодії з політичними елітними групами з метою реалізації означеної стратегії, у здатності запобігати та ефективно врегульовувати соціально-політичні конфлікти. Регулятивна функція пов'язана із прийняттям політичних рішень щодо забезпечення стабільного розвитку суспільства, вирішення нагальних проблем. Політична еліта забезпечує представництво соціальних інтересів, реалізує вертикальну і горизонтальну комунікацію в політичній системі» [240, с. 347].

Описуючи актуальність вивчення політичної еліти саме в плані переходу від тоталітаризму до демократії, Д. Коротков, розглядає трансформацію еліти як процес докорінних змін, які впливають не лише на персональний склад, а й систему внутрішньо елітних і мас-елітних кореляцій, аксіологічно-нормативну і управлінську бази життєдіяльності еліт. Актуальність цієї проблематики зумовлена тим, що саме політична еліта в часи державотворчих перетворень є одним із головних суб'єктів в соціальному просторі, оскільки базові соціальні інститути не достатньо функціонують, і процес демократизації часто залежить саме від якості та мотивів дій політичної еліти. Одними із першочергових завдань держави, а особливо для посткомуністичних держав, є формування політичної еліти. Цей процес є тривалим, і навіть за сприятливих умов, налічує багато десятиліть [98, с. 86].

Варто зазначити на одночасність процесів демократизації і розвитку незалежності в Україні. Як відзначає з цього приводу О. Крюков, понятійне застосування слова «еліта» щодо вищих груп українського соціуму, як і вивчення походження, ролі та значення цього феномену, пов'язане із перебігом національно-державотворчого процесу. Початок 90-х рр. XX ст. не лише викликав незадоволення суспільства, але й актуалізував питання про формування власне української еліти нового типу. Іншими словами, суспільство очікувало владу, «яка була б здатна зберегти і зміцнити незалежність України, здійснити необхідні трансформаційні процеси на шляху переходу від командно-адміністративної до ринково-демократичної системи, від авторитарно-консервативної до соціально-правової держави» [108, с. 154].

При цьому погоджуємося із фахівцями, що початку 1990-х рр. формування політичної еліти відбувалося одночасно із процесами державного будівництва. Нагальною, і водночас, складною була проблема запровадження нових принципів і механізмів становлення еліти, ідентичності з новою країною й розбудови такої країни без досвіду та традицій демократичної держави. Так, А. Пахарєв, описуючи політичну ситуацію в незалежній Україні після розпаду СРСР, зазначає, що розвал вчорашньої могутньої супердержави став несподіванкою не тільки для абсолютної більшості радянських громадян, а й для всієї світової спільноти. «Фактично процес розвалу здійснювався без участі широких народних мас, та й активної діяльності зовнішніх політичних сил, які також опинилися у стані несподіваності. Рушійними силами розвалу виступили керівники правлячої номенклатурно-партійної бюрократії на чолі з М. Горбачовим та О. Яковлєвим, а також республіканські політичні лідери, які передчували смак власного володарювання» [163, с. 111].

З метою визначення особливостей формування та розвитку політичної культури вітчизняної еліти в період демократичних змін, доцільно звернутися до проблеми періодів становлення цієї групи. Знання умов та характерних рис цих етапів надає знання про середовище, що виступало стимулом для трансформації та й ґрунтом для формування нової ціннісної системи її представників. У вітчизняній політичній науці є різні підходи щодо проблеми періодизації розвитку вітчизняної політичної еліти. Наприклад, М. Шульга виокремлює чотири етапи становлення національної еліти в незалежній Україні:

- 1989-1994 рр. – «відбувається конвертація політичного капіталу в економічний; формується нова еліта, водночас існує стара, радянська; накопичується капітал кримінальними структурами» [Цит. за: 129, с. 237];

- 1994-2000 рр. – «формуються владно-економічні клани, які об'єднують кримінальні елементи, представників старої і нової еліти та конкурують за вплив та контроль над центральною владою» [Цит. за: 129, с. 237];

- 2000-2004 рр. – відбувається криміналізація владної еліти; «виникають

потужні олігархічні клани, які будувалися за принципом єднання влади і власності» [129, с. 237];

- з 2004 р. – «характеризується розколом владної еліти, протистояння великих власників з центральною владою за звільнення від патронату державного керівництва» [129, с. 237].

Інший науковець А. Береза виокремлює етапи через контекст реформування політичного класу в Україні:

- 1990-1994 рр. – існування радянської та нової політичної системи, зміни якої здійснювали представники партійної номенклатури; «відсутність чіткого розмежування повноважень гілок влади, їх неузгодженість та брак знань у тогочасної політичної еліти стосовно принципів демократичного устрою, що в подальшому спричинило боротьбу між президентом і прем'єр-міністром за пріоритетність під час прийняття рішень» [129, с. 238];

- 1995-2004 рр. – нереалізовані спроби запровадження адміністративної реформи; «посилення авторитарних тенденцій та влади президента» [129, с. 237], що сприяло розколу політичної еліти;

- 2005-2009 рр. – початок конституційної реформи (зміна форми правління на парламентсько-президентську), що викликало «фактичне двовладдя та призвело до створення затяжної політичної кризи і ще більшої деконсолідації еліти» [129, с. 237];

- з 2010 р. – «повернення до президентсько-парламентської форми правління з усіма її вадами» [129, с. 237]. Проте, в Україні з 2014 р. закріплено парламентсько-президентську форму правління.

Фахівець робить висновок про непослідовність кадрової політики, високий ступінь політизації, відсутність професійного підходу до добору кадрів як головні проблеми формування політичної еліти в Україні [Цит. за: 129, с. 239].

Через виборчі цикли визначає етапи становлення і трансформації політичної еліти Д. Коротков: 1990-1994 рр. – становлення політичної еліти в Україні; 1994-1998 рр. – рух до інституалізації своєї присутності у владних

структурах через зміни виборчого законодавства та створення «кишенькових» партій; 1998-2006 рр. – олігархізація політичної еліти, зрощення бізнесу та влади; з 2006 року – інституалізація впливу політичної еліти через політичні партії [129, с. 241].

Погоджуємося із висновком автора про вагомість виборчого процесу для формування політичної еліти: «саме через вибори громадянин може хоч якось вплинути на якісний стан влади, що потребує потребу якісних змін у виборчому законодавстві з метою поглиблення конкуренції у політичному просторі» [129, с. 241]. Разом з тим, зазначимо, що це має доповнити також і якість політичної культури та політичних знань громадян, їх відповідальність за свій вибір.

Усвідомлення актуальності проблематики політичних еліт в умовах становлення української держави, розвитку демократичних процесів, ринкових відносин, викликало появу перших українських публікацій, присвячених розгляду політичної еліти цього періоду еліт. Так, М. Михальченко та В. Андрущенко у книзі «Беловежье. Л. Кравчук. Украина 1991-1995» пропонують «погляд з середини» на політичний розвиток України в період здобуття незалежності та перших років існування власної держави, фокусуючись, головним чином, на постаті першого президента України Л. Кравчука [137]. У роботі В. Литвина «Політична арена України: Дійові особи та виконавці» (1994 р.) ретельно досліджені основні події політичного розвитку українського суспільства кін. 1980-х – поч. 1990-х рр., дана характеристика головних політичних акторів, що репрезентували як радянську партійну номенклатуру, так і нову еліту перших років незалежності України, розкрито їхню роль у становленні української держави, перипетії внутрішньої елітної боротьби [119]. В численних публікаціях М. Шульги [див.: 254, 257, 258] визначаються етапи становлення правлячої еліти України після 1991 р., проаналізована роль різних елітних груп у політичному розвитку українського суспільства, дана соціологічна характеристика представників перших восьми урядів України (1990-1997 рр.) та еліти дипломатичного корпусу. Головним

висновком є теза про відсутність радикальної зміни старої еліти в Україні після 1991 р. та незавершеність процесу трансформації української політичної еліти.

Авторський колектив монографії «Політологія посткомунізму: Політичний аналіз посткомуністичних суспільств» (1995 р.) [173] одним з перших доволі критично акцентував увагу на місці в структурі політичного елітарного прошарку так званої «партії влади» – неформальної, тобто офіційно не оформленої, але впливової соціальної сили з визначеними політичними й економічними інтересами та могутніми інструментами їх захисту.

Б. Кухта і Н. Теплоухова у праці «Політичні еліти і політичне лідерство» (1995 р.) у розділі, що присвячений сучасній українській еліті, більшою мірою зосереджують увагу на принципах появи національної політичної еліти. Автори стверджують, що загальносвітовою тенденцією у постіндустріальному світі є трансформація, і навіть якісна зміна політичних еліт. Раніше вони склалися з інженерно-технічних представників, але останніми десятиліттями політичні еліти поповнюються гуманітаріями. В Україні ж владною партією залишалася народногосподарська – директори, керівники виробничих, сільськогосподарських підприємств, які й надалі проповідують радощі «індустріальних гетто», ріст промислового виробництва. Отже, така господарська еліта має зникнути з першого плану політичної сцени. Цьому має посприяти тривала державна стратегія формування політичної культури [111].

В. Фесенко проаналізував протиріччя формування та розвитку політичної еліти України перших років незалежності, що дозволило йому зробити висновок про фактичне виокремлення її ядра та актуалізацію проблеми вибору оптимальної моделі її відтворення, що дала б змогу подолати чи принаймні зменшувати регіональні протиріччя, забезпечити політичну стабільність українського суспільства [239].

У праці «Україна на порозі XXI століття: політичний прогноз» (1995 р.) Д. Видріна та Д. Табачника [34] відзначається, що при владі в перше десятиліття незалежності України опинився владний конгломерат з колишніх партійних діячів і політичних дисидентів, який можна назвати «переделітою»

або ж «квазіелітою». Рівень політичної компетенції, загальної і правової культури, особливості професійного і життєвого досвіду тощо не дозволяють насправді назвати ранній український істеблішмент повноцінною політичною елітою.

На наш погляд, найбільш евристичним з точки зору можливості пояснення специфіки українського елітогенезу є підхід, у якому зміни у складі еліт пов'язані зі зміною Президентів України. У відповідності до такої закономірності, переломними етапами українського елітогенезу стали: нульовий, який визначається формування політичної еліти України в період президенства Л. Кравчука; 1-й етап – оновлення еліти з приходом до політичної влади Л. Кучми; 2-й етап – оновлення еліти в період «Помаранчевої революції»; 3-й етап – формування регіональних еліт та їх активізація в період президенства В. Януковича; 4-й етап – оновлення еліти після подій «Революції Гідності»; 5- етап – зміна еліти за президенства В. Зеленського.

Нульовий етап. За оцінкою науковців, незалежна Україна з'явилася 1991 р. великою мірою як результат політичного компромісу та ситуативної взаємодії між прагматичною, «самостійницькою» частиною місцевої партійної номенклатури («територіальної комуністичної еліти») та націонал-демократичним прошарком («національною елітою»), що оформився наприкінці 1990-х рр. у Народний Рух України. Разом з тим, на думку М. Козловця, політичне єднання названих сил ніколи не було формально інституціалізованим. Неформальна спільна діяльність територіальних та національних еліт відбувалася допоки вони відчували потребу одна в одній для отримання незалежності, а згодом і для захисту від «московської загрози» (істотно перебільшеної) та «червоного реваншу» (значною мірою уявного) [84, с. 16-24].

Але подальші дії показали, що місцево-територіальні керівники (номенклатура, що переродилася в олігархію) не ставлять за мету демократизацію та європеїзацію країни, оскільки це означало б підвищення транспарентності політики та економіки, що позбавило б їх звичного (сірого)

середовища та позаправових засобів домінування. Так само не потрібне було повернення до авторитаризму, оскільки це загрожувало б їхнім статкам на Заході. З цих причин недоречною та не вигідною була конфронтація з націонал-демократичними силами всередині країни. Така ситуація позначилася на виробленні доволі двозначної політики – і міжнародної, і внутрішньої [210, с. 20].

Цей етап характеризується початком запровадження інституту президентства. Також виникає нове для українського політичного простору явище – «партія влади», яка поступово трансформується в головний ресурс поповнення політичної еліти [35].

Разом з тим і самі ж націонал-патріоти не змогли запропонувати соціуму конструктивно-перспективну програму розбудови майбутнього держави. Крім того, значна частина зробила вибір на користь обслуговування влади, інтересів великих олігархічних угруповань.

Новоутворена українська еліта на цьому етапі у своїх лавах консолідувала та певним чином інтегрувала, абсорбувала наступні елементи: 1) колишню компартійну номенклатуру; 2) чиновництво, що за часів СРСР переймало ключові республіканські посади; 3) всіляких профспілкових, комсомольських та інших асоційованих діячів; 4) червоних директорів великих промислових підприємств та міцних галузевих господарників-управлінців; 5) великих аграріїв-управлінців, що мали досвід керівництва колгоспними комплексами; 6) клас підприємців, що тільки зароджувався і шукав захисту і підтримки влади; 7) творчу і технічну інтелігенцію, яка із захватом долучалася до владно-державного будівництва заради всіляких привілеїв та користі.

1-й етап. На цьому етапі важливим імпульсом для економічних і політичних реформ стало обрання нового Президента на дострокових виборах 1994 р., проведення яких і консенсусна передача влади від однієї ще неструктурованої «партії влади» [211] до іншої були ілюстрацією суттєвих успіхів держави на шляху демократизації. В тому ж році проведено перші парламентські вибори на багатопартійній основі, хоча і за сирим, невдалим

законом. Все ж таки Парламент отримав політичну структуру. Разом з тим, впливовими залишались Комуністична партія України та інші партії лівого спектру (СПУ, Селянська партія). Це позначалося на змісті та напрямку трансформації. З цього приводу А. Колодій зазначає: «...Замість формування стійкої коаліції демократичних сил утворилися так звані центристські партії, завжди готові підтримати владу (насамперед, Президента); замість створення стійкої законодавчої бази для розвитку відносин власності і підприємництва, Президент продовжував цей процес своїми указами. На значні перешкоди наштовхувалось формування банківської системи, реформування аграрного сектора» [90]. Серед успіхів цього етапу демократизації науковці називають прийняття нової Конституції, обрання Конституційного суду; ухвалення закону про виборчу систему (мажоритарно-пропорційну), запровадження національної грошової одиниці – гривні та інші.

З кінця 90-х років посилюється вплив інтересів фінансово-промислових груп, які виникли внаслідок тривалої, прихованої приватизації. Наближення до влади, володіння ЗМІ надавало їм нової якості, що в оцінках суспільства відображало сприйняття їх як олігархів [89; 93]. У результаті це формувало негативні тенденції, що позначалися на низькій якості української демократії, демократичності правової системи. Останні роки президентства Л. Кучми (1999-2004) науковці пов'язують із олігархічно-авторитарною стадією тимчасового відкату демократії, посиленням впливу «партії влади» і авторитарних тенденцій в управлінні. Науковці цей період позначають режимом «змагального авторитаризму» (Л. Вей), «владного домінування» (термін Т. Каротерса, але науковець не використовував його для України), «шантажистської держави» (К. Дарден, М. Рябчук) [296].

2-й етап. Початок цього етапу припадає на Вибори-2004, які завершилися перемогою В. Ющенка та Помаранчевою революцією. В. Тарасенко, оцінюючи результати Помаранчевої революції, стверджує: «...персональна зміна влади відбулась. Вона відібрана у однієї елітної групи і передана до рук іншої елітної групи, але що відноситься до того самого соціального прошарку. Така передача

влади не передбачає зміни соціальної суті останньої, а тільки режиму її здійснення» [228, с. 60].

Разом з тим, політична еліта часів президенства Л. Кучми, що була «новою» щодо радянської, стала після революції 2004 року «старою», утворилася «нова» – політична еліта президенства В. Ющенка. При цьому другій – «новій» – необхідно було ще довести свій елітарний статус. Значна частина вищого ешелону з оточення В. Ющенка в 1994-2004-х рр. була вищим ешелonom з оточення Л. Кучми – членами уряду, керівниками державних органів виконавчої і законодавчої влади. Це і сам В. Ющенко і його найближчі соратники. Це були люди, свого часу наближені до Л. Кучми, але пізніше скривджені ним, зняті з посад. Послідовними борцями з цим режимом вони стали лише після втрати і високих посад, і доступу до владних та економічних ресурсів.

На думку О. Рахманова, основний соціальний запит Помаранчевої революції – це ліквідація авторитарного політичного режиму (який уособлювався з Л. Кучмою) та послаблення його економічної бази – олігархічних ФПГ [198, с. 193]. Таким чином, Помаранчева революція «навіть не ставила питання про нові шляхи розвитку України, вона не скасувала, а продовжила напрям, розпочатий поваленим нею режимом, водночас давши новій олігархічній еліті поштовх до сприяння «доганяючому» Захід українському поступові» [228, с. 57]. Вона відіграла роль коригуючого чинника для розвитку України.

З такою оцінкою погоджується і М. Шульга: «За даними моніторингу, у 2005 р., починаючи з 1994-го, спостерігалася найбільша кількість респондентів, які позитивно відповіли на питання щодо наявності в країні політичної еліти, яка може ефективно виводити державу з кризи. Проте ця висока оцінка протрималася дуже недовго. Судячи із даних інших соціологічних опитувань, швидко розвіювалося враження населення щодо наявності лідерів, здатних ефективно керувати країною. Політична еліта України не виробила консенсус з ключових геополітичних, економічних,

соціальних, культурних, історичних, мовних, конфесійних питань. Вона не лише не має злагоди, а й не здатна вийти за межі власних проблем. Після мітингових трибун та заяв, у перших же випробовуваннях повсякденними викликами та частина політичної еліти, яка отримала суспільну довіру та владу, продемонструвала переважно свої негативні риси» [257, с. 197].

3-й етап. З приходом до влади Партії регіонів, український політикум перейшов по суті на принципово новий рівень – керівництво через «партію влади» та формування чітких вертикалей владного процесу. Фактично можна говорити про спробу партійного будівництва в посткомуністичній Україні, що призвело вітчизняний елітогенез до наступної фази свого розвитку. Слід зазначити, що ефективність подібного партійного управління в Україні не тільки не призвела до позитивних зрушень, а стала причиною подальших трагічних подій які відбулися в Україні.

У 2003 р. експертами Українського центру економічних і політичних досліджень імені О. Разумкова був проаналізований історичний досвід країн, еліта яких виявилася здатною виконати свої суспільні функції. Узагальнюючи результати проведеного аналізу, експерти констатували, що для успішного виконання елітою посткомуністичних країн своїх суспільних функцій, необхідним виявилось таке: національна ідея, навколо якої консолідувалася б політична еліта і суспільство (зокрема, ідея національно-державного відродження, демонтажу тоталітарного режиму); наявність у суспільстві контреліти, готової до реалізації національної ідеї; готовність значної частини суспільства й еліти до активних цивільних дій (демонстрацій, акцій протесту і под.) з метою реалізації національної ідеї; суспільний консенсус навколо запропонованих новою політичною елітою орієнтирів розвитку і наявності стратегії їхнього досягнення; авторитетний загальнонаціональний лідер, наявність у нього високоефективної, високопрофесійної, інтелектуальної, некорумпованої команди, здатної реалізувати стратегію розвитку суспільства; наявність суспільної інституції, здатної в умовах перехідного періоду відігравати роль морального авторитету, демонструвати високі моральні

цінності; відсторонення від владних важелів «критичної маси» представників старої політичної еліти [63, с. 55].

У випадку з Партією регіонів чотири перших пункти відсутні в принципі. П'ятий пункт (тобто авторитетний національний лідер) вимагає певного осмислення. Результати соціологічного дослідження, проведеного Українським центром економічних і політичних досліджень імені О. Разумкова у 2010 р. в усіх регіонах України з приводу підтримки та популярності В. Януковича фіксувало значний їх спад – знизилась (на 8%) або в 1,4 рази. При цьому також суттєво зросла частка невдоволених його діями з 27,7 до 39,3 (тобто на 11,6% або в ті ж 1,4 рази). Таким чином, ступінь «авторитетності» В. Януковича як лідера була доволі сумнівною. Також питання викликали визначення його як лідера національного. Так, за даними того ж Центру (дослідження проведене соціологічною службою Центру з 19 по 26 жовтня 2009 р.) зберігався суттєвий регіональний розподіл політичних уподобань. При цьому слід відзначити, що найвища популярність В. Януковича була на Сході (38,5%), а найнижча на Заході (8,6%). У той час як на Заході доволі сильні були позиції Ю. Тимошенко (22,9%) та А. Яценюка (14,8%) [248].

Наявність такого рейтингу певним чином пов'язана з «олігархічністю» Партії регіонів. У доповіді Інституту Горшеніна «Великий український бізнес і Уряд України» йдеться про те, що «з 16 членів уряду М. Азарова п'ятеро – А. Ключев (пізніше став секретарем Ради національної безпеки і оборони), Б. Колесніков, С. Тігіпко, Ю. Бойко і М. Присяжнюк – є офіційними мільйонерами. Ще двоє – В. Балоба і М. Злочевський – хоча й не декларують свої мільйони, проте де-факто також є мільйонерами» [66]. За оцінками науковців визначається певна тенденція трансформації влади пострадянської бюрократії у владу представників великого капіталу [198, с. 198].

4-й етап. Цей період вже пов'язаний безпосередньо з подіями, які отримали назву Революція Гідності. Переважна більшість громадян виявила сподівання на формування нової української еліти з оновленою системою цінностей, новим відношенням між бізнесом, державою та пересічним

громадянином. І хоча з'явилися деякі нові лідерські обличчя, що раніше не були при владі, та процес оновлення політичних еліт в Україні досі не набув необхідної динаміки. 5-й етап лише розпочався і потребує подальшого вивчення у майбутньому.

Ціннісна основа політичної еліти України зазнавала значного впливу *принципів та механізмів процесу її формування та оновлення*. Протягом періоду незалежного існування України політична еліта продемонструвала, на наш погляд, низку майже незмінних принципів та механізмів формування.

До перших можна віднести принцип спадкоємності. Відзначимо, що в Україні не відбулося реальної зміни політичної еліти. Дослідники вказують, що влада перейшла від «колишнього радянського партійного номенклатурщика» до «колишнього радянського адміністратора». Іншими словами, вона не перейшла (як це сталося в країнах Східної Європи) до представників опозиційних за авторитаризму сил. Це дозволило фахівцям визначити «радянськість» як одну з її характерних рис [226, с. 491].

Як відзначає Д. Горбач, «одним із ключових моментів політичних і суспільних перетворень у країнах Центральної та Східної Європи, зв'язаних із переходом від недемократичних до демократичного політичного режиму, стала заміна старої компартійно-номенклатурної правлячої верхівки новою демократичною елітою. Цей процес став важливою характеристикою саме центрально- та східноєвропейських революцій. СРСР в період перебудови, а після 1991 року й пострадянські держави, включаючи Україну, пішли шляхом трансформації «згори», через що при владі зосталася колишня номенклатура. Саме перебування при владі в незалежній Україні еліти старих часів та старого режиму розглядається багатьма дослідниками як одна головних причин сучасних соціально-економічних і політичних негараздів» [49, с. 197].

«Номенклатурне» коріння як фундаментальну рису пострадянських політичних еліт називає М. Сидоренко. Значна кількість рис старої верхівки була перенесена на еліти нові, так би мовити національно-демократичні. Це: відсутність навичок відкритого, прозорого, демократичного керівництва,

клановість і корупція, переважне застосування технократичного підходу до складних соціальних проблем, ностальгія за старим режимом тощо [221].

Водночас, не можна заперечувати певні позитивні моменти, що пов'язані з функціонуванням колишньої номенклатурної еліти в складі нової. В першу чергу, варто відзначити наявність кваліфікованих фахівців, що, на відміну від значної кількості представників національно-демократичної еліти, мали досвід державного управління, хоча й у зовсім інших суспільно-політичних та економічних умовах.

Погоджуємося із О. Крюковим, що «формування нової політичної еліти в посткомуністичних країнах відбувається багато в чому із запозиченням у старої еліти як управлінських якостей (адаптація та перетікання значної частини колишньої еліти в нову), так і деяких елементів оновлення та стилів поведінки політичної еліти ...» [108, с. 147].

Зокрема, можна визначити принцип «номенклатурної спадкоємності» (1996 рік – «75% посад у нових владних структурах обіймали представники старої комуністичної номенклатури» [Цит. за: 129, с. 237]. Більше того, як зазначає О. Крюков, «становлення політико-управлінської еліти сучасної України протікає в рамках так званої «адміністративно-номенклатурної моделі», суть якої полягає в тому, що влада поступово зосереджується в руках політиків і вищого чиновництва, значна частина яких – вихідці з колишніх елітних прошарків, хоч і другого ешелону» [108, с. 132].

Найважливішим критерієм належності до попередньої еліти є «номенклатурне минуле»: чи посідала значиму номенклатурну, впливову посаду особа у старій соціальній системі, чи ні. Водночас цей критерій ілюструє, чи мала управлінський досвід особа, чи ні. Загалом для еліти це важливий чинник. Відсутність управлінського досвіду чи здібностей насправді серйозна причина того, що, навіть обійнявши ключові позиції в еліті, нові керівники не спроможні довго і успішно працювати на них. На думку колективу авторів аналітичної доповіді «Правляча еліта сучасної України», це одна з причин того, чому у нинішній правлячій еліті є значна частина

представників старої номенклатури [255].

За думкою Л. Козловської, на початку 1990-х рр. українська держава мала можливість здійснитися тільки як держава «номенклатурної» еліти, адже національно-демократична контреліта була нечисленна, не мала управлінського досвіду і реального впливу на економіку. Соціальні реформи наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. XX ст. проводилися зусиллями старої номенклатури, хоча й не на користь ще не сформованого класу приватних підприємців. Чиновництво і партійці були чисельні і якісно підготовленими, фактично, придатними для державної розбудови. На початку 90-х рр. не було іншого соціально-політичного середовища для формування політичної еліти [85]. Можна також відзначити і роль певної частини колишніх партійних функціонерів у процесах демократизації українського суспільства.

Принцип «номенклатурної спадкоємності» пов'язаний із іншим – принципом особистої відданості. Досліджуючи трансформацію української політичної еліти, М. Михальченко та В. Андрущенко зазначають, що «навіть у 1996 році ще не було видно ознак того, що українська номенклатура чітко усвідомила свої інтереси і бачить їх на шляху ринкових реформ. При очільниках виконавчої і законодавчої влади формуються команди все на тих самих принципах особистої відданості. Оскільки ж у голів гілок влади є суттєві відмінності в цілях, то боротьба цих команд є неминучою... Поки що на політичній сцені України (а значить й на економічній) грають переважно старі, хоча й дещо оновлені команди, де кадрові зміни ще не призвели до зміни змісту самої гри» [137, с. 127].

В той же час досягненням перших років незалежності ці автори вважають сам факт формування в Україні власної політичної еліти. Адже за часів Радянського Союзу на «окраїнах імперії» яскравої політичної еліти не було. Вона значною мірою концентрувалася в столиці СРСР. На місцях в основному процвітали виконавці волі центру. В роки перебудови про себе заявили люди, які до того знаходилися на периферії політичного життя суспільства. З політичного небуття повернулися так звані «націоналісти» та

«дисиденти». Відбувся розкол у компартійній номенклатурі. Історичні події наступних років вимагали нових виконавців і героїв. Народ висунув, а хвиля незалежності підняла їх на гребінь політичної участі. В результаті к середині 1990-х рр. Україна отримала свою яскраву політичну еліту, лідерів першої, другої та іншої величини, здатних приймати рішення і нести за них відповідальність перед народом [137, с. 481].

Нині ще відчутним є вплив попередньої політико-управлінської еліти. Це пояснює «досвід управлінської діяльності, особисті зв'язки, знання принципів роботи апарату, кланова солідарність. Значна частина представників попередньої еліти стала на бік нової влади з переконанням і з щирим бажанням допомогти демократичним перетворенням» [108, с. 132].

Третій принцип – «політична еліта=бізнес-еліта». Ставлення до політичної влади як до інструменту захисту бізнес-інтересів, інтересів промислово-фінансових груп та кланів. Боротьба між промислово-фінансовими групами, які змінюють одна одну, позначається на якості як політики, так і суспільно-політичного прогресу суспільства. На підтвердження цієї думки наведемо дослідження С. Брехарі, яка визначає три рівні впливу бізнесу на політичний клас – прямий, опосередкований та тіньовий: через особисте представництво бізнесменів у владі; вплив через «ставлеників» - окремих осіб чи політичні об'єднання; вплив на бюджетні чи приватизаційні процеси. Авторка називає вплив трьох потужних кланів, очолюваних Р. Ахметовим, І. Коломойським та В. Пінчуком. Крім того, в умовах інформаційного суспільства, великі бізнес-групи створюють медіа-імперії, через які можуть впливати на владу та суспільство [Цит. за: 129, с. 244].

Четвертий принцип можна назвати як «омолодження» політичної еліти. Погоджуємося із думкою науковців, що у результаті перманентного процесу оновлення політичної еліти з'являються нові та непідготовлені управлінці, а «молодість стає самостійним політичним капіталом» [108, с. 132]. З одного боку, це дійсно оновлення політичної еліти, з іншого – тотальне «омолодження» політичної еліти може бути чинником дестабілізації та

дискредитації влади, коли професіоналізм політика підміняється політиканством та популізмом [108, с. 132].

П'ятий принцип – «гібридність» цілей та цінностей політичної еліти: «з одного боку, культивуються ідеали і цінності демократії, а з іншого працюють традиції, звичаї (*попередньої системи управління – вставка наша – О. П.*), так званий «синдром пам'яті» [108, с. 137]. Дослідники відзначають доволі фрагментарний характер її структури, особливо на початку розбудови самостійності України. Політична еліта поділялася на численні групи, кожна з яких висувала свій погляд на актуальні проблеми, що постали перед молодою державою. При цьому дискурс навколо змісту та ролі національної ідеї, історії радянської України, тоталітаризму та демократії зумовлював і статус груп політичної еліти.

Отже, не дивно, що більшість українських політологів наголошує про деконсолідацію політичної еліти України в перші роки незалежності. Так, авторський колектив під керівництвом В. Солдатенка, розглядаючи політичну еліту посттоталітарного суспільства в Україні як вкрай неінтегровану, підкреслює, що кожна політична сила, яка тим чи іншим чином була представлена в політичному полі України, прагнула здійснити свій власний план української державності. А наповнення таких планів залежало від цілого ряду специфічних факторів, починаючи від ставлення до цінностей тоталітарного минулого та інтелектуального багажу індивіда, його ідеологічних настанов та геополітичних орієнтирів [226, с. 476].

Розкол пострадянської політичної еліти України М. Михальченко пов'язує з такими чинниками, як визрівання історичних умов здобуття незалежності, зростання ролі національного фактора в суспільному житті України, ціннісно-цивілізаційний розкол населення країни, докорінні геополітичні і гео економічні зміни в світі, зміна політичної, економічної та ідеологічної систем України [136, с. 190].

І. Побочий вказує, що «для перших років незалежності було наявним протистояння модернізаторської, ліберально-реформаторської і націонал-

комуністичної еліт. Внаслідок цього демократи-ліберали першої хвилі частково були витіснені на периферію політичного життя, частково абсорбувались в бюрократично-управлінському прошарку, який сформувався, в основному, з радянської номенклатури. Значна частина комуністичної еліти, особливо регіональної, не зважаючи на використання конфронтаційної риторики, також увійшла в бюрократичні структури й перестала бути антисистемною силою» [167, с. 17-18].

Шостий принцип – «напівпрозорість» у відносинах з суспільством, використання «кулуарних, кабінетних домовленостей»; розподіл діяльності на відкриту (для ЗМІ та суспільства) та приховану («для своїх» інтересів). Водночас підтримуємо позицію науковців, що «демократія передбачає оптимізм у відносинах еліти та суспільства, де еліта є засобом оптимального управління, а не домінуючим центром суспільства» [108, с. 155-156].

О. Корнієвський характеризує сучасну політичну еліту як «негромадянську», яка власні інтереси ставить вище, ніж суспільні. Науковець наголошує на «самоізоляції політичної еліти, ... відсутність діалогу між владою та громадянським суспільством, що і спричинило протистояння між народом і владою наприкінці 2013 р. на Євромайдані. [...] колишня опозиція, здобувши з перемогою Революції Гідності, знову зачинила двері перед громадянським суспільством, закривши соціальні ліфти та дистанціювавшись від народу, і в результаті розпочала гру за старими правилами» [Цит. за: 129, с. 244]. Погоджуємося із науковцем, що політична влада в Україні схожа на «закритий елітний клуб, який, на відміну від розвинених демократій, не зацікавлений в ефективних каналах комунікації з громадськістю» [Цит. за: 129, с. 244].

Справедливими вважаємо зауваження А. Лоя щодо «ризикованого стану» політичної еліти» мати мінімальний контакт з громадянським суспільством. «У суспільстві визрів запит на оновлення політичного класу та його відмежованості від олігархії та бізнесу. Для цього потрібна атмосфера постійного тиску громадянського суспільства на владу» [Цит. за: 129, с. 245-246].

Сьомий принцип – певна «інтернаціональність» політичної еліти. Б. Кухта, розглядаючи проблему формування політичної еліти, звернув увагу на те, що «успішність розвитку етносів залежить від стабільності політичної еліти, ... яка проходить зі своїм етносом усі етапи становлення та розвитку і стає його невід'ємною частиною» [129, с. 239]. Автор справедливо відзначає, що в Україні в наслідок відсутності власної державності відбулася або асиміляція еліти, або перехід на службу до держав-загарбників і «тільки невелика частина продовжувала боротьбу за незалежність» [129, с. 237]; «еліта незалежної України формувалася з колишніх радянських номенклатурників, схильних до лівих, а не національних ідей, які швидко, за звичною схемою, утворили привілейовану касту, яка не виявила прагнення до самооновлення на конкурентних засадах» [129, с. 239]. Історичними прикладами асиміляції вітчизняної еліти є полонізація та окатоличення аристократії України, прагнення приєднатися до польського шляхетства; асиміляція із російською аристократією нащадків козацько-старшинського прошарку, зраджуючи національну державність заради власних індивідуальних привілеїв.

Не менш важливий вплив на формування та трансформацію політичної культури еліти мають механізми її оновлення. У політичній науці є загально вживані терміни, які їх описують: «рекрутація», «циркуляція», «ротація». Так, «рекрутація розкриває процес залучення нових людей без конкретизації якісних критеріїв та соціально-групового походження. Інколи це має назву підбору еліти. ... Циркуляція є таким способом заміни еліти, коли її позиції займають люди з інших соціальних груп. Це зміна кадрів, які посідають високі позиції в ключових інституціях певного суспільства» [Цит. за: 108, с. 163]. Науковці використовують ще один термін, який характеризує механізм формування політичної еліти – «репродукція». Це «відтворення еліти в її власних межах, тобто в рамках цієї соціальної групи» [108, с. 163].

Цілком правомірними вважаємо застереження О. Крюкова про те, що «циркуляції не можна надавати лише позитивного значення, а репродукцію еліти оцінювати як негативний процес. Оновлення еліти лише через

репродукцію дійсно призводить до монополізації влади, до застою, до погіршення якості еліти. Разом з тим, негативними наслідками постійної циркуляції є розпорошення еліти, порушення спадковості, розмивання багатьох необхідних для управління суспільством рис» [108, с. 166-167].

Пострадянські країни, на думку науковців, переживають «не просто зміну еліти через репродукцію чи циркуляцію, а значно глибший та складний процес трансформації всієї структури еліти» [108, с. 166-167]. Складність цього процесу дослідники пояснюють наступними причинами: «постійні рекрутування еліти з кланово-номенклатурного середовища (що є характерною рисою для пострадянського простору) стало одним з основних чинників можливості керування і відслідковування дій носіїв цієї влади через відпрацьовані механізми ієрархічної залежності. Процеси соціального динамізму еліти замінили монополізація влади, перерозподіл її атрибутивних чинників у середині вузькокастових закритих груп за принципом близькості до того, хто на цей момент є ототожненням влади і може реально впливати на кадрові переміщення у закритому номенклатурному полі» [108, с. 166-167].

Аналіз оцінок різних фахівців дозволяє виокремити наступні особливості оновлення політичної еліти за часів незалежного розвитку України:

- оновлення за рахунок неформальних зв'язків, особистої відданості, родинних чи земляцьких зв'язків; відносини «патрон – клієнт» (В. Пилипенко, В. Ніколаєвський) [129, с. 237];
- головний канал добору еліти – це представники бізнес-еліти (злиття великого капіталу та політики);
- нестабільність і змінюваність в інтересах панівного класу виборчого законодавства (Г. Щедрова) [129, с. 240];
- подвійність рекрутації політичної еліти: «з одного боку збереження управлінської еліти колишньої радянської номенклатури з досвідом закритої організації, яка сильно обмежувала залучення нових людей, з іншого боку, виникнення нової еліти з середовища партійних і парламентських структур»

(А. Пахарєв) [129, с. 241]. На цю особливість звертають увагу М. Михальченко та В. Андрущенко. За їхніми словами, з одного боку, незалежність України мала б супроводжуватися рішучими кадровими змінами, проте, з іншого боку, Україна в державному будівництві не могла обійтися без представників старої номенклатури. Саме колишні партійні та радянські чиновники, які мали досвід роботи та зв'язки, більш впевнено почували себе в організаційній та економічній роботі. В той час як нові націонал-демократичні лідери, «революційні націонал-патріоти», зіткнувшись в перший рік незалежності з важкими буднями подолання економічної, політичної та духовної кризи, розгубилися, втратили ґрунт під ногами, опинилися без ідей, програм, цілей. Головне завдання того періоду – здобуття республіканської незалежності, її міжнародне визнання – було реалізоване. І відразу ж непотрібною виявилася ціла когорта політиків, що були по суті не стільки державними діячами, скільки борцями за ідею незалежності [137, с. 114-115].

У науковому колі виокремлюють низку актуальних проблем політичної еліти в Україні, серед яких часто визначаються її непрофесійність, незгуртованість, ідеологічна розпорошеність, популістичний характер діяльності тощо. В авторських статтях «Первинна політична еліта незалежної України в розбудові державності» [186] та «Еволюція «дисидентства» та «номенклатури» як першої хвилі «нової – старої» політичної еліти України» [180] висвітлюються особливості формування політичної еліти початку незалежності України, а також визначається її роль у розбудові державності та якісного елементу модернізації України. Вивчення перших етапів незалежного існування України дозволяє виокремити низку тенденцій, як фундаменту, який позначився на негативному образі політичної еліти у подальшому.

Дефіцит кваліфікованих кадрів, що, на думку М. Михальченка та В. Андрущенко спричинили поширена за радянських часів міграція найбільш кваліфікованих та здібних фахівців до Москви та домінуюча в Україні століттями орієнтація на підготовку виконавців, а не лідерів [137, с. 116-117].

Загострення внутрішніх протиріч в середовищі політичної еліти та

неспроможність демократично налаштованих представників політичної еліти України об'єднатися заради реалізації дієвих та ефективних реформ (причини: суперництво за домінування між новою «демократичною» та старою «номенклатурною» елітами; між різними гілками влади; відсутність єдиної програми державного будівництва; особливості українського політичного менталітету, в силу якого «мізерні відмінності в позиціях зводяться в абсолют і люди, що є духовно та політично близькими, готові постійно в них копатися, не звертаючи уваги на те спільне, що їх об'єднує» [137, с. 238].

Несформованість національної ідеї, різні позиції стосовно суперечливих питань історії Радянської України. Звідси простежується характерна для українських політичних еліт практика використання історичних питань в ідеологічній боротьбі, спекулювання на трагічних подіях з метою мобілізації політичної підтримки, що зрештою й сьогодні провокують розкол не тільки елітної структури, а й українського суспільства в цілому.

Відсутність ідеологічних засад, які б підтримала більшість суспільства. Сьогодні непопулярність ідеологічних політичних партій (як носіїв певних ідеологій), навіть через використання популістських гасел, не мають підтримки населення. Це ознака того, що ні суспільство в цілому, ні окремі верстви українського народу не вірять, що ці партії захищають їхні інтереси [134, с. 8].

Наявність конреліти із представників «поза-»: «позаноменклатурних» (у перші роки незалежності – це представники мистецької еліти) та «позасистемних» (нинішня політична еліта) сфер, яким властиві налаштованість на боротьбу «проти» (радянського режиму, партійної номенклатури, нової «партії влади»; проти П. Порошенка та його влади (гасло «Ми зробимо їх»), певний політичний романтизм, захоплення політичною риторикою й відсутність політичного досвіду розбудови на основі «за», а не «проти».

На думку Ю. Шевчука, «особливістю еліти незалежної України є її номенклатурне минуле та розташування на другорядних позиціях в радянській

системі влади. ... Демократизація суспільного життя створила умови для включення радянської еліти в нові для неї види діяльності, які дозволили трансформувати номенклатурний статус в економічний і політичний» [250, с. 17-18].

В цілому, відзначаючи певні позитивні зміни у політичній еліті, актуальною залишається проблема її професійних і моральних якостей. Погоджуємося із І. Побочим, що це пояснюється ставленням значної частини представників політичної еліти до української державності «як до бізнес-проекту», до політичної влади як до можливості реалізувати власні чи корпоративні інтереси [167, с. 18]. Крім того, у формуванні нової еліти був помітним і вплив кримінального фактору. Як зазначає науковець, «в результаті склалась «гримуча суміш», симбіоз двох моралей: старої, компартійної з її принципом схиляння перед вищими і зневагою до нижчих, і авантюрної моралі «нової буржуазії» з її неповагою до закону. Звідси – пріоритет егоїстичних (корпоративних, групових) інтересів (перш за все економічних) над національними інтересами, а також надвисокий рівень корумпованості влади» [167, с. 18].

Науковий інтерес викликає систематизація рис політичної культури вітчизняної еліти, які описує І. Чернюк. На основі аналізу різних оцінок науковців було виокремлюються такі:

- вираженість групової свідомості, відносна єдність цілей та інтересів певних осіб, відокремлення від суспільства, розмежування владної та контреліти з різними в часі частками та рівнем впливу на суспільство, ставлення до своєї групи як до «касти обраних», яке за українських умов іноді набуває, якщо застосовувати термін А. Федорова, ознак «нарцисизму»;

- пріоритет тоталітарно-ліберальної системи ціннісних орієнтацій, що позначається на діях та поведінці (М. Головатий);

- закритий спосіб формування, низький ступінь внутрішньої інтеграції та представництва інтересів суспільства та нації, наближення до ознак псевдоеліти, яку І. Побочий називає «не більше, ніж пародія на справжню

еліту... не створює нічого, крім ілюзій» [Цит. за: 247];

- «еліта лисиць» відповідно до стилю діяльності;

- формування влади в надрах адміністративно-виконавчих структур, а не через цивілізовану конкуренцію політичних сил і як наслідок – суб'єктами політичної активності переважно є державні службовці, а не політичні діячі;

- надання переваги авторитарним і командно-адміністративним методам управління, пріоритетність кругової поруки, кланових зобов'язань... (А. Горбач) ... Замість ринкової економіки маємо її мафіозно-олігархічний варіант» ;

- вираженість особливих форм клановості – закритість, незрозумілість дій еліти для суспільства, непрозорість прийняття рішень, перенос методів та засобів досягнення мети з кримінальної сфери в політику (Л. Мандзій);

- прийняття рішень та міжкланове протистояння за межами правового поля, що формує риси безконтрольності та безвідповідальності політичної еліти;

- високий рівень популізму, що проявляється у примітивізмі політичного лідерства, орієнтованого здебільшого на популярність, використовуючи для чого в якості інструментів гучні заяви та демагогічні гасла, порожні обіцянки, на значимість політичного рейтингу чи задоволення корпоративних інтересів, а не впорядкування суспільних відносин;

- «надмірний прагматизм та одномірність», які поєднані із перебільшеною строкатістю й динамічністю (М. Головатий);

- орієнтація переважно на результат, без «інтересу до критичного осмислення ситуації в державі, причин та можливих наслідків» (М. Пірен) [247, с. 156-157].

- «три неформальні інститути – клієнтелізм, непотизм і корупція – становлять своєрідний операційний код політичної культури еліти. Ці інститути визначають поведінку еліт протягом усього періоду незалежності» [128, с. 82].

Аналіз етапів вітчизняного елітогенезу дозволяє використати такі

характеристики для позначення трансформації політичної еліти. «Виживання» представників старої еліти (колишніх партійних та радянських чиновників) за рахунок досвіду та зв'язків, це певна «трансформація колишньої номенклатури в нову еліту шляхом конвертації старих посад у економічну або/та політичну владу» (М. Шульга) [255]. «Адаптація» характеризує перехід великої кількості колишньої республіканської номенклатури в «суверен-самостійників»; трансформація в етнократію того сегменту старої еліти, що вчасно зорієнтувався та почав мімікрувати під позиції незалежності. На початку 1990-х рр. «старі» номенклатурні лідери відчували «соціальне замовлення» народу України, який орієнтувався на поступові, нерадикальні зміни без загострення владної боротьби, без явних конфліктів. В результаті вони змінили свої переконання, очолили рух за самостійну, демократичну державу та трансформувалися у нову національну еліту, яка гасла своїх колишніх опонентів стала впроваджувати у життя. Новизна «перекрашеної» еліти була умовною, імітованою і відбивала більшою мірою демократичні гасла, а не реальний стан речей. Формувалася вона здебільшого з представників різних груп радянської правлячої верстви, що раніше грали другорядну роль, а в нових реаліях отримали можливість здійснитися на верхні щаблі владної ієрархії. Головним мотивом їх дій було матеріальне збагачення, приватизація доступних активів, конвертація політичного капіталу в фінансовий, набуття незалежності від центральної партійної влади. Під час політичної трансформації зазначені групи, не втративши своєї номенклатурної сутності, проголосили себе демократами й діяли під гаслами нової ліберальної та національної ідеології» [18, с. 327-328]. «Витіснення» опозиційних сил, що пов'язане з неврегульованістю статусу опозиції як реальної сили, а також, витіснення номенклатури представниками фінансово-промислових груп. Налагодження взаємодії на рівні виконавчих структур влади між прагматично орієнтованими представниками номенклатури і більшою частиною опозиції сформувало неоднозначні наслідки для подальшого розвитку держави загалом, її політичної еліти зокрема. «Очищення» – передусім запровадження таких

шляхів як декомунізація, що позбавляла еліту від частини представників колишніх радянських чиновників, люстрація та «звільнення службовців нижчих рангів» [128, с. 251]. Риси витіснення та очищення розкривають протистояння як в середині елітної групи, так і з контрелітою та суспільством. «Оновлення» як наслідок Революції Гідності, що надавало надію у формуванні політичної еліти за рахунок нових облич. Розвиток як подальша перспектива оновлення за рахунок підвищення професійних якостей її представників. Риса розвитку політичної еліти передбачає акцент на ефективній організації управлінської діяльності, продуманості державної політики, уважність до потреб суспільства та сприянню демократичному розвитку з пріоритетністю національних інтересів.

2.2. Детермінанти становлення демократичної політичної еліти: ризики політико-культурної трансформації

Певна багатовекторність та неоднозначність трактування поняття політичної еліти, насамперед, в теоретичній площині, про що йшлося у попередніх розділах роботи, у свою чергу, ускладнює й аналіз як результату діяльності цієї унікальної верстви, так і можливості формувати соціальні очікування щодо неї, прогнозувати наслідки. Водночас, ми погоджуємося із висновком авторів колективної монографії «Національний суверенітет: український вимір в контексті світової політичної думки», що «сучасна українська наукова думка характеризується певною єдністю поглядів щодо сутності еліти. Водночас діяльність та дії цієї групи викликають різні оцінки та судження у науковців. Переважна більшість елітологів відзначають, що невід’ємними ознаками еліти є її здатність впливати на інших членів суспільства та наявність певних якостей, які вирізняють членів еліти від загалу, а також відкритість до свого оновлення та змін. Проте, сучасні українські науковці солідарні в тому, що діяльність еліти недостатньо концентрується на покращенні служіння народу (хоча ця ідея зазначалася ще з античних часів та

активно підтримувалася українськими елітологами Д. Донцовим та В. Липинським)» [Цит. за: 148, с. 96].

Відповідно, портрет сучасної української політичної (і правлячої – у тому числі) еліти, який складається у результаті аналізу багатьох наукових розвідок цього феномену, більше негативний, ніж позитивний. Серед рис визнається «певна кастовість з ознаками клубності, малоефективність, відстороненість від життя суспільства, номінальність та спонтанність утворення, олігархізованість» (Р. Балабан); «недостаність професіоналізму, безвідповідальність, злиття влади та державної влади, схильність до патронажно-клієнталістських відносин, персоніфікованість влади, низький рівень довіри з боку суспільства» (Л. Кочубей); «монополізація влади вузьким колом осіб» (В. Козьма) [129, с. 243-246]. Дослідник О. Крюков визначає, що, «для сучасної політичної ситуації в Україні характерні такі явища, як криза державності, всього політичного управління, криза національної ідентичності, і – як наслідок перших двох криз – очевидна нездатність української політико-управлінської еліти створити ефективну модель політичного управління» [106, с. 14]. Разом з тим, справедливості заради, слід віддати належне правлячій еліті України. Погоджуємося із авторами аналітичної доповіді Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України «Проблеми української політики» у тому, що хоч як би критично до неї не ставилися науковці: за роки незалежності за її участю формально Українська держава відбулася [193].

Водночас для того, щоб надавати об'єктивну оцінку ситуації, що склалася з українською елітою, і звинувачувати у слабкості через когось з її представників, треба відповісти на питання: що призвело саме до такої ситуації? Можна визначити різні підходи науковців щодо виокремлення причин, що швидше заважають, аніж сприяють виконанню елітою своїх функцій, та вимагають специфічного і довготривалого розв'язання. Серед них В. Добіжа та В. Корнієнко виокремлюють такі: несформованість досвіду демократичної організаційної діяльності політичної еліти; слабкість

політичних традицій демократичного характеру в суспільстві; тяжіння до авторитаризму, ніж затвердження парламентаризму, лібералізму, відповідальності й правових гарантій пересічного громадянина; використання брудних технологій та популізму у виборчих процесах, відсутність стійких тенденцій забезпечення їх чистоти; диктат корумпованих структур і кримінальних сил тощо в ряді областей суспільно-політичного життя [96]. Додамо ще й розмитість партійної системи.

Окрім цього причину низької соціальної та державотворчої ефективності політичної еліти можна шукати також в особливостях процесу українського елітогенезу, який пов'язаний не тільки зі змінами в політиці правлячої еліти, але і з внутрішніми трансформаціями в її середовищі. На думку М. Михальченка і В. Андрущенка, «проголошення незалежності України започаткувало новий етап в історії політичної еліти. Разом з тим, зміни еліти по вертикалі замінило еволюційне переміщення еліти по горизонталі» [Цит. за: 21, с. 109].

Привертає увагу оцінка якісної трансформації політичної еліти на початку незалежності І. Юхновського, який пише: «...проблеми української еліти початку 1990-х рр. полягали в тому, що складалася вона, з одного боку, з войовничих філологів, які не розбиралися ні у виробництві, ні у фінансах, ні в державотворенні, а з іншого – з трудової інтелігенції, яка ніколи не була рішучою в боротьбі за владу та посади. Кожен табір бачив в іншому брак певних, лише йому зрозумілих рис» [265, с. 14]. З цього приводу можна навести міркування ще одного відомого українського дослідника І. Дзюби. Він зазначає, що «У нас відбувся раптовий викид у псевдоеліту, яка абсорбувала уламки радянської партійної номенклатури, найбільш кмітливих хлопців з пізньокомсомольського господарства, політичних кар'єристів-демагогів сумнівного походження, які швидко збагатилися» [58, с. 36].

Тобто процес рекрутування еліт, який розпочався в Україні, після розпаду Радянського Союзу, мав, з одного боку, ознаки циркуляції – коли владні позиції завойовують представники нової еліти, які знаходяться в

процесі формування. З іншого боку – репродукції, оскільки значною мірою владні позиції залишилися в руках представників старої еліти.

Це, в свою чергу, підтверджує думку про те, що зміна еліти не відбулася в момент зміни політичного устрою, і реформи, які повинні були привести до формування нових параметрів суспільної і політичної системи, проводилися «старими» елітами. За оцінками учасників круглого столу «Концептуальні засади реформування політичної системи в Україні» елітотворчий процес початку незалежності характеризується двома етапи: романтичним (1991-1994 рр.) і прагматичним (1994-1999 рр.) [92, с. 50-54]. Не моделюючи конкретних часових меж, А. Зоткін вважає, що «у сучасній Україні правляча еліта утворилася з зовнішньою оболонкою західних стандартів буржуазного стилю життя і внутрішньою серцевиною цінностей неофеодальної демократії. У цьому позначається амбівалентність, подвійна інституціоналізація, характерна для всього українського суспільства і для його еліти зокрема» [78, с. 290–291].

С. Щербина також вказує на те, що нову еліту, що сформувалася після оголошення Україною про свій суверенний статус у 1991 р. можна було вважати демократичною лише умовно, оскільки процес інституціоналізації нових елітних параметрів не був реалізований, і, отже, не вплинув на принципи формування найновішої еліти України [262, с. 25].

У іншому варіанті описуються чотири етапи трансформації керівної політичної еліти, три з яких корелюються із періодами: становлення незалежності (1991-1994 рр.), розвитку політичних структур (1994-1997 рр.); формування нової правової бази для владно-політичної діяльності (1998-1999 рр.) та етап, що зумовлений якісними змінами механізмів рекрутування політичної еліти [269, р. 8]. Таким чином, аналізуючи український елітогенез, всі дослідники звертають увагу на певні його проблемні чи негативні моменти.

Основні чинники, які породжують такий негативний портрет сучасної політичної еліти, описано в авторській статті «Проблема оновлення політичної еліти в Україні» [190]. Вважаємо, що ці чинники утворюють своєрідний

причинно-наслідковий цикл процесу трансформації та розвитку політичної еліти.

1) Хаотичність політичних умов. У різних верствах і групах суспільства поступово з'являється і зростає нова генерація політиків, нова політична еліта, структура якої є ускладненою та постійно змінюється. Її формування супроводжують жорстка конкуренція і боротьба між різними сегментами суспільства, громадсько-політичними рухами, політичними партіями, партійними блоками. Прагнення утвердитися й перемогти, часто яскраво виражена потреба влади і власності спричинює до використання різних засобів володарювання (не завжди пов'язаних з мораллю), формує залежність як від власного, так і іноземного капіталу. Як зазначив в одному зі своїх виступів экс-президент України, В. Ющенко: «...Ми зустріли незалежність розшматованими на різні суспільні сегменти. Така спадщина містить потенційну загрозу соціальних конфліктів та напруги. Розділ суспільства на відчужені групи – за рівнем самосвідомості, за релігійними конфесіями, політичними поглядами, соціальними орієнтаціями – один із факторів, що істотно перешкоджає його консолідації. Це, своєю чергою, робить можливими політичні маніпуляції суспільною свідомістю, збільшує політичну апатію та зневіру населення у владі» [266]. Це оцінка 2002 р. З того часу застереження набули гостроти, а у питаннях довіри до влади, особливо в останні роки спостерігалось значне її падіння. Так, за результатами опитування, яке спільно проводилося Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва» та Українським центром економічних та політичних досліджень ім. О. Разумкова «Громадська думка населення України: 2010-2015. Що змінилося?», було зафіксовано коливання довіри до Президента і Верховної Ради. Зокрема, до Президента найвищі її показники зафіксовані були одразу після виборів, а далі відзначається різке їх падіння. Так, баланс довіри П. Порошенка у грудні 2014 р. становив +5%, а у липні 2015-го рівень довіри впав до –33%; баланс довіри Верховної Ради у грудні 2014 р. – 26%, а у липні 2015 р. впав до – 63%. Зменшилася і довіра населення до місцевої влади:

від +10% у 2012 р. до -22% у липні 2015р. У 2015 р. лідерами довіри з боку суспільства відзначено волонтерів (довіряють 67%, не довіряють – 23%, баланс довіри-недовіри становить +44%) [91].

Варто відзначити, що останні вибори Президента засвідчили високий кредит довіри до В. Зеленського. Проте, цифра 73,22% – це і частина розчарованого у попередній владі П. Порошенка суспільства. Погоджуємося із оцінками експертів Р. Кужель та О. Бурмагіна, що на результат цих виборів вплинула «суспільно-політична ситуація в країні, що мала ознаки суспільної дезорієнтації і невизначеності великої кількості виборців» [109, с. 8]. Такий стан в суспільстві орієнтує виборця на очікування та потребу нових облич, нових політиків, нову якість політики й характеризується критикою діючих політиків та відсутністю таких представників влади, які б могли задовільнити цей запит суспільства. Науковці відмічають непрогнозованість результатів як президентської, так і парламентської передвиборчих кампаній, нестабільність рейтингів як політиків, так і політичних партій. Також застерігають, що «на конфігурацію влади можуть вплинути і інформаційні провокації і технології, що посилює відповідальність ЗМІ та журналістів та стимулює до пошуків прийомів виявлення і створення системи запобігання таким явищам» [109, с. 8].

2) Зловживання службовим становищем. «Нова» еліта від старої» перейняла, на жаль, «традицію» зловживання службовим становищем, досвід поєднувати політичну та підприємницьку діяльності, просування корпоративних та кланових інтересів тощо. Крім цього, сучасну еліту відрізняє високий ступінь конфліктності і протистояння в межах цієї групи, що негативно позначається на питанні консолідації нації, також її репутації, відповідності визначенню «вагома і значима верства в суспільстві, що представляє інтереси суспільства». Зловживання владою та її корумпованість, на думку переважної більшості населення, представляє собою реальну загрозу для національної безпеки України. Так, за результатами дослідження, проведеного Українським центром економічних та політичних досліджень

ім. О. Разумкова, серед найбільших загроз для суспільства корупція отримала найвищий середній бал серед різних внутрішніх загроз – 8,54 із 10; 7,67 бала – серед зовнішніх загроз [70]. За результатами соціологічного дослідження, проведеного у рамках проекту «Започаткування Національного діалогу в Україні» Фондом «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва» у 2015 р. причинами протестів на «Євромайданах» України називалися: боротьба за шлях євроінтеграції (29.4%); боротьба проти клану Януковича – Азарова (26.2%); боротьба проти порушення прав українців, останньою краплею якого стало побиття студентів (23.4%); боротьба проти корупції (20.8%) [200, с. 13].

Суттєвими вважаємо і наступні цифри, які надає В. Мартиненко: «згідно з даними Генеральної прокуратури України, протягом 2013 р. відкрито 2823 кримінальних проваджень за ст. 364 КК України (*зловживання владою або службовими повноваженнями, за яке передбачена кримінальна відповідальність – вставка наша – О. П.*), з яких вручено повідомлення про підозру 347 особам; протягом 2014 р. – 1975, з яких вручено повідомлення про підозру 212 особам; протягом 2015 р. – 2238, з яких вручено повідомлення про підозру 189 особам; протягом 2016 р. – 2331, з яких вручено повідомлення про підозру 93 особам; протягом 2017 р. – 2286, з яких вручено повідомлення про підозру 183 особам; протягом 8 міс. 2018 р. – 2109, з яких вручено повідомлення про підозру 237 особам. За офіційними даними Державної судової адміністрації України, протягом 2013 р. за вчинення злочину, передбаченого ст. 364 КК України, засуджено 317 осіб; за 2014 р. – 133 осіб; за 2015 р. – 43 осіб; за 2016 р. – 9 осіб, за 2017 рік – 16 осіб. Фактично протягом 2013–2017 рр. за вчинення злочину, передбаченого ст. 364 КК України, засуджено 518 осіб, майже 70% з яких становлять державні службовці» [127, с. 169].

3) «Синдром» відчуженості від суспільства і невідчужуваності від влади. Високий потенціал внутрішньо групової конфліктності, політичні та ідеологічні суперечки та чвари представників політичної еліти не перешкоджають їй перетворюватися у закриту та відокремлену від суспільства

групу, самовідновлювальну «касту» (М. Козловець). Вона за допомогою численних фільтрів, налагоджуючи більше видимість, ніж саму комунікацію із громадянами, віддаляється від решти суспільства. Власні задачі зводять до впливу на розподіл основних ресурсів, захист інтересів певних корпоративних кланів та груп й отримання власної користі від свого статусного положення. Науковці зазначають, що сформувалася така «еліта, яка вже не припускає свого відчуження від влади... Вибори не змінюють становища через фальсифікацію та підкуп виборців, так і через поширення відповідної моралі серед усіх верств населення» [Цит. за: 84, с. 20].

У цьому контексті важливим є наявність розвинутого громадянського суспільства та налагоджені механізми контролю за владою з його боку. Також погоджуємось із О. Корнієвським, що подоланню зазначених симптомів сприятимуть «законодавчі новації, які забезпечать відкритість владної еліти та ротаційну спроможність представницьких органів». Серед іншого, автор називає запровадження «виборчої системи з відкритими списками, механізм відкликання депутатів, обмеження депутатських термінів двома, зменшення прохідного бар'єра, департизація політичної системи» [Цит. за: 129, с. 244-245].

4) «Використання» законодавства на свою користь. Погоджуємося із О. Кукуруз, що «...процес державотворення і правотворення в Україні ... призводить до того, що кожна наступна правляча еліта допускає можливість зміни законів на свою користь, порушуючи діюче законодавство; влада не обмежена законами, правом і відповідальністю; нівелюється цінність права в суспільстві, право як регулятор суспільних відносин на основі справедливості замінюється інтересом певних груп; прийняті політичні рішення, які суперечать праву, як правило, приносять користь невеликій групі чиновників, а не громадянам держави [110]. Висловлену позицію дослідниці підтримують значна частина науковців. Так, продовжуючи цю думку, В. Козаков вважає, що «тривала політична історія нашого суспільства досить наочно продемонструвала, що в свідомості більшості представників елітарних кіл такі важливі механізми управлінського впливу, як право і закон, не лише втрачають

своє ціннісне значення, а й будь-яку соціальну предметність і визначеність. Їх замінюють політична та економічна прагматичність, яка не зважає ні на права громадян, ні на національні інтереси тощо» [83].

Наприклад, не претендуючи на всебічний аналіз дій новообраної політичної влади, можна вже виокремити спроби цієї команди використати закони у політичних цілях: маніпулювання із законом про мову; суперечливість призначення керівника Адміністрації Президента тощо. Найбільшим, на наш погляд, об'єктом «спекуляції» політичної еліти є питання виборчого процесу, виборчої системи в Україні.

Погоджуємося із вітчизняною дослідницею О. Сахань, що «політична еліта часто демонструє ставлення до держави як до певного проекту чи до великої корпорації, й переймається переважно питаннями розподілу владних повноважень та важелів впливу державних органів, перерозподілом державного бюджету, піклуючись, передусім, про особисті чи корпоративні інтереси та прибутки» [216, с. 121-122].

5) Трайбалізм та «спадковість» еліт. За умов незалежного існування в Україні керівні кадри часто добиралися з «найближчого оточення» представників політичної еліти – це родичі, друзі, однокурсники, знайомі. О. Олійник зазначає, що сучасна наукова теорія використовує низку термінів, які близькі до означених критеріїв (родинні зв'язки, дружні відносини, лобізм тощо) і характеризують механізм оновлення політичної еліти в Україні як фаворитизм, непотизм, кронізм, природа виникнення яких пов'язана з протекціонізмом та лобіюванням інтересів [152].

Союз влади й капіталу утворює внутрішньо однорідну, закриту для зовнішнього впливу групу осіб, склад якої оновлюється переважно за рахунок різних комбінацій між силами різних кланів в середині самої елітної групи. У цю олігархічно-кланову групу майже не допускають нових людей. Це формує досить унікальну систему професійного добору й оновлення еліти. В. Парето стверджував, що еліта – це найкращі представники суспільства, які послідовно піднімаються до владних позицій, а потім послідовно змінюються та

оновлюються контрелітою – новими представниками суспільства. Україна демонструє інший принцип циркуляції, утворивши два сегменти елітарної групи, які існують паралельно та по черзі змінюють ролі «влади» і «опозиції». При чому це відбувається на фоні злиття політики та бізнесу, про що вже раніше наголошувалося у роботі. У процесі накопичення первинного капіталу та розподілу ресурсів наближені до влади особи та кола осіб, отримавши ключові позиції в економіці, сформували закриту олігархічно-корпоративну систему як формування, так і реалізації влади. Вона (ця система), на думку науковців, викликала перетворення «політики цінностей», яка зародилася у перші роки незалежності на «політику інтересів» правлячої влади. І політичні протиріччя між «правлячою» та «опозиційною» елітою більше схожі як на внутрішньогрупові, а не між представниками різних політичних цінностей, а в системі оновлення замість критеріїв компетентності при доборі кадрів часто домінуючим є принцип особистої відданості та групової лояльності до керівництва, що ігнорує професійність і спрямованість на захист інтересів держави [83].

Науковці правомірно вказують на невизначений характер циркуляції еліт, наявність інтриг, маніпуляцій, порушення правових та моральних норм при зміні посадових осіб державного управління, що безумовно негативно впливає на розвиток суспільства у бік демократії [217, с. 259]. Суперечності у процедурах призначення та звільнення різного рівня посадовців, формальні і неформальні аспекти кадрового забезпечення політичних та державних структур ускладнюють процес оновлення управлінської та політичної еліти. З цього приводу О. Сахань зазначає, що «рекрутування в політичну еліту України проходить де-юре за антрепренерською системою, а де-факто – за сценарієм закритого типу відбору (система гільдій) до еліти. Зміна персоналу, який займав головні позиції в ключових інституціях нашого суспільства, нагадує показову виставу» [217, с. 259].

6) Відсутність достатнього рівня політичного патріотизму. Зрозуміло, що складно «виміряти» цей достатній рівень, проте, на нашу думку,

стрижневим компонентом ціннісної системи еліти має бути патріотизм, що визначає решту ціннісних пріоритетів її діяльності.

Частина науковців називають еліту в Україні як квазіеліту чи псевдоеліту, яка не відрізняється високим ступенем національної налаштованості і незалежності. Так, В. Каспрук вважає, що «...фактично від часу незалежності в Україні при владі знаходиться неповноцінна еліта (з усталеним комплексом меншовартості й постійним озиранням на дії «старшого брата»)» [81, с. 74]. Подібної оцінки, але з іншого ракурсу дослідження еліти, дотримується М. Пірен. Дослідниця відмічає наявність відкритої (прозорої) і тіньової груп владної еліти [165]. Слід погодитися із науковцями, що в країнах, які переживають демократичний транзит, тіньова група має досить потужний вплив на прийняття стратегічних політичних рішень, порівняно із демократичними країнами, де можливості цієї групи значно обмежені [255]. Справедливими вважаємо застереження А. Пахарєва про те, що владна еліта в Україні має переважно риси формальної і відповідає лише окремим якісним рисам цього поняття [162, с. 224].

Цікаві думки висловлює Б. Кухта про те, що на початку ХХ ст. після поразок в революціях, за часів Радянської України сформувалася «вже не національна, а інтернаціональна еліта, свідомість якої базувалася на ідеях соціалізму, підкоренні центру та ставленні до всього українського як до другорядного явища. ... Саме відсутність національної еліти призвела до того, що еліта незалежної України формувалася з колишніх радянських номенклатурників, схильних до лівих, а не національних ідей, які швидко, за звичною схемою, утворили привілейовану касту, яка не виявила прагнення до самооновлення на конкурентних засадах» [Цит. за: 129, с. 239].

Посилення патріотичних настроїв політичної еліти відбулося за часів Помаранчевої революції та президенства В. Ющенка. Революція Гідності, як відзначає слушно О. Сахань, сприяла певному оновленню політичної еліти, вона складалася «з патріотично налаштованих політиків та невеликої групи активістів з Майдану, яким не вистачає компетентності та професіоналізму»

[217, с. 260]. У склад цієї владної еліти увійшли й інші представники, які мали політичний досвід й за визначенням «не обтяжені моральністю та менше за все дбають про те, щоб Україна діяла в Європейському полі і за правилами» [217, с. 260].

Варто відзначити, що в останній час чимало уваги приділялося політичною елітою питанням патріотичного виховання. Як результат цієї роботи можна назвати Указ Президента України від 18 травня 2019 р. № 286/2019 «Про стратегію національно-патріотичного виховання» [236]. Водночас, слухними вважаємо застереження науковців, що патріотичність має доповнюватися ще й професійністю та компетентністю, політичною волею та відповідальністю представників політичної еліти.

7) Особливості політичної культури еліти. Політична культура є важливою складовою, вона відтворює як свідомісний, так і поведінковий аспекти суб'єкта (у нашому дослідженні політичної еліти). М. Головатий зазначає, що усій українській еліті бракує двох важливих елементів – державницької відповідальності за свої практичні дії і політичної культури. Характеристиками політичної культури значної частини владної еліти науковець, спираючись на типологію Г. Алмонда та С. Верби, називає «підданські установки та орієнтації, навіть і патріархальні. Натомість демократичне суспільство потребує домінування активістського типу політичної культури» [43].

Погоджуємося із М. Требіним у визначенні особливостей владної політичної еліти України. Вважаємо, що вони визначають риси її політичної культури. Це «дихотомічність, що виявляється у поділі всього політичного поля» на прихильників і опонентів й де мають місце «правильна і хибні точки зору»; конфронтаційність, що виключає компроміси, толерантність; суперечність між формою і змістом, що виявляється у зовнішній декларативності національних інтересів України і практичній роботі стосовно розв'язання особистих меркантильних проблем»; у правовій сфері – це «правовий нігілізм для еліти і декларації правового ідеалізму для всього

народу» [233, с. 143]. Крім того, це «культура клієнтелізму» на основі пріоритету цінностей особистісної відданості особі; «культура політичного популізму» – використання «гучних» гасел, без практичного і раціонального їх підкріплення. Важливість еліти у тому, що вона є одним із суб'єктів формування демократичних цінностей і стандартів політичного життя суспільства й має демонструвати не лише бажання, а готовність і власне діяльність за демократичними цінностями та правилами.

8) Ситуація загрози національному суверенітету. На думку, наприклад, О. Безрук, такі дії еліти, як фактична ліквідація армії та відмова від ядерної зброї, були загрозливими для суверенітету України. Дослідник пише: «Реальна політика свідчить, що в сучасному «толерантному» світі, як і завжди, безпека країни забезпечується не міжнародними домовленостями, а Збройними силами та розвитком ВПК» [23, с. 152]. У питаннях захисту суверенітету головною проблемою для вітчизняної політичної еліти є питання її єдності. На це вказують як науковці, так і політики. Так, в одному із виступів на цьому наголошував П. Порошенко під час робочої поїздки на Івано-Франківщину у 2018 році: «Зараз нам єдність потрібна для протистояння російській агресії, для захисту суверенітету, територіальної цілісності, незалежності нашої держави, для того, щоб не підірвали єдність нашого народу зсередини, як це відбулося 100 років тому, коли розсварилася політична еліта, коли одні пішли на одних, а потім усі разом здалися московським більшовикам» [177].

Погоджуємось із позицією Б. Кухти у тому, що конкурентна боротьба є одним із основних змістів діяльності політичної еліти [Цит. за: 148, с. 92]. Водночас, еліта має виступати єдиним фронтом, відстоюючи національні інтереси, особливо питання національного суверенітету та територіальної цілісності. В інших питаннях «ця єдність є відносною, ситуаційною і можлива лише за умови досягнення загального порозуміння» [Цит. за: 148, с. 92].

9) Залежність еліти від системних перетворень, що відбуваються у суспільстві (С. Щербина). У цій ситуації для збереження власного статусу еліти змушені пристосовуватися, розвиватися і водночас, виконувати одну із

своїх функцій – реформувати соціальне життя. Натомість, політична еліта більше переймається в реалізації окресленої функції не новими ідеями та оптимізацією проведення різних реформ для прогресу суспільства. Погоджуємося із С. Щербиною, що вона керує суспільством передусім для збереження своїх привілейованих позицій, а не для виконання своїх базових функцій. Відповідно до цього, в Україні виникають суттєві проблеми з визначенням стратегії розвитку суспільства, його окремих сфер. Й сам процес державного управління набуває ситуативного характеру, залежність від поточної ситуації. Це питання детальніше висвітлено у наступному підрозділі роботи [261, с. 10].

10) Загроза глобального відставання. За роки незалежності Україна остаточно не відбулася як геополітичний самостійний суб'єкт формування нового світового порядку, швидше ще залишається об'єктом впливу. Сучасні зміни у світовій економіці, конкуренція на міждержавному рівні ставлять завдання адекватної відповідності, і якщо українська держава, її політична еліта, політичний клас їх не вирішать, то це може поглибити відставання від решти країн за багатьма параметрами. Останні події в Криму, на Сході України актуалізували питання суверенітету, загострили питання професіоналізму політичної еліти не лише у внутрішньополітичних, а й зовнішньополітичних питаннях, і загалом реального владного її впливу, щоб не припустити навіть подумки застереження науковців, що «правлячі еліти будуть виконувати лише функції місцевої адміністрації, а реальні владні функції остаточно перемістяться за межі країни» [84, с. 22].

11) Несформованість національної ідеї. Недостатність та формальність реформ, політична та економічна розбалансованість взаємообумовлюють проблему визначення та реалізації національної ідеї. Є різні підходи науковців щодо трактування змісту національної ідеї. Водночас, спільним є «те, що вона визначає сенс існування того чи іншого народу, етносу, нації. Національна ідея містить концентроване вираження національних інтересів, почуттів, спрямувань та є формою духовної самосвідомості, показником того, як народ

бачить себе та свої роль та місце у світі. Вона є соціально-політичним, морально-етичним та психологічним феноменом народного буття, менталітетом народу, що згуртовує в єдине ціле, запорукою збереження його розвитку, культури та мови, способу співіснування та історичних перспектив і спрямована на відродження та становлення нації [Цит. за: 148, с. 123].

Погоджуємося із висновком авторського колективу монографії «Національний суверенітет: український вимір в контексті світової політичної думки», що «обов'язковою умовою реальної функціональності національної ідеї є її адаптація відповідно до змін та розвитку суспільства, країни, світу, оскільки мирне існування і подальший розвиток країн світу можливі лише у тому випадку, коли діяльність однієї країни не заважає іншій або іншим» [Цит. за: 148, с. 123].

Проблема самоусвідомлення, національної ідентичності поступово визріває у свідомості суспільних верств, що спричинили події останніх років в Україні. Проте для частини громадян поняття національної ідеї, розбудови суверенної держави залишаються поняттями досить абстрактного змісту, які конкретно не пов'язуються з їх повсякденним життям, потребами. Це посилює роль емоційно-психологічних, несвідомих елементів суспільної свідомості та поведінки. Враховуючи незавершеність процесу формування *національної ідеї* (курсив наш – О. Постоловська) в українському суспільстві, то цей вакуум прагнуть заповнювати політичні сили, які захищають не лише українські інтереси [23].

12) Різновекторність геополітичного розвитку. Усередині самої еліти існують принципові розбіжності в геополітичних орієнтаціях, серед яких можна виділити три групи: а) орієнтовані на збереження існуючого стану (як можливий засіб власного збагачення); б) орієнтовані на ефективний розвиток країни в союзі з Західною і Центральною Європою (орієнтовані на міжнародні цінності); в) орієнтовані на інтеграцію в рамках СНД (східний вектор).

Також до цих детермінант варто додати й такі особливості, що виокремлюють Е. Афонін та О. Крюков, аналізуючи загальні проблеми

становлення політико-управлінської еліти в перехідних суспільствах: 1) тривалість кризових процесів, проблеми формування ринкових відносин і неконкурентоспроможність фінансової системи, проблеми у створенні децентралізованої управлінської інфраструктури і досягненні економічно-адміністративної самостійності регіонів; 2) зростання суперечностей політичних сил, необґрунтована амбіційність певних партій, рухів і їхніх лідерів, що постійно подають свої амбіції як вираз «волі та інтересів громадян»; 3) складність взаємовідносин між різними гілками влади, падіння їхнього авторитету, безперервне зниження довіри до них з боку народу, а отже й наростання конфліктності і небезпеки переходу до авторитаризму в ситуації зростання впливу різних радикальних сил; 4) правовий нігілізм, наростання злочинності, зміцнення взаємозв'язків владних структур з кримінальними угрупованнями, страх перед анархією, безвладдям; 5) дезінтеграція центральної влади і сепаратистські наміри регіональних лідерів, розмитість відчуття елементарного соціального порядку; 6) аксіологічно-моральнісний та світоглядно-культурний вакуум, що сприяє поширенню релігійно-культових ідеалів, містики, етнонаціонального егоїзму; 7) соціальний песимізм значної частини суспільства, розчарування щодо результативності реформ та втрата віри в можливість виходу з кризи у частини населення [5].

До детермінант політико-культурної трансформації вітчизняної еліти можна віднести й наявність «двох протилежних класів акторів» – це правляча і опозиційна еліта. На думку науковців, які вивчають проблеми транзиту від авторитарного режиму до демократичного, правляча еліта є коаліцією, а не монолітом. За певних обставин вона може розпастися на такі «табори»: ортодоксальний, який бореться за статус-кво й ліберальний, що підтримує реформи. Опозиційна еліта також розподіляється на «табори»: поміркована частина, що підтримує переговорний процес та радикальна, що підтримує революційний сценарій вирішення питань [55, с. 162]. Належність до певного «табору» визначає мотивацію, установки та форми діяльності цієї групи.

Виокремленні детермінанти доповнюють і низка причин існуючого стану

політичної еліти України, які виокремлює С. Щербина: у державі гіпертрофоване значення політичної еліти на фоні занепаду культурної, наукової та іншої інтелектуальної еліти соціуму; сподіваючись лише на політичний та господарський раціоналізм, українська еліта не може подолати постійно зростаючу прірву між владною і діловою елітою, з одного боку, а також інтелектуально-культурною елітою і основною масою населення, з іншого; в Україні відсутня сформована і працююча модель циркуляції еліт [262, с. 28].

Детермінанти, з одного боку спричиняють, а з іншого – й пояснюють недоліки українського елітогенезу. Серед останніх вітчизняні науковці виокремлюють такі:

- відсутність спільного бачення стратегії розвитку в елітних групах;
- пріоритет особистих (кланових) інтересів над суспільними, національними;
- не виконання елітою значної частини заяв, програм, обіцянок;
- посилення негативної репутації та авторитету політичної еліти та політичної влади загалом;
- штучне викликання парламентських криз, що приводять до різкого зниження рівня довіри не тільки до окремих політичних сил, але і до інститутів влади як таких;
- клановість, кумівство, корупція як основні якісні характеристики сучасної української еліти;
- відсутність чітко вираженої і сформульованої ідеологічної основи розвитку суспільства як системи загальнолюдських цінностей, визнаних елітою і більшістю суспільства;
- елітні групи представлені переважно «лисами», а це означає, що на цей момент у політичній еліті немає прагнення до конструктивної роботи (яка характеризується приходом у політичну еліту «левів») для стабілізації соціальної ситуації і системи;
- відсутність або недостатність державної відповідальності еліти за свої

дії і низький рівень її політичної культури;

- відсутність стратегії і, як наслідок, нездатність еліти здійснювати структурні реформи;
- практика порушення законів, які є обов'язковими для всіх членів суспільства;
- еліта не стала носієм інтересів більшості суспільства та інші [261, с. 10-11].

На трансформацію культури політичної еліти впливає й неоднозначність питання її структури та типології. Політична еліта сучасної України представляє собою поєднання владних і невлadних груп. Варто зазначити, що на думку багатьох дослідників, сучасна вітчизняна еліта за багатьма ознаками (зокрема, походить з радянської номенклатури, збагачена кримінальними та олігархічними елементами, є закритою, не відповідає викликам сьогодення, має нестійкий характер тощо) в цілому не відповідає класичному змісту поняття політичної еліти і більше узгоджується із поняттям «політичний клас» [129, с. 246].

До політичного класу науковці відносять усіх осіб, хто причетний до управління державою і суспільством, включаючи опозицію [129, с. 243]. Це поняття є більш технологічним і у майбутньому може бути, на думку науковців, «основою для дійсно політичної національної еліти, що буде відповідати належним критеріям і репрезентувати інтереси суспільства» [129, с. 246].

Є різні трактування поняття політичного класу. Наприклад, М. Головатий вважає, що це поняття позначає «формальний статус у суспільстві і не пов'язане із суспільним визнанням» [129, с. 243]. До політичного класу науковець зараховує здебільшого «професійних функціонерів, які обіймають вищі посади в державі та працюють не в загальнодержавних інтересах, а насамперед відстоюють особисті інтереси та інтереси кланово-корпоративних груп, яким вони підпорядковуються» [129, с. 243].

О. Крюков характеризує політичний клас як «групу осіб, хто безпосередньо здійснює політичні та виконавчі функції» [Цит. за: 129, с. 243]. Фахівець висловлює думку про те, що ці класи притаманні і демократичному, і тоталітарному режимам, проте у демократичному правлячий клас (меншість, яка при владі) контролюється з боку політичного класу (визначні впливові люди суспільства) [129, с. 243].

До політичного класу Ф. Рудич відносить «вищі соціальні прошарки, які володіють атрибутами впливу, мають реальну владу або прагнуть до неї в основних (ідеологічній, політичній, економічній, зовнішньополітичній) сферах держави. Це депутатський корпус парламенту, адміністративно-управлінська, дипломатична і військова еліта, еліта судової влади, лідери політичних партій, громадських рухів, керівники впливових політологічних центрів, фондів, політичні технологи, політичні журналісти та коментатори» [Цит. за: 129, с. 243].

Варто відзначити, що поняття «правлячої» еліти для української науки залишається достатньо дискусійним. Найчастіше, як зазначає О. Реєнт, вітчизняні політологи обґрунтовують виникнення різних типів еліт на основі приналежності останніх до певних політичних, економічних або культурних інститутів [199, с. 19-27]. Відповідно, можна класифікувати різні типи вітчизняних еліт за їх функціональними позиціями: політична (включає представників законодавчої та виконавчої гілок влади, а також суб'єктів боротьби за місця в них); економічна (включає в себе галузево-господарську еліту, керівників різних рівнів, від яких залежить стратегія і тактика економічного розвитку країни); ідеологічна (широке коло суб'єктів, що мають той чи інший потенціал впливу на формування суспільної думки).

Символічний поділ політичної еліти України на «стару» та «нову» здійснює М. Головатий. При цьому, до «старої» входять колишні партійні лідери, державні службовці, комсомольські (у минулому) працівники й активісти» [237, с. 177].

Ф. Рудич, аналізуючи поняття «правляча» еліта, проводить таку класифікацію українських політичних лідерів. До першої групи відносяться відомі політичні діячі, які «обіймали чи обіймають високі державні посади; другу утворюють політичні лідери політичних партій і рухів, профспілок, громадсько-політичних об'єднань; третю групу складають представники регіональних політичних угруповань» [207, с. 166]. Такий умовний розподіл може бути доповнений критерієм місця і ролі політичних елітних груп у механізмі формування цілей і прийняття політичних рішень, що дає можливість розрізнити лідерів правлячих та опозиційних.

У вітчизняній політичній еліті М. Шульга виокремлює такі сегменти як ««протоеліту» (складають лідери громадських об'єднань, парламентських фракцій, частина посадових осіб, деякі судді, адвокати), «псевдоеліту» (відносить до цієї групи частину депутатів – випадкових в політиці людей, лідерів злочинних угруповань), «постеліту» (частина старої еліти, що зберігає свої позиції), «дійсну еліту» (ті особи, на суспільний авторитет яких не впливають соціально-політичні зміни – учені, художники, відомі журналісти, лікарі, вчителі)» [253, с. 48].

Заслуговує на увагу підхід до класифікації політичної еліти, запропонований Ю. Сурміним. Критеріями класифікації дослідник вважає а) походження елітарних груп, б) їх роль у суспільстві, в) спосіб формування і збереження виключності, 4) відповідність духу часу, 5) стиль діяльності, 6) ступінь відкритості та легітимності, 6) тип культури. Також науковець застерігає, що політична влада не обмежується лише публічними, відомими політиками загальнодержавного та регіонального рівнів. [225, с. 163-166].

За критеріями «час і засоби утвердження влади» П. Шляхтун поділяє еліту на традиційну й сучасну. Перший тип спирається на звичаї, традиції, походження, власність на землю, військову доблесть, релігійну ієрархію тощо. Відповідно до цих «ціннісних патернів» виокремлюються такі складові політичної еліти, як родова, земельна аристократія, військова, релігійна еліта тощо. Владу сучасної еліти визначають такі цінності, зокрема, промисловий

(особливо фінансовий) капітал, освіта, професійні здобутки тощо. Отже, до сучасних еліт належать бізнесмени, освічені громадські лідери, представники наукової, культурної, технічної інтелігенції тощо, але далеко не всі. Тільки тих, хто реально знаходиться на владних посадах і впливає на прийняття державотворчих рішень, науковець називає суб'єктами елітарних спільнот [251, с. 318].

Принцип поділу на панівну і політичну дозволяє В. Деркачу і М. Дубровському до першої відносити не лише політичних діячів і посадовців, але й представників економічної, ідеологічної, інформаційної, військової, культурної, наукової та профспілкової еліти. Схожий розподіл пропонує М. Головатий, виокремлюючи в політичній еліті України дві великі групи впливу на прийняття рішень: а) політики вищого ешелону влади, починаючи з Президента України, найвпливовіші лідери політичних партій; б) політики – провідні підприємці країни [237].

Щодо розуміння національної еліти, то немає однозначності у трактуванні змісту та функцій цього поняття. Наприклад, Л. Герасіна виокремлює дві групи національної еліти, які конкурують між собою: «відсторонену від державної влади «еліту духу» та «реально правлячий істеблішмент (політичний і економічний, який нерідко прагматично нехтує законами моралі й права» [Цит. за: 148, с. 91]. У складі національної еліти О. Маркозова пропонує виокремлювати «три найбільш значущі елітні групи: економіко-технократичну, політико-правову та культурницьку» [Цит. за: 148, с. 91].

Якщо розглядати політичну ситуацію як один із чинників розвитку вітчизняної еліти, то серед наслідків її впливу можна зустріти таку характеристику науковцями як «елітний застій» (С. Щербина). Вихід із цього стану може відбуватися, на думку науковця, наступними шляхами: «рух політичної еліти до закритості; завершення процесу модернізації, завершення формування інститутів підтримки стабільності структури політичної еліти; стабілізація структури і складу елітних груп, що входять до складу панівної

еліти, а також вироблення поведінкових стандартів політичної еліти; реформування правового простору політичної влади та забезпечення існування політичної влади в ньому» [261, с. 11]. Не заперечуючи важливість кожного з визначених шляхів, зосередимо увагу на деяких, найбільш відповідних, сучасним реаліям.

Рух політичної еліти до закритості через посилення політичної вертикалі влади та підвищення її впливу на всіх рівнях з обмеженням соціальних фільтрів оновлення. Питання про тенденцію закритості в розвитку елітогенезу в Україні порушують різні науковці. Наприклад, А. Зоткін робить такі узагальнення: а) на сьогодні процеси інституціоналізації еліти тривають; б) з кожними виборами до влади приходять ті самі люди [78, с. 317]. Проте, цей шлях сьогодні не повною мірою відповідає реаліям, зважаючи на результати останніх виборів в Україні.

Подальша олігархізація політичної еліти. В Україні злиття бізнесменів та політиків викликало не тільки єднання політики і бізнесу, а й змішування еліт. При цьому бізнес-сегмент правлячої еліти на сьогодні став головним виробником ціннісних установок і стилів життя правлячої еліти. Р. Мілс у зв'язку з цим відзначає: «Минув той час, коли з одного боку існувала сфера економіки, а з іншого – сфера політики. Тепер існує пронизана політикою економіка ... » [131]. Цей шлях відповідає тенденції формування правлячої еліти переважно з оточення або безпосередніх власників великого бізнесу.

Формування підтримки стабільності структури політичної еліти. Останніми роками намітилися тенденції стабільності у складі політичної еліти, відбуваються зміни зв'язків в межах елітних груп, зміни в регіональних елітах. Можна погодитися із фахівцями, що сьогодні в Україні повільно, але відбувається інституційне закріплення політичних відносин, започатковано процес інституціоналізації регіональних еліт. Водночас, великою проблемою залишається встановлення чітких «правил гри» для усіх політичних акторів, передусім обмеження впливу приватного інтересу правлячої влади на політичний процес. Також без інтеграції в політичну еліту представників

регіональних еліт стабілізація суспільства практично неможлива.

Подальша модернізація, що дозволить сучасній політичній еліті більш ефективно виконувати окреслені функції і прискорити процес реальних демократичних перетворень. На визначеному етапі розвитку українського суспільства процес модернізації може закінчитися створенням життєздатної моделі саме українського зразка, що буде максимально відповідати не тільки інтересам державності, але й інтересам громадян.

Реформування правового простору політичної влади та забезпечення існування політичної влади в ньому. У більшості країн Східної Європи майже повністю усунені від влади представники колишньої авторитарної політичної еліти, що відбулося не лише практично, але й зафіксовано законодавчо. В Україні ж процес декомунізації розпочався дещо пізніше, й більшим ступенем символічно. Така невідповідність відтворюється на сприйнятті політичної еліти суспільством, зокрема її сприйнятті як носія суспільної та національної свідомості або лобіста суспільного інтересу і його реалізації. Важливо зазначити, що діяльність політичної еліти має бути чітко врегламентованою національними правовими нормами. Конституційні механізми, що встановлюють порядок формування і здійснення владних рішень, норми, що визначають повноваження вищих посадових осіб і державних органів, мають безпосередньо впливати на рекрутування і функціонування політичної еліти. Необхідно усвідомлювати, що створення української правової системи і формування політичної еліти відбувалися паралельно, ще й у безпосередньому взаємовпливі.

Висновки до другого розділу

Осмищення класифікацій етапів становлення української державності, дозволило визначити, що цінності, ціннісні орієнтири, мотивація та установки професійної поведінки політичної еліти зумовлюються політичним режимом, взаємодією та впливовістю акторів. І навпаки, норми та правила суспільно-

політичного життя пов'язані з пріоритетами ціннісної системи правлячої еліти. Суперечливість прослідковується у тому, що, з одного боку, умови нестабільності посилюють роль еліти у формуванні демократичних цінностей та консолідації суспільства, а з іншого – в цей період відчутний брак суспільної довіри до неї.

Здобуття незалежності України відзначається інтенсивною трансформацією політичної еліти як на рівні змін особистостей, так і у структурі відносин між елітними групами, моделях, рекрутуванні еліти, легітимації їхнього статусу на новій ідеологічній основі. У цей час виокремилася і низка негативних тенденцій, серед яких відсутність елітного консенсусу на основі демократичних цінностей та стосовно шляхів розвитку країни, ідеологічна боротьба, зволікання з необхідними системними реформами, дефіцит кадрів, здатних ці реформи спланувати та реалізувати, внутрішньо елітне протистояння між національно-демократичними силами та колишньою партійною номенклатурою, між гілками влади, центральною та регіональними елітами, тощо. Цей досвід окреслив ціннісні орієнтири політичної еліти сучасної України, які характеризуються поєднанням як демократичних способів державного управління, так і традицій радянської спадщини.

Серед рис політичної культури значної частини вітчизняної еліти сформувалися цинічне ставлення до права; подвійність стандартів, що розвиває навички уникнення будь-якої реальної відповідальності перед суспільством; брак самоаналізу практичного досвіду, об'єктивної оцінки рівня власного професіоналізму й шляхів його набуття; швидка зміна політичних уподобань й орієнтацій; пріоритетність партійних, групових, особистих інтересів над загальнонаціональними; спрощене бачення демократичної участі й управління; закритість від суспільства; популізм та інші. Поширеною є етична складова свідомості представників політичної еліти, що виправдовує існування таких її рис як прагнення до розширення своїх повноважень, конформізм, особисту відданість, сервілізм тощо. Водночас відмічається роль

політичної еліти в перші роки незалежності у збереженні миру та громадянського спокою, прагненні закласти фундамент майбутньої соціальної стабільності, легітимної зміни влади, зберегти та передати досвід управлінської діяльності.

Ціннісна основа політичної еліти України зазнавала значного впливу принципів та механізмів процесу її формування та оновлення. Визначено принципи та механізми формування вітчизняної політичної еліти протягом періоду незалежного існування України: спадкоємність, зокрема «номенклатурна спадкоємність»; особиста відданість; «політична еліта = бізнес-еліта»; «омолодження»; «гібридність» цілей та цінностей; «напівпрозорість» у відносинах з суспільством; «інтернаціональність» політичної еліти.

Систематизовано детермінанти процесу трансформації та розвитку політичної еліти, що формують відповідні «правила гри» та впливають на ціннісну складову діяльності представників цієї групи.

Зазначається вплив перших років незалежності у формуванні ефективної та здатної до подальшої модернізації політичної еліти. У цьому контексті окреслено низку факторів, зокрема 1) трансформаційний процес, що змушував повністю переформатовувати всі виміри соціального, політичного, економічного життя; 2) необхідність розбудови нової за змістом і формою держави; 3) формування та затвердження ціннісного фундаменту для розбудови громадянського суспільства й демократичної, правової держави.

РОЗДІЛ 3

ПРОБЛЕМИ ОНОВЛЕННЯ ЕЛІТИ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ЇЇ ДЕМОКРАТИЧНОЇ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ

3.1. Ситуативний прагматизм і регіонально-кланова фрагментарність політичної еліти

У попередньому розділі визначено особливості спадщини радянської системи влади та формування досвіду управління в незалежній Україні, що поєднують у собі такі характеристики як еклектичність, клановість, бюрократичність, корупційність, дисбаланс функцій та повноважень гілок влади, слабкість політичної волі її суб'єктів, нерішучість впровадження демократичних норм, низька ефективність громадського контролю, гіпертрофованість повноважень управлінського апарату, вузькість соціальних ліфтів для оновлення влади та інші. На думку О. Гаман-Голутвіної «Нове покоління політичного класу, що формується зараз ... в Україні, вчиться грати без правил, воно прагматичне, й узяло за кредо утилітарне твердження – істинно те, що корисно» [Цит. за: 108, с. 90-91].

Сучасні фахівці вказують на серйозну проблему політичної еліти сьогоденної України «у ході трансформації, політико-управлінська еліта в Україні втратила свою позитивну якість» [108, с. 90-91]. Політична еліта посилила можливість впливати та здійснювати не формальну, а фактичну владу над перебігом приватизаційних та інших процесів. Розширення масштабів владних повноважень та дисбаланс реалізації функцій спричинили досить швидко, в умовах трансформації, втрату її ефективності. Значне зниження наприкінці 90-х рр. якісного складу, професійного рівня української політико-управлінської еліти об'єктивно потребувало посилення адміністративного потенціалу держави та зміну загальних параметрів і характеристик діяльності еліти» [108, с. 90-91]. Така розлога цитата розкриває

актуальність досить важливої проблеми – формування нових характеристик та моделей поведінки правлячої еліти.

Нові політики, попри амбіції здійснювати реформи, вкрай потрібні нинішньому суспільству, не можуть не втілювати в собі загальну рису – пріоритетну орієнтацію на власний добробут, кар’єрне зростання, успіх. Нова політична еліта стає більш практичною й прагматичною, переймаючись інтересами справи – державної і власної. Позитивний вплив даної тенденції послаблюється стратегічною невизначеністю, моделі політичної поведінки представників еліти демонструють суттєві ситуативні коливання і не підпорядковані досягненню загальнонаціональної мети.

Можна погодитися з твердженням Є. Бистрицького про наявність у вітчизняної еліти ситуативної концентрації навіть не на партійних, а на бізнес інтересах. Дослідник зазначає, що «у ній досі відсутня національна свідомість та корпоративна солідарність довкола цінності Української держави та власне стратегії розвитку України. Вона є цілком ситуативна щодо України. Саме тому ми спостерігаємо катастрофічну делегітимацію влади, яка втрачає мандат довіри...» [122]. Тому однією з політико-культурних особливостей трансформації політичної еліти, яка синтезує низку інших, є ситуативний прагматизм, спрямованість на тактичний швидкий успіх як у державних справах, так і у зміні власного статусу. Зупинимось на цьому більш детально.

Насамперед, звернемося до концептуально-теоретичного аналізу самого поняття прагматизму як світоглядно-ціннісної орієнтації на практичну користь і успіх. Одним з найвидатніших дослідників ХХ ст., що детально вивчали проблеми прагматизації в соціумі, політиці, в системі управління та політичного менеджменту, був Дж. Дьюї – класик парадигми американського прагматизму. «Найглибші сторони духовного ладу людини визначаються тим, як вона ставиться до проблем поведінки» – наголошував вчений, актуалізуючи філософське осмислення соціально-управлінських проблем [51, с. 51]. Основним пріоритетом створюваної концепції він називав «роз’яснення людям ідей, які стосуються як моральних, так і соціальних конфліктів повсякденного

життя, і тим самим, у міру можливості, перетворення на ефективний інструмент вирішення цих конфліктів» [51, с. 20].

Філософ відкидав важливість ідеалів, загальнокультурних цілей, заради яких народи і цивілізації вступають на шлях прогресу, конфліктів. Він намагається сформулювати універсальну етичну систему, яка допомагала б кожній особі незалежно від її соціального стану досягати її індивідуальні цілі в кожній конкретній ситуації. При цьому мета і засоби відповідають її особистим переконанням про благо, справедливість, рівність [281, р. 170].

Дж. Дьюї обґрунтовано зазначає, що, перед прийняттям будь-якого рішення, особа має розібратися в конкретній ситуації. З'ясовуючи, яким же чином особа може знайти рішення проблематичної ситуації, на що вона сподівається роблячи вибір, Дж. Дьюї переносить ключову відповідальність на людський розум. Саме рацію має за допомогою власних «інструментів» вивчити ситуацію, розмежувати добро та зло, і впровадити конкретний план дій. Причому добро і зло не мають, на думку філософа, статусу абстрактних категорій, а є унікальними в кожному випадку. Більш того, оцінка вчинків, феноменів з точки зору добра і зла, залежить виключно від критичного мислення особи про конкретну ситуацію, про те, якому вибору вона віддасть в конкретному випадку, не послуговуючись при цьому будь-якими загальними правилами. Головне, що позначає сенс вибору, за теорією Дж. Дьюї – це можливість, яка уподібнюється до бажаності.

Таким чином, поведінка особи, за Дж. Дьюї, не має стійкої вищої мети, фундаментальних принципів, правил, на які варто зважати при виборі своїх дій. Перед нею лише ситуація і закладені в ній можливості, кращій з яких вона надає перевагу, послуговуючись своїми бажаннями та інтересами. Наукові висновки Дж. Дьюї з проблем прагматизму в різних сферах соціального функціонування в другій половині XX століття були продовжені у дослідженнях А. Комбса, А. Маслоу, К. Роджерса та інших науковців. Представники неопрагматистської парадигми соціального управління акцентують індивідуалістичну орієнтованість ідей Дж. Дьюї, його

антиінтелектуалізм, поєднуючи в багатьох контекстах теорію прагматизму з екзистенціалізмом. Якщо поведінка зумовлюється не пізнанням об'єктивного змісту ситуації, а лише власним сприйняттям її людиною, то за своєю сутністю є релятивістською. Вона не має таких характеристик як сталість, спрямованість, вона зумовлена лише миттєвим інтересам. К. Роджерс стверджував, що «Вибір людини зумовлюється стимулом, що породжується моментом і який не можна передбачити» [204, с. 21-23]. Не передбачуваним є також і результат такої поведінки, яка є наслідком миттєвої ситуації. З цієї причини вона не може бути пов'язаною з віддаленими цілями.

Оглянувши базові філософсько-аксіологічні традиції прагматизму, повернемося до аналізу сутнісних рис владно-політичного елітарного прагматизму, який веде безпосередньо до формування установки на практичний успіх, зокрема, в регіональному розрізі в процесі формування елітарних угруповань.

На ґрунті аналізу праць українських науковців та експертів можна сформулювати наступні характеристики інтеракцій різних груп представників політичної еліти: зростаюче протиборство політичних сил, ототожнення амбіцій окремих політичних партій, рухів та лідерів з інтересами народу; відсутність ефективної взаємодії законодавчих, урядових та судових структур, падіння підтримки та довіри громадян до їх діяльності, що створює підґрунтя для суспільно-політичного напруження, песимізму та розвитку радикальних деструктивних організацій і об'єднань; ігнорування права, прагнення будувати свою діяльність на підставі закритих від суспільства неформальних правил та приватних домовленостей; сепаратизм регіональних лідерів та розмиття параметрів соціального порядку; ціннісно-етичний, ідеологічний та загальнокультурний вакуум, що приводить до розвитку популізму та інформаційної агресії [5, с. 30-31].

Ситуативну, невизначену модель поведінки українських владних кіл відзначає також і О. Новакова. На її думку, в структурі політичного класу нашої країни присутні як риси демократичних лідерів, так і традиційні

радянські номенклатурні характеристики. Проблема полягає не у наявності даних суперечливих рис, а в способі та масштабах їх застосування, «якщо демократичні правила та норми представниками українського політичного класу розглядаються зазвичай, як «данина моді», «політична технологія» або вдалий «PR-хід», то форми та методи діяльності номенклатурної системи використовуються для прийняття найважливіших політичних рішень та їх реалізації на практиці» [149, с. 80].

Таким чином, розбіжність між декларованими та реальними політичними практиками у діяльності правлячого класу означає відсутність стратегічного характеру діяльності, нездатність об'єднати суспільство навкруги загальних цілей та цінностей, обмеження ситуативно-прагматичними діями, що захищають поточні інтереси фінансово-промислових груп. О. Новакова робить вірний висновок: «Оскільки політичний клас користується в своїй діяльності переважно не загальнонаціональними, а егоїстичними, корпоративними інтересами, основною формою його зв'язку та спілкування з суспільством є популізм. В його основі, як відомо, міститься прагнення політичної сили отримати довіру та підтримку громадян шляхом підміни реальних цілей соціально-привабливими ідеями» [149, с. 80].

Структурування політичної еліти України як чинник її функціонування розглядає також і М. Михальченко. Вчений визначає, що «політична еліта представляє собою строкатий конгломерат владних та невіддільних груп, в середині яких можна виділити наступні сегменти еліти: еліти класів, професійних груп; еліти політичних партій. Організацій, рухів; еліти державних інституцій; еліти регіонів» [132, с. 87].

М. Головатий вважає, що політичний клас складається з професійних функціонерів, що займають вищі посади в державному апараті, і відстоюють, у першу чергу, не загальнодержавні інтереси, а інтереси кланово-корпоративних груп, яким вони підпорядковуються. Таким чином, вчений підкреслює дуже важливу на наш погляд думку, що головна відмінність еліти від правлячого класу полягає в стратегічних цілях, еліта прагне захищати загальнодержавні

національні інтереси, а правлячий клас – інтереси особисті та окремих корпорацій [45, с. 63–68].

Невисоко оцінює функціональну ефективність правлячого класу нашої країни і Р. Балабан. Серед його основних рис він називає кастовість та відірваність від громадянського життя, спонтанність та олігархізованість. Підвищення управлінських якостей правлячого класу Р. Балабан вбачає не в пошуку нових політиків, а у зростанні середнього класу, який буде продукувати активні та свідомі верстви населення [16, с. 112]. У цьому ж аспекті В. Козьма звертає увагу на такий принцип розподілу українського «владного капіталу», як монополізація владних функцій вузьким колом осіб [88, с.179–180].

Фрагментованість, роз'єднаність правлячого класу України відмічає і Г. Зеленько. На її думку «політичний клас не є однорідним: усередині себе він має групи, які відрізняються функціями, характером діяльності, способом рекрутації і складається з бюрократії – чиновників, що призначаються, електократії – чиновників, що обираються і легіслократії – депутатів». На практиці це приводить до перетворення народу на «спів джерело влади», яке «виконує функцію офіційної легітимації цих своєрідних «делегатів ПЕГ» [73, с.14].

У зв'язку з вищевикладеним, особливо гостро в українському політичному класі набуло питання поєднання державних і індивідуальних інтересів у діяльності сучасної політичної еліти. Аналіз політичного процесу вказує на те, що усталеною моделлю відносин в Україні стала патрон-клієнтська модель, що веде до корупційного розподілу державних благ і привілеїв, а також характеризується високим рівнем індивідуальних впливів та взаємозалежностей, виведених за межі публічного політичного процесу. Правомірність такої оцінки підтверджують способи оновлення політичної еліти, роль публічних політичних інституцій (партій, парламенту), характер відносин у політичному середовищі.

Відзначимо, що більшим ступенем науковці звертають увагу на питання

політичної ролі публічних інститутів. Президент та його оточення залишається центром вироблення та остаточного ухвалення рішень. Наразі з питань політичного процесу парламент відіграє вкрай незначну політичну роль. Функціональність Верховної Ради у системі сучасних відносин обмежується реалізацією політичних рішень, центром вироблення яких є президентська команда. Найнижчою зафіксована роль українського парламенту за часів президента В. Януковича. Так, за результатами висновків фахівців «Українського незалежного центру політичних досліджень», «протягом 2011 – 2012 років помітно зросла вага у процесі вироблення та ухвалення рішень Президента України та наближених до нього владних структур. Більше половини експертів відмітили підсилення впливу суб'єктів, чия роль у системі ухвалення рішень не визнається формальним публічним статусом. Експерти одностайно відзначали небувало підлеглу роль Верховної Ради як політичного органу держави за період президентства В. Януковича, вказавши на президентську команду як на центр ухвалення остаточних політичних рішень. Такий розподіл політичної ваги вказує на її концентрацію в руках Президента та інституту президентства в цілому» [171, с. 5-6].

Після подій Революції Гідності та ганебної втечі президента В. Януковича конституціоналізм в Україні був частково відновлений і парламент повернувся до демократичного функціонування. У той же час, неформальні авторитарні політичні практики, встановлені або підсилені режимом В. Януковича не перестали діяти, а лише були трохи обмежені. Г. Зеленько основну причину такого негативного явища вбачає «у збереженні механізмів кооптації політичного класу, створених за президентства саме В. Януковича». Саме завдяки такій кооптації створено «вузький соціальний прошарок, який займається професійною політикою і має бізнесові або інші зв'язки з певною фінансово-промисловою групою, завжди перебуває у її орбіті, виходячи то як публічний політик, то тимчасово пересувається "в тінь", однак ніколи не полишає це коло» [73, с. 14-15].

На недостатньо високий рівень спроможності деяких міністерств як

центральных органів виконавчої влади звертав увагу також керівник органу парламентського контролю, Рахункової палати: «...міністерства (фінансів, економіки, праці і соціальної політики України) виконують свої функції лише на 25-30%, загрузли в рутинній роботі і не здатні акумулювати прогресивні ідеї, не кажучи вже про розробку стратегії і вироблення конкретних механізмів впливу на соціально-економічні процеси в Україні» [37]. У системі вироблення та ухвалення рішень зменшилася політична самостійність уряду як колективного органу публічної політики та посилилась його залежність від персональної волі глави держави.

Зменшення самостійності та ефективності політичної еліти привело до стрімкого зменшення її соціального капіталу, що відбилося, передусім у падінні підтримки з боку громадян. За результатами дослідження, проведеного «Українським центром економічних та політичних досліджень ім. О. Разумкова» у березні 2019 р., 82% опитаних не довіряють Верховній Раді України, чиновникам – 81%, політичним партіям – 76%, Уряду України – 74%, президенту України – 69%. Натомість найбільшою довірою користуються волонтерські організації, Церква та Збройні Сили України – відповідно 68, 62 та 61 відсотки довіри [202].

Внаслідок утворення монополій в економічній сфері відбулося поступове і вже згадуване «захоплення держави» олігархією. За визначенням авторів «Політичної енциклопедії» олігархія – це «недемократичний різновид правління, що забезпечує панування вузького кола найбільш багатих осіб, а також владна еліта, яка репрезентує і очолює олігархічне правління. Визначальною характеристикою олігархії є підпорядкування невеликою елітною групою всієї системи влади відповідно до власних інтересів, особливо тих, що стосуються накопичення багатств і привілеїв» [170, с. 512].

Як зазначають експерти, більшість українських економіко-політичних лідерів так і не змогли відірватися від партійно-корпоративних, олігархічно-кланових інтересів, не змогли розробити стратегічну позицію, поглянути на розвиток української держави і соціуму у майбутній перспективі. Сучасний

олігарх в Україні – це представник корпоративного бізнесу. Цей бізнес утворений на основі адміністративного ресурсу, монополізм якого в тому чи іншому секторі ринку цілеспрямовано захищається владою всередині системно організованої корупції. В цій системі олігополія позначає всевладдя олігархічних монополій. Фактично весь вітчизняний ринок як усередині країни, так і за її межами, вони ділять між собою.

Зосередженість не на виробництві, а на торгівлі і перепродажі (у сфері експорту – перш за все, сировинних ресурсів) є визначальною рисою олігополії в Україні. Така система олігополії провокує перекоси в економіці, позначається на структурі бюджету. Саме у цьому вбачаються першопричини сьогодношньої української економічної кризи. Торгові сектори економіки – металургія і хімія – є олігополістичними та основними донорами державного бюджету. Під виглядом періодичних політичних криз, які насправді є лише спробою провести це через доступ до влади, перерозподілялися або залишалися за наявними олігархами цілі сектори економіки. Світова економічна криза та військовий конфлікт з Російською Федерацією обмежили ці процеси.

Промовистий аналіз питомої ваги статків та динаміки впливу українських можновладців наводить у своєму дослідженні вітчизняного політичного режиму Г. Зеленько. З'ясувалося, «що десять з двадцяти найбагатших людей за цей час жодного разу не полишали двадцятку... Сьогодні десятка найбагатших людей зосредила в своїх руках активів на 14,4 млрд дол. Це становить 13% ВВП України: небачена для демократичного світу концентрація багатств, характерна для відсталих і корумпованих країн... У США активи першої десяти багатців це тільки 3,3% ВВП найбільшої економіки планети» [73, с. 16-17].

У зв'язку з незаперечною актуальністю та значним практичним значенням розглянутих вище проблем, з нашої точки зору, важливо також звернутися до проблематики убезпечення держави і суспільства від практики хибного використання деякими представниками політичної еліти авторитету

«елітності». Висновок даного дослідження полягає у концепції про те, що ті представники політичної влади, яких прийнято вважати представниками політико-ділової еліти, на жаль, ще не зробили якісного особистого внеску як у формування сприятливого інвестиційного, виробничого так і взагалі ефективного ділового клімату в країні, водночас не забезпечивши зростання загального, а не лише власного індивідуального добробуту у соціумі (навпаки, диспропорція у цьому контексті між меншістю та більшістю повсякчас зростає). Коли в результаті парламентських виборів до Верховної Ради України, або кадрових призначень у сфері виконавчої влади, приходять представники великого (і, в значно меншій мірі, – середнього) бізнесу, прихильники ринкових перетворень на початку політичної історії новітньої України сповнилися оптимізму.

Щоправда, з часом оптимістів ставало все менше – аж надто часто депутати та чиновники – колишні підприємці – підтримували антиринкові законопроекти, які сприяють домінуванню олігополій та монополій, навзамін ефективній конкуренції підприємців, аж надто рідко виступали вони з ініціативами, здатними сприяти розвитку високоефективного та суспільно корисного ринкового середовища. Нерідко їх місця в сесійному залі парламенту залишалися порожніми – хоч офіційно, згідно з чинним законодавством, вони склали із себе повноваження керівників бізнес-структур, функції «почесних президентів», та власницькі інтереси недвозначно визначали їх пріоритети.

Судячи зі стилю роботи переважної більшості українських бізнесменів-депутатів та бізнесменів-чиновників, пошуки національної ідентичності і «третього шляху» в економіці так і залишаються теорією. Їхній патріотизм закінчується там, де починаються власні банківські рахунки. Основною рисою патріотично налаштованих бізнесменів є намагання працювати у своїй країні, вкладати гроші саме в ній, а не вивозити з неї свої прибутки, не скаржитись на непередбачуваність дій уряду та непрогнозованість Верховної Ради (наголосимо, що йдеться про скарги з боку саме народних депутатів), а

працювати там, куди прагнули прийти.

Нині бізнесмени намагаються стати політиками. Але далеко не всім це вдається. Із бізнесменів «для себе» вони дивовижним чином не перетворюються на політиків «для нас». Кожен із них окремо говорить про податковий тягар, але в той же час практично кожен із них має відношення бодай до одного підприємства, яке хоча б частково, зате впродовж тривалого часу було позбавлене необхідності сплачувати податки. Банкіри і підприємці, які прийшли до парламенту з твердим і щирим переконанням у тому, що варто їм лишень опинитися в стінах найвищого законодавчого органу – і країна впевнено почне рухатися в заданому ними напрямку, досить швидко усвідомили, що влада влаштована складніше і хитріше, ніж це їм здавалося.

Сучасні українські реалії характеризуються невідповідністю нормативних ідей конституціоналізму і тих діючих культурно-ціннісних орієнтацій, які зумовлюють зміст політичних відносин. У даному контексті американський політолог Г. Рассел визначив, що у ХХІ ст. виникають специфічні проблеми конституційного правління в державах, які вже формально вважаються демократичними. Сучасний феномен «обмеженої демократії» отримав законне право на існування в значній кількості країн пострадянського простору. По суті «обмежена демократія» означає формально демократичну форму правління, в якій відсутній конституційний лібералізм [197].

Виключності закону і пріоритету інституціональних і формально-правових відносин як домінуючим критеріям конституціоналізму протистоїть переважання людини в системі влади, панування клієнтально-патронажних зв'язків і постійні намагання нехтувати законом. Безумовне додержання прав людини і орієнтованість на раціональний спосіб організації влади витісняють переважання корпоративних інтересів і схильність органів управління до інтуїтивного прийняття рішень.

Ці висновки щодо характеристик сутності та моделей поведінки сучасної політичної еліти відповідають як її загальнодержавному, так і регіональному

рівням. Єдність України як територіально-державного цілого утворилася у 1930-40-х рр. Існування регіонів сучасної української держави у складі різних державних структур зумовило й відмінний соціально-економічний фундамент цих частин. Існуючий протягом історичного процесу певний розкол на основі господарських, політико-культурних відмінностей, іноземного панування позначився й на економічній, політичній та культурній цілісності України. В такій ситуації життєдіяльність окремих регіонів України без тісної економічної кооперації і функціонування єдиного цілісного внутрішнього ринку територіальних суб'єктів, призвело до суттєвого якщо не остаточного занепаду внутрішньо регіональних зв'язків, через що, з нашої точки зору й відбулася сучасна криза територіальної цілісності, підсилена зовнішньою агресією.

Як вказує В. Зінченко «Прагнення до регіональної «окремішності» інтересів в межах країни, що веде до встановлення своїх відмінних, протилежним загальнодержавним завданням форм економічного устрою і політичного управління отримало в світовій практиці назву «трайбалізм» і розглядається в якості основної перешкоди для формування цілісного економічного, політичного і правового простору в межах єдиної держави» [77, с. 63].

Оцінюючи переваги та недоліки централізованої системи управління, науковець до перших відносить «можливість концентрації ресурсів і зусиль суспільства для досягнення поставлених цілей, структурну простоту і ясність, можливість оперативного управління людьми і підрозділами, ефективне використання та поширення знань і досвіду, ефективне використання ресурсів, зменшення можливості паразитування виконавців, які знаходяться під ефективним контролем; умова усіх кризових періодів розвитку людства» [77, с. 63]. Серед негативних аспектів визначає: «обмеження ініціативи низових елементів системи, тенденція до збільшення числа проміжних ступенів в управлінні (зростання бюрократії), виникнення антагоністичних груп, які прагнуть дістати доступ до керівництва і привілеїв, складність організації контролю великого числа виконавців, ризик руйнування системи у результаті

некомпетентності або зради керівництва чи його нездатності адаптуватися» [77, с. 63-64].

Як альтернативу до централізації В. Зінченко розглядає субсидіарність. Особливістю цього принципу є вирішення питань та проблем регіонів зусиллями нижчих рівнів влади. Аналіз досвіду застосування цього принципу в Європейському союзі дозволив науковцю визначити його ефективність: «В ЄС давно зрозуміли вади системи управління з одного центру, з Брюсселю. Тому повноваження і компетенція в управлінні ЄС розумно розподілені по різних рівнях влади від до низу догори у питаннях податків, бюджетування, розподілу доходів, місцевого самоврядування» [77, с. 64].

Місцева влада має важелі та ресурси для самостійного вирішення проблем місцевого рівня. У цьому, як зазначає дослідник, «власне і полягає субсидіарність як можливість суб'єкта державної території самоврядно і безперешкодно здійснювати та реалізовувати увесь обсяг економічних і політичних завдань в обсязі реально існуючих потреб і цілей, які не протистоять загальнодержавним. Але поки діє жорстка «вертикаль» управління в країні, багато адміністрацій на місцях, приймаючи те або інше рішення, вважають за краще, перш за все, озирнутися у бік столичної влади, а не у бік своєї території і своїх громадян» [77, с. 64].

Формування новітньої української регіональної еліти, так само, як і загалом політичної еліти України, відбувалось у декілька етапів ще з кінця 1980-х– початку 1990-х рр. Українські вчені пропонують декілька періодизацій розвитку політичної еліти в сучасній Україні, про що вже вище йшла мова у попередньому розділі. На ґрунті аналізу висновків вітчизняних вчених можна виділити наступні змістовні характеристики етапів створення та функціонування регіональної політичної еліти нашої держави.

На першому етапі з початком формування політичної системи незалежної України керівна номенклатура загальнореспубліканського і регіонального рівнів не мала спадкоємних традицій і досвіду у формуванні управлінських стратегій середньострокового і довготривалого типів,

об'єктивними обставинами будучи зорієнтованою на виконавську позицію. Тому вона у той період свого зародження і гомогенізації зустріла тенденції до суверенізації в Україні і «перебудову» в СРСР та незалежність України у стані «застою», старіння та збалансованого аж до стагнації протистояння двох регіонально-партійних «кланів» – дніпропетровського і донецького. Українська номенклатура, звикнувши до очікування вказівок із Москви, не була готова до самостійного розв'язання проблем, та ще й у ситуації жорсткого політичного пресингу. Радикальні і, найголовніше, швидкі зміни для номенклатури стали просто несподіванкою, і, підтримавши перебудову на словах, вона досить швидко була змушена визнати власне фіаско.

На думку І. Дзюби: «Життєздатна еліта формується в процесі тривалого стабільного розвитку суспільства. У нас же відбувся раптовий викид у псевдоеліту, в якій змішалися залишки радянської партійної номенклатури, найметикованіші «ребята» з пізньокомсомольського господарства, політичні кар'єристи-демагоги, сумнівного походження скоробагатки. На «дикому Заході» кажуть, що нувориші дають у другому поколінні політиків, а в третьому – вже й інтелектуалів. Наші ж нувориші – універсали, вони вже в першому поколінні є всім» [58, с. 36].

Тому співпраця регіональної номенклатури з новими політичними силами, керівниками промисловості та новітніми підприємницькими об'єднаннями, криміналізованими угрупованнями та їх подальша дифузія стали «гумусом», який живив нове, тепер уже регіональне неноменклатурне елітне середовище. В регіонах виникали утворення, які можна визначити як «контактно-дифузійні корпоратизовані регіональні групи». Досягнення відносного консенсусу між ними ознаменувало закінчення першого етапу формування національної еліти – майбутньої стратегічної еліти України.

Другий етап формування нової еліти вимагав реалізації на національному рівні інтересів регіональних політичних еліт – колишніх територіальних партійних груп. Вони також проходили через відповідну стадію пошуку власного місця у новому політичному середовищі та

усвідомлення своїх нових інтересів. В умовах невизначеності більшість віддалених від центрів еліт обрали тактику вичікування. Деякі з них, навпаки, скористалися новими обставинами, щоб перегрупуватися. Крах КПРС одночасно свого часу став й крахом системи номенклатурного кадрового відбору, централізованого контролю за кадровими перестановками і, відповідно, сприяв оформленню регіональних «кланів» як самостійних політико-економічних сил.

«Регіональні лідери», фактично, свого роду «удільні князьки», особливо похилого віку, в деяких випадках поступилися місцем (хоча й не без бою) молодшим і більш спритним особам, які користувалися підтримкою місцевих підприємницьких і кримінальних структур, з котрими був змушений рахуватися Київ. Пострадянські безладдя, хаотичні зміни в законодавстві України, лібералізація зовнішньоекономічної діяльності відкрили регіональним керівникам широкі можливості для накопичення ресурсів впливу.

У зв'язку з цим застаріла конструкція дніпропетровського і донецького «кланів» зазнала значних змін. У Дніпропетровську влада сконцентрувалася в руках одного з керівників місцевого обкому КПУ П. Лазаренка, який реорганізував місцеву територіальну еліту, підтягнувши до своєї команди партійних апаратників низового рівня. Наступним кроком нової дніпропетровської номенклатури стала співпраця представників влади та бізнесу, очолюваного людьми, які раніше працювали з П.Лазаренком у державних та партійних структурах. Значно пізніше в індустріально розвинутому донецькому регіоні влада перейшла до рук нової еліти, лідером якої початково став В. Щербань, в подальшому поступившись В. Януковичу і яка, у свою чергу, змогла інтегрувати до своїх лав деяких представників старої партійної номенклатури. В інших регіонах України, наприклад, в одеському, харківському, волинському та ін., поступово почали формуватися місцеві елітні групи.

Деякі з «кланів» та груп не потребували патрунування з Києва. Це

характерно для тих регіонів України, які є самодостатніми в індустріальному відношенні й менш залежними від дотацій з центрального бюджету. В таких регіонах обов'язково проявляв себе лідер, політичний вплив якого поступово виходив за межі «своїх» території і який прагнув реалізації вже на національному рівні. У міру того як такий лідер набував авторитету, він прагнув уже більшої незалежності від Києва. Спроби закріпити за собою таку незалежність реалізувались у прийнятті Верховною Радою (за ініціативою регіональних лідерів) низки законодавчих актів, що забезпечували прямі вибори обласного керівника.

У країні середини 1990-х рр. склалася ситуація навіть не двовладдя, а регіонального багатовладдя, коли теоретично рівну силу мали і рішення всенародно обраного Президента України, і рішення регіонально обраного місцевого керівника. Принцип «демократичного централізму» виконавчої влади було остаточно скасовано: Президент не мав права звільняти з посади керівника, який саботував його рішення або ж приймав прямо протилежні.

Таке становище було ліквідовано за часів президентства Леоніда Кучми. Після перемоги Л. Кучми на президентських виборах 1994 р. переважну більшість його Адміністрації склали земляки – дніпропетровці, які, як правило, працювали в радянських органах або у ВПК на території Дніпропетровська та області. Це, в свою чергу, започаткувало розподіл дніпропетровців на «людей Президента» та «людей П. Лазаренка». Цей процес остаточно викристалізувався з призначенням П. Лазаренка спочатку на посаду першого віце-прем'єра, а потім – прем'єр-міністра, а також в міру того, як до Кабінету міністрів П. Лазаренка увійшли його соратники по роботі у Дніпропетровській області. Прихід П. Лазаренка до Києва супроводжувався виходом на національний рівень деяких бізнес-структур із Дніпропетровська, зокрема «Єдиних енергетичних систем України», що їх прем'єр публічно називав «надійними і такими, що гарно себе зарекомендували». Втрата П. Лазаренком політичного впливу спричинила і втрату колишніх можливостей тих бізнес-структур, які він так високо оцінював.

При президентстві В. Ющенка, чіткого регіоноцентричного домінування не спостерігалось, замість нього існував класичний «непотизм» (кумівство) – переважання для кар'єрної і владної стратифікації опосередкованих сімейно-родинних зв'язків. За часів В. Януковича, на виборах Президента 2010 р. відверто спостерігалось повторення першого періоду президентства Л.Кучми, за якого абсолютну більшість центрально-владних керівників різного рівня складали його земляки – вихідці з Донбасу.

У загальному вимірі головним принципом формування регіональної еліти виступає забезпечення інтересів бізнес-структур. У той же час поступово формується тенденція до зростання громадянської активності, яка може порушити монополію фінансово-промислових груп. З цього питання О. Демченко зазначає, що «на даному етапі, в Україні відбуваються початкові процеси інституціоналізації груп інтересів, артикуляції й боротьби за здійснення цих інтересів. Зовнішня динаміка груп інтересів, яка має, переважно, спрямовуватися на державні органи, гальмується недовірою до них, невисокою їх репутацією, тим, що в суспільній свідомості вони сприймаються як чутливі лише до підкупу. Нестача коштів для підкупу і можливостей до його організації приводить до визнання власного безсилля. Тому важливою причиною невисокої активності груп слід визнати очікування неефективності затрачених зусиль, неефективності своєї діяльності і меншовартості свого впливу» [56, с. 15].

Значну роль у формуванні регіональної політичної еліти в українському суспільстві відіграють родинні зв'язки та особистісні стосунки політичних акторів. На думку Ю. Горбунова: «Як правило, члени політичних еліт виходять з родин політиків, або мають родичів в уряді» [50]. Фахівцями відзначено спільність поглядів щодо питання осіб, які мають владу: «по-перше, уряд; по-друге, парламенти; по-третє, державні чиновники; по-четверте, представники церковної еліти; по-п'яте, еліти засобів масової інформації; по-шосте, представники профспілок і т.д. Найбільш повно співпадають точки зору представників адміністративних і політичних еліт, які вважають, що влада

повинна бути зосереджена в їх руках», – зазначає Ю.В. Горбунов [50].

Існують деякі загальні ознаки «клану», які дозволяють судити про «клан» як такий і які можна простежити на прикладі дніпропетровців. По-перше, це наявність політика, який є публічним обличчям «клану». Він здійснює контроль над певною територією і стежить за здійсненням основних функцій місцевої адміністрації. По-друге, цього політика, з одного боку, підтримують провідні фінансово-промислові групи регіону, а з іншого – сам політик підтримує та сприяє посиленню їх впливу на національному рівні, становленню їх як галузевих еліт. По-третє – поступове розосередження в органах влади членів цієї команди, «комунікація» з представниками правоохоронних та фінансових структур, засобами масової інформації.

Але є принципова різниця між «кланом» брежнєвського взірця і, так би мовити, «сучасним українським кланом». У тих випадках, коли регіонально-територіальній еліті вдається перейти на національний рівень і на цьому рівні привести в дію всі вищеперераховані фактори, вона неминуче починає зачіпати політичні та економічні інтереси не лише інших регіональних і територіальних груп, але й іноземного капіталу, що прагне закріпитися на території України. Утримувати монопольний контроль можливо лише за умов командно-адміністративної системи, коли свої претензії на монополію «клан» здатний «підкріпити» реальними силовими діями. В умовах, скажімо, навіть «привідкритого» суспільства проти «клану» починають боротися не лише ті, чий інтереси він зачепив безпосередньо, але й ті, хто прогнозує в майбутньому загрозу своїм інтересам у разі зростання амбіцій і політичних можливостей «клану».

Тому «кланування» в Україні призвело не до монополізації влади однією елітною групою, а до того, що решта аналогічних угруповань, відчувши безпосередню загрозу своєму статус-кво або об'єдналися у боротьбі проти амбіційного «клану», або перестали заважати тим, хто став на двобій з ним. Тому можна сказати, що будь-який «клан» приречений на поразку, а його успіх буде неминуче тимчасовим. Навіть спроба монополізації «кланом» якоїсь

сфери – скажімо, ЗМІ або енергетичної галузі – одразу ж викликає відповідну реакцію інших елітних груп, наприклад, негайне створення нових засобів масової інформації.

При виході «кланів» і територіальних елітних груп на національний рівень неодмінно поставало питання їхнього інституційного представництва у столиці. Власне, «переплавка» територіальних елітних груп та «кланів» у політичні партії є на сьогоднішній день єдино можливим і, більш того, єдино логічним способом їх представництва у центрі. «Переплавляючись» у політичні партії і зберігаючи базу на території походження, вони водночас змушені розосереджуватися по всій території України.

Важливим ресурсами кланово-олігархічного впливу стали представники у владі та засоби масової інформації. На початку 2019 р. важелі впливу на політичний простір фахівці описують у наступний спосіб:

- Петро Порошенко володіє 5 каналом та Прямим, є Президентом України, має найбільшу фракцію в Раді, підпорядковані КМУ, ГПУ, СБУ, армія;
- Рінат Ахметов власник ТРК Україна, Сьогодні, OLL tv, НЛО tv, представники у владі - Фракція Опозиційний блок, Радикальна партія;
- Ігор Коломойський – Телеканали 1+1, 2+2, ТЕТ, ПЛЮСПЛЮС, 1+1 International. Сайти УНІАН, The Babel, Glavred та Телекритика, представники – п'ять народних депутатів з «Укропу» та частина депутатської групи «Відродження»;
- Віктор Пінчук – СТБ, Новий канал, ICTV, М1, М2, представники – три народних депутати, заступник голови «Укргазвидобування»;
- Віктор Медведчук – Інтер, НТН, К1, К2, Мега, Піксель, Zoom, Інтер+. ІА «Українські новини», представники – п'ять депутатів Верховної Ради України, частина Опозиційного блоку;
- Дмитро Фірташ – Інтер, НТН, К1, К2, Мега, Піксель, Zoom, Інтер+. ІА «Українські новини», представники – десять народних депутатів;
- Сергій Львовичкін – Інтер, НТН, К1, К2, Мега, Піксель, Zoom, Інтер+. ІА «Українські новини», представники – десять народних депутатів [36].

Такий розподіл дозволяє зрозуміти наскільки реально конкуренція різних груп політичної еліти викривлена кланово-олігархічною фрагментацією.

Таким чином демократичний плюралізм в українському суспільстві замінений ситуативною, стратегічно невизначеною взаємодією кланово фрагментованих груп суб'єктів влади.

Виходу з такої ситуації та формуванню політичної еліти, націленої на реалізацію стратегічних інтересів України може посприяти прийняття багатопартійного й партійно-виборчого законодавства, що надає політичним партіям можливість відкрито конкурувати на національному рівні, сприяє виходу регіональної еліти на загальнодержавний рівень. Наприклад, вимога закону про вибори зібрати підписи тисяч виборців на попередню підтримку політичної партії чи виборчого блоку, у тому числі й фіксовану кількість у переважній більшості адміністративно-територіальних одиниць України, прямо примушує створювати певні структури поза територією походження навіть ті колишні «клани» і територіальні групи, які раніше подібних структур не мали взагалі.

Чи є сутнісною характеристикою виборчих кампаній конкуренція між партіями кланово-групового і партіями бізнес-політичного походження? На це запитання не існує однозначної відповіді. Але і в умовах «первісно-кланового устрою» не можна не помічати зрушеного процесу формування партій навколо кожного регіонального ядра.

Разом з тим об'єднання політиків та бізнесменів у деяких партіях, «переплавлення» в них колишніх «кланів» й територіальних груп є ознаками виникнення певної нової політичної якості і, з цієї точки зору, – новим етапом у формуванні політичної еліти України, цілком сумірним з тим, коли завдяки поєднанню в «контактній групі» номенклатури та незалежних представників інтелектуальних кіл виникло перше елітне середовище самостійної України.

Між першим та другим етапом існує якісна відмінність. Якщо на першому етапі «партнери» об'єднувались переважно на негативістській основі (небезпека відновлення СРСР) і переслідували в першу чергу мету побудови

суверенної України, то на другому етапі всіх цих людей, реально конкуруючих між собою, об'єднує цілком узгоджене розуміння того, яким має бути майбутнє незалежної України. Якщо на першому етапі «клани» та територіальні групи, по суті, були «виключені» із київської дискусії, то на другому етапі «переплавлені» в партії групи і «клани» є повноцінними учасниками політичної гри національного рівня.

Кланова фрагментація політичної еліти суттєво гальмує, а подекуди і прямо заперечує демократичні реформи в Україні. Сьогодні держава потребує стратегічної еліти. Інтегруючу роль у її становленні покликана відіграти столиця, Київ. До недавнього часу Київ був лише місцем концентрації інтересів різних груп впливу, своєрідним «предметом жадань», за оволодіння яким велися «міжкланові» війни. Вже з однієї цієї причини в Києві ніколи не могла з'явитися власне столична еліта. Зараз же Київ став чимось більшим, аніж одним з регіонів України, – тепер, коли основні інтереси всіх політичних груп представлені саме в столиці, тут і створюється те, що стане стратегічною елітою України.

На шляху становлення стратегічної еліти України існує ще чимало перепон. Наприклад, присутність у єдиному політичному середовищі деяких промислових регіонів країни двох лідерів – голови місцевої влади (чи міської держадміністрації) та голови обласної держадміністрації. В інших випадках політконкурентами можуть стати голова місцевої держадміністрації, який представляє інтереси Президента, і лідер місцевої громади чи ради депутатів. У такій ситуації жоден з регіональних вождів, втягнутих у місцеві «міжусобиці», не може стати лідером національного масштабу і, відповідно, увійти до стратегічної еліти країни. Фактична нерозділеність повноважень цих керівників є однією з політичних проблем, яку владі ще доведеться вирішувати.

Лише після кількох багатопартійних виборів, після того, як «кланове ядро» партій буде розосереджено по всій території України, можна буде з впевненістю заявити, що з «первісно-клановим устроєм» в Україні покінчено,

а головним запобіжним засобом проти цього може стати лише високорозвинене громадянське суспільство. Більше того, залучення до єдиної політичної гри нових національних кумирів незалежної України є ознакою становлення єдиного політичного поля, громадянського суспільства України і, врешті-решт, стратегічної еліти країни.

В Україні проводяться активні дослідження принципів формування справжньої політичної еліти. Л. Кочубей називає наступні чинники підвищення її якості: зміна виборчої системи на пропорційну з відкритими списками; створення нових політичних партій, що будуються не з олігархічних центрів, а виникають як осередки громадянського суспільства. Саме такі зміни, на думку дослідниці, здатні подолати негативні риси владних суб'єктів України: схильність до патронажу та клієнтелізму у відносинах; невідділення влади від приватної власності; низький професіоналізм та безвідповідальність, що приводить до недовіри громадян і відчуження влади від суспільства [102, с. 51].

Ключове завдання має полягати в досягненні демократично-правового консенсусу в ухваленні і реалізації рішень. На рівні соціуму і бізнесу правила і рішення формуються в результаті компромісу і консенсусу між ключовими зацікавленими суб'єктами, що мають рівні права в доступі до управлінської влади. Важливо також, що виключається надмірний тиск з боку одного з акторів, не надається нікому привілейованого владно-керівного положення. Згода здійснюється завдяки процедурі спільного комунікативного прийняття рішень, які, базуючись на рівних інтересах кожного, віднаходять обґрунтоване схвалення всіх.

Демократичне врядування має бути досить гнучким, тобто громадяни повинні мати можливість вільно обирати із числа різноманітних альтернативних проектів, самостійно вирішувати, яку частину продукту і влади потребує той чи інший сегмент суспільства.

У суспільній сфері громадянська демократія, виходячи зі своїх ідеологічних принципів, практичного досвіду і поставленої мети розвитку

свободи та активності, не може дозволити собі концентруватися виключно на суто адміністративних, парламентських формах політичної діяльності. За сучасних умов економічна сфера і політична діяльність є взаємопов'язаними, що виявляється у таких формах: 1) виникнення групи власників, зорієнтованих та об'єднаних прагненням зростання їх прибутку, використовуючи будь-які засоби (у тому числі і антисуспільні); 2) поява політиків кланового типу, для яких сфера політичного управління є платформою та інструментом лобіювання своїх фінансово-промислових інтересів у державній діяльності.

Наслідками такої взаємодії може бути концентрація сфер економічного і політичного управління в колі закритих елітних груп. Відбувається трансформація сфери управління у кланове управління. У той же час це відчужує від політичної діяльності і управління широкі верстви населення, чия активність через це стає епізодичною, – під час проведення виборів, акцій громадянської непокори, страйків або масових демонстрацій.

Громадянська демократія постає як залучення до повсякденної управлінської практики значної частини населення шляхом всебічної просвітницької діяльності. Самоорганізаційна робота може здійснюватися у декількох варіантах. Перший – розширення сегменту так званої «громадянськості» – форм діяльності експертів і громадян в роботі самоорганізації та самоврядування через збільшення сфери незалежних від ієрархічної структури влади асоціацій і об'єднань, члени яких здійснюють реальне спрямування власної життєдіяльності з урахуванням цілей і прав інших. Це веде до з'єднання діяльності, спрямованої на вирішення повсякденних питань, єднання побутових, професійних, групових і класових інтересів із загальногромадянськими. Це в свою чергу також стимулює соціально-управлінську ініціативність широких мас. Завдяки цьому самоуправління та самоорганізація суспільства перетворюється з епізодичної на перманентну, таку, що активно розвивається. Другий варіант – це методи економіко-політичного примусу (демонстрації, громадянська непокора, страйки, протестні голосування), які ведуть до зміни стилю управління влади.

В Україні тільки цей шлях веде до примушення держави та її органів перетворитися із захисника вузько групових потреб на виразника і регулятора інтересів загально-громадянських і демократично-правових. Розвиток самоорганізації потребує відповідної суспільної системи і методів управління, що стимулює їх еволюцію у напрямі постійної демократизації.

Як наголошує О. Корнієвський, суспільство потребує дієвого контролю за владою, саме це було метою Революції Гідності, але суб'єкти політичної влади знову закрили соціальні ліфти та відгородилися від народу, діючи за старими правилами [94]. Саме тому на президентських і парламентських виборах 2019 р. народ знову виступив за масштабну зміну влади і наділив владним статусом відомих у суспільстві, але раніше не представлених у політиці осіб. Достатньо сказати, що дві з трьох партій, що перемогли на виборах до Верховної Ради («Слуга народу» та «Голос») не привели до парламенту жодного депутата попередніх скликань [Див.: 33]. Безумовно, це створює величезні виклики для стабільності політичної системи, але і свідчить про прагнення громадянського суспільства пришвидшити реформи та реалізувати нову стратегію розвитку країни.

Розуміння реальності свого власного впливу на політико-управлінські процеси, сприяє розвитку «випереджаючого реформаційного мислення» у громадян. Такий формат соціального мислення орієнтує не на пристосування до наявної політичної дійсності, а визначає та спрямовує на її розвиток, зміни, покращення. Оскільки раціональне мислення відтворює схеми і засоби майбутнього реформування соціуму, воно стає потужним чинником, який сприяє гуманістичному розвитку суспільства. Це уможлиблюється тоді, коли соціальні і політичні інститути охоплюються громадянським контролем. Фактично, коли різні результати колективної діяльності асоційованих членів починають координуватися і корелюватися між собою, це сприяє розвитку і функціонуванню громадянського суспільства як фундаменту розвинутої демократії.

Відповідальні політична й адміністративно-управлінська еліта будуть

результативними за умов відповідності принципам демократичної політичної культури.

По-перше, якщо за таких умов їх діяльність буде спиратися на наукову систему знань та професійної підготовки, розуміння місця нашої держави в системі міжнародних відносин та перспектив геополітичного розвитку, врахування сучасних умов і суперечностей розвитку суспільства. Система підготовки майбутньої політичної еліти має бути орієнтована на розвиток новаторства і водночас конструктивізму дій; використання досягнень та світових тенденцій й власного досвіду; соціальний та історичний оптимізм.

По-друге, орієнтованість на моральний та етичний компонент політичної та управлінської діяльності, прийняття рішень на основі уявлень про межі допустимого в політиці. Система переконань і цінностей, стандартів і норм, традицій та стилів виконання службових обов'язків, правил комунікації, що є пріоритетною для політико-адміністративного середовища, характеризує особливості культури влади та управління. Саме ці елементи повсякденної діяльності правлячої еліти створюють певні межі в управлінні суспільством і державою, виступаючи справжньою рушійною силою суспільних перетворень.

По-третє, владна еліта буде відповідати групі найкращих та обраних, якщо буде з повагою ставитися до цінності права та дотримуватися законів, уникати практики подвійних стандартів.

Основним завданням сучасної політичної еліти має бути досягнення демократично-правового консенсусу в ухваленні і реалізації рішень. На рівні суспільства і бізнесу правила і рішення формуються в результаті компромісу і консенсусу між ключовими зацікавленими суб'єктами, що мають рівні права в доступі до управлінської влади. При цьому виключається надмірний тиск з боку одного з акторів, не надається нікому привілейованого владно-керівного положення. Згода здійснюється завдяки процедурі спільного комунікативного прийняття рішень, які, базуючись на рівних інтересах кожного, віднаходять обґрунтоване схвалення всіх. Громадянська демократія постає як задіювання до повсякденної управлінської роботи значних мас населення шляхом

всебічної просвітницької діяльності в масах через самоорганізаційне самоврядування асоціацій і об'єднань та через це методи примусу (демонстрації, громадянська непокоря, страйки, протестні голосування), які ведуть до зміни стилю управління.

3.2. Професійність, інтелектуальність, моральність політичної еліти як базові цінності демократичної культури влади та управління

Сьогоднішньому світу притаманний значний ступінь інтеграції та глобалізації. Національні економіки, соціальна взаємодія, міжнародні відносини набувають більшої інтегрованості. Ці процеси вимагають й відповідних форм взаємодії. Також додається контекст стрімкого інформаційного розвитку суспільства, що у загальному, з нашої точки зору, актуалізує проблему інтелектуального розвитку особистості.

В інтелектуальній сфері відбувається глобалізація наукової, дослідницької і навчальної діяльності за рахунок створення новітніх дослідницьких мереж і структур дистанційного навчання, які працюють незалежно від локалізаційних чи адміністративних кордонів. Сучасні інформаційно-комунікативні мережі створюють можливість окремим ученим та науковим колективам ставати учасниками глобального дослідницького простору у певній галузі науки, не покидаючи при цьому свою країну, інститут. Завдяки цьому вони отримують доступ до новітніх ідей, методик чи обладнання і долучаються до глобального науково-творчого процесу. В останні десятиліття особливо великого значення набули проекти з дистанційного навчання та дослідницькі проекти, в яких одночасно беруть участь сотні дослідників із багатьох країн світу.

Умови сучасного розвитку суспільства загострюють потребу у нових знаннях і навичках, важливою є ефективність запровадження нових ідей та технологічних засобів. Ці особливості соціального прогресу обумовлюють швидкі зміни в різних сферах соціальної життєдіяльності. Зростання

технічного потенціалу індустріального суспільства впливає на зміст і функції політики. Можна погодитись із думкою В. Зінченка, що державна діяльність у розвинутих індустріальних країнах змінює традиційний політичний характер і все більше обмежується орієнтацією на адміністративне вирішення технічних завдань [75, с. 201].

Традиційна політика нині переживає кризовий період. Серед причин, що це обумовлюють є певна замкненість політиків, відірваність від інтересів та потреб суспільства, використання маніпуляцій, прихованих домовленостей, що в цілому викликає кризу довіри суспільства до влади. В авторській статті «Запит суспільства на «несистемних» політиків»: до проблеми вивчення» [182] аналізується феномен «несистемного» політика, причини виникнення у сучасній політиці. Осмислюється кризовий стан політичної сфери, дефіцит довіри суспільства до «системних» політиків, активне використання маніпулятивних технологій тощо. Досліджуються особливості їх діяльності та роль у сучасному політичному житті. Окремо приділяється увага цьому феномену в реаліях України.

Науковці визначають, що «системність – це не входження в існуючу чи потенційну систему, а здатність до системного політичного мислення та діяльності [120]. Ця здатність виявляється у політичній активності, прийнятті рішень, комунікації із суспільством, зумовлюється сформованими переконаннями, позиціями та рівнем освіти, накопиченим досвідом. «Системні "несистемні" політики як альтернатива нинішньому політичному класу, як власне контреліта, можуть зростати в непростих процесах боротьби за Україну ... Там, де популізм вже зараз зайвий та чужий» [120].

Отже, мислити системно для будь-якого політика – це здатність бачити елементи як складові єдиного цілого, бачити цілісно, вміння бачити зміни. Системне мислення пов'язане із прогнозуванням, інтуїцією, передбачливістю, здатністю системно аналізувати питання. Відсутність такого мислення у політичній еліті, політичних лідерів, ігнорування потреб чи змін в суспільстві може мати низку негативних наслідків.

За останні роки в Україні соціологи відзначають низький рівень довіри населення до влади. Так, за результатами «Українського центру економічних та політичних досліджень ім. О. Разумкова» на початку 2019 р. «Недовіра найчастіше висловлюється державному апарату (чиновникам) (83% їм не довіряють), ... Верховній Раді України (82%), ... політичним партіям (77%), Уряду України (75%), ... Президенту України (71%)» [203].

Науковий інтерес має й певна розвідка науковців щодо визначення основних характеристик діяльності, її змісту та форм «несистемних» політиків: популізм як засіб протиставлення простого народу еліті; написання програми разом з народом – обговорення та голосування за ті чи інші пункти через мережу інтернет; «традиційні» питання в обіцянках – екологія і створення цифрової держави; використання методів прямої демократії з «максимальним використанням новітніх технологій»; «акцент на тимчасовій участі в політиці»; використання політичної сатири (В. Зеленський та Б. Грілло в Італії); блогерство, відеозвернення через соцмережі, при чому манера звернень створює ефект прямого та відкритого спілкування з людьми [267].

Особливості виборчої кампанії «несистемних» політиків ґрунтуються на популізмі, неконкретності стратегії розвитку держави тощо. Важлива відмінність, на наш погляд, це – перевага апелювання до емоцій та настроїв суспільства у «несистемних» політиків. В умовах, коли соціологами відмічається наявність великого протестного потенціалу суспільства, то «несистемний» політик – це «працююча» технологія. Загалом, як можна побачити, відбувається певний парадокс: умови розвитку сучасного суспільства диктують підготовку «системних» політиків, а суспільство, особливо в умовах демократичних трансформацій та кризи влади, надає запит на «несистемних» політиків. Якщо країни з розвинутими демократичними інститутами мають можливість пом'якшити негативний вплив та хаотичність, яку привносять «несистемні» політики, то за умов нестабільного розвитку – це є ще одним викликом для затвердження демократичних цінностей та традицій.

Звичайно, відновлення довіри є одним із завдань політичної влади та

політичної еліти. Вирішення її пов'язується, серед іншого, і з якісними змінами, оновленням політичної еліти, налагодженням ефективної комунікації між владою та суспільством, консолідації громадян і політичної еліти на ґрунті демократичних цінностей. Відновити довіру до традиційної політики – це не лише змінити формат спілкування із суспільством, вигадати нові гасла. Це якісні зміни змісту політичної діяльності, визначення етичних норм поведінки еліти та суспільства, зміна ставлення до політики. Погоджуємося із пропозицією В. Хохлова, «Якщо йти простішим шляхом, то у виграші опиняться лідери-популісти, ... демагоги, які створять видимість оновлення політичного середовища, але без належного етичного фундаменту тільки поглиблюють кризу, остаточно підірвуть довіру і ще більш посилять переконаність мас у тому, що "політика – це брудна справа"» [242]. Отже, це спрямовує на аналіз питання про межі морального та етичного в поведінці політичної еліти.

Відомо, що політична еліта є тією частиною суспільства, від якої залежить його нинішній стан та майбутній розвиток. Велике значення вона має і у проведенні та забезпеченні реформ. Це актуалізує питання професійних, моральних якостей, відповідальності політичної еліти. Крім цього, вона має бути адаптованою до потреб та вимог суспільства. Відповідно, ці умови впливають і на проблему формування та оновлення політичної еліти. З поняттям політичної еліти перетинається політичне лідерство. Тому, на наш погляд, у контексті осмислення значення політичної еліти, варто звернути увагу на те, що й сучасні теорії лідерства зазнають певної трансформації. Так, на думку фахівців, «...якщо у 2000-2010 роках домінували лідерські теорії, відповідно до яких визначальними були якості особи лідера (включаючи його цінності, моральність і етичність), то нині акценти зміщуються на контекстуальне (або системне) лідерство, яке ґрунтується на розумінні середовища, в якому воно функціонує, зокрема: ієрархічних рівнів; загальної економічної ситуації; організаційних характеристик; умов нестабільності, невизначеності, складності і неоднозначності тощо [Цит. за: 153].

В сучасній Україні науковці вбачають відповідність лідерства вище окресленій концепції контекстуального лідерства, зважаючи на те, що найбільш важливі виклики для державного управління, зокрема корупція, проблеми децентралізації, низька якість адміністративних послуг та інші мають системний характер. Це відтворюється на соціальній потребі у нових якостях лідера. Останні безпосередньо пов'язані не лише із якісними змінами в органах влади, а також і загалом в середовищі, в якому вона (влада) буде реалізована. Це потребує оновлення програми підготовки керівних кадрів для державного управління, що має включати не лише напрям розвитку лідерських якостей, а також їх відповідність цілям та середовищу їх функціонування» [153].

Досліджуючи проблему підготовки системних лідерів, вітчизняні науковці звертаються й до світового досвіду. Наприклад, М. Орлів апелює до результатів дослідження глобальних тенденцій розвитку людського капіталу «Зміна правил в епоху цифрових технологій» (Rewriting the Rules for the Digital Age), проведеного у 2017 р.: «Аналіз показників опитування керівників компаній та служб управління персоналом зі 140 країн світу, включаючи Україну, засвідчив, що концепція індивідуального лідерства у традиційному розумінні вже залишилась у минулому, оскільки сучасний лідер має розуміти не тільки як управляти командою, забезпечувати ефективну взаємодію і залучення людей, а також розвивати культуру інновацій, навчання та безперервного розвитку персоналу організації» [Цит. за: 153].

Звертаючись до політичної сфери в Україні, можна зазначити, що у ній усе більше спостерігається елементів шоу, особливо під час виборчих кампаній. Водночас, варто визнати, що політична ситуація не обмежується лише електоральним успіхом та перемогою кандидата чи політичної сили. Політика - це певна стратегія розвитку держави, це відповідальність за цей розвиток, причому як з боку політичної еліти, так і суспільства, яке обирає політичну владу. Перетворення політики на шоу-програму, яка орієнтована на емоції аудиторії, які до речі, є мінливими, є певною загрозою для стабільності

демократичного режиму. В Україні криза довіри до влади серед іншого спричинена й відсутністю відповідальності політиків за свої обіцянки, високою корумпованістю тощо. Також для України є й інша загальна «етична» проблема – популяризація порядності, чесності, передбачуваності у політичній сфері.

Пропонуються різні варіанти її вирішення у науковому середовищі та практиці. Цікаве бачення «Кодексу честі» політиків нової формації пропонує В. Хохлов: «Поводитися чесно і порядно, докладати всіх можливих зусиль для виконання своїх обіцянок, не говорити свідомої неправди; ставити чесність і порядність вище вигоди для себе; говорити прямо і відкрито про всі актуальні політичні питання, не ухилятися від відповідей на незручні питання, не боятися визнавати свої помилки; діяти в межах отриманого мандата і відповідно до тієї політичної програми, з якою пов'язується мандат; звітувати тим, від кого отримано мандат про дії, позитивні результати та невдачі, розкривати реальні та потенційні конфлікти інтересів; поважати права і свободи інших осіб, а також норми міжнародного права; утримуватися від співпраці з особами, норми поведінки яких суперечать вищенаведеним положенням» [242].

Пріоритетними для молодих політиків мають бути такі цінності як чесність та порядність. Неприпустимими у діяльності є інтриги і маніпуляції, обман, фальсифікація і дезінформація. Наголошується на принциповості у виконанні своїх обіцянок: «Політики повинні давати лише такі обіцянки, які вони збираються виконувати, а давши обіцянки, вони зобов'язані докласти всіх зусиль для їхньої реалізації» [242].

Звичайно, це гарний варіант правил поведінки політика, проте не варто забувати, наскільки саме суспільство підготовлене, живе та готове жити за такими правилами чи загалом демократичними цінностями.

Неодноразово науковцями наголошувалося, що демократичні зміни в Україні відбуваються складно і суперечливо. Також, як слушно зауважує Є. Цокур, визначився «глибокий розрив між елітою і рештою населення на

підставі культурних, майнових і статусних відмінностей» [244].

Відповідні умови загострюють попит суспільства на нових лідерів на нову політичну еліту. В останні часи усе частіше у політиці набувають популярності «несистемні», «позасистемні» лідери. Вони користуються великою підтримкою у населення та посідають ключові посади, формують команду та визначають стратегії розвитку держави.

Феномен «несистемного» політика привертає увагу і науковців. Наприклад, О. Лісничук до причин їх виникнення зараховує: конструювання деяких конкретних образів «несистемних» політиків самою владою як превентивний засіб загрози їх виникнення; очікування появи «несистемних» політиків в масовій свідомості і культивування цієї ідеї в медіа-середовищі; загалом привабливість явища політичної «несистемності» і водночас, загроза «несистемних» політиків та чинників; «несистемність» як альтернатива існуючому політичному істеблішменту, чинній владі та наявній політичній практиці» [120].

У спрощеному розумінні несистемний політик є певними антиподом для системного. Щодо розуміння системного політика, то слушно зазначає О. Лісничук про те, що включення в «систему» в українській політиці не визначає приналежність до провідних політичних партій; зв'язок із олігархами; «депутатський мандат в парламенті, ні крісло в уряді ...» [120].

Універсальною ознакою вітчизняного політикуму науковці називають популізм як «потужний дискурс та інструмент політиків, який визначає характер і зміст інших суспільних (не лише політичних) дискурсів» [120].

Відповідно, за логікою, несистемний політик (у вітчизняному варіанті, зважаючи на протестний характер політичних поглядів значної частини суспільства, він має виступати проти діючої влади та системи) – той, хто виступає проти популізму: «Для того, щоб в таких умовах бути «несистемним» і досягати на основі цього політичного успіху, претендувати на позитивний результат в боротьбі за владу, треба бути й «анти-системним». Необхідно володіти спроможністю протистояти популізму, а для цього – демонструвати

альтернативу йому» [120].

Отже, можна зробити проміжний висновок про те, що сучасні умови розвитку суспільства потребують політичної еліти, політиків, які, серед набору професійних якостей та відповідальності, мають враховувати середовище їх функціонування, іншими словами, особливості розвитку суспільних сфер, а також потреби та вимоги, настрої, орієнтації суспільства та комунікація з ним. Останнє формує такий критерій якості діяльності політичної еліти як суспільна довіра.

Крім того, погоджуємося з авторами аналітичної доповіді «Інституційні зміни політичної системи: оцінка стану та напрями оптимізації» (2014 р.) Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України у тім, «що ми маємо справу з суспільством, де зруйновані старі, але не побудовані нові демократичні структури, не розвинуті демократичні політичні процеси. Появу такого суспільства вони пов'язують із відсутністю необхідного професіоналізму в сфері державного управління, виникненням гострого протиріччя між організованістю суспільного інтелекту та рівнем складності проблем, які йому необхідно вирішувати в короткі історичні терміни» [Цит. за: 13, с. 4].

Це актуалізує ще одну проблему нашого суспільства. Крім професіоналізму управлінців, як зазначають О. Бабкіна та В. Горбатенко, «постає вочевидь, що в складних трансформаціях опорою влади, політичних еліт має слугувати сукупний соціальний інтелект. ... Чим нижчий рівень сукупного інтелекту, загальної та політичної, правової культури населення, культури самоуправління, демократичного досвіду в суспільстві, тим жорсткішою, аморальнішою постає боротьба політичних сил, методів, які вони застосовують, переважання деструктивного над конструктивним» [Цит. за: 13, с. 4].

Звернемо увагу на деякі нові явища у розвитку сучасного суспільства і науково-технічної й інформаційної революції. Сучасна ситуація характеризується тим, що духовний світ громадськості пронизаний «новою

ідеологією» у вигляді технократичної та креативної свідомості. Основними ресурсам «нової» еліти є «професійні знання та навички, досвід прийняття рішень, уміння орієнтуватися серед безлічі завдань і організаційних умов, можливість застосування й реалізації творчих здібностей» [108, с. 121].

Сучасне суспільство, як зазначають західні дослідники, стає втіленням «технічної раціональності». Не застосування техніки, а техніка сама по собі є пануванням (над природою і над людьми), панування методичне, розраховане і наукове обчислене. Визначені цілі та інтереси панування не є лише «додатковими» і нав'язаними технікою ззовні: вони входять у конструкцію самого технічного апарату; техніка є історично суспільним проектом, у якому проектується те, що суспільство і панівні інтереси мають намір робити з людьми і речами. «Подібна мета панування є «матеріалом» і в цьому відношенні належить до форми самого науково-технічного розуму» [285, р. 49-50].

Панування «технічної раціональності» підкорює собі все суспільне життя. Явища ідеологічного порядку набувають ознак елементів технічного розуму. Технічна й наукова раціональність обумовлюють політичну раціональність.

Сучасної науковці пропонують шляхи вирішення проблем індустріально-інформаційного суспільства. Основний шлях – це довгострокова стратегія масового просвітництва. Призначення такого просвітництва розкривається в посиленні освіченості, культури і політичної освіти широких мас населення. Тобто основні надії прогресу і гуманізації суспільства пов'язують з розширенням просвітницької, освітньої і реформістської діяльності. Наприклад, найбільший потенціал та силу, що здатні реалізувати програму політичного просвітництва, Ю. Габермас вбачає у молодих «інтелектуалах». На противагу неоднозначній силі науки і технології філософ висуває «демократичну альтернативу», яка має всупереч невідворотному тиску «технологічної раціональності», що закріпачує соціум, розвивати демократизацію «процесів прийняття і здійснення рішень». Викладаючи свою

парадигму «емансипації людського роду», Ю. Габермас наголошує на важливості коректного співвідношення науково-технологічних спроможностей і ціннісно-культурних орієнтацій, науки і політики, відродження єдності знання та соціальної мотивації, розуму і вчинків. Великі надії в справі емансипації сучасного суспільства філософ покладає, зокрема, на науково-технічну інтелігенцію та інтелектуалізовану морально-ціннісну політичну еліту.

Зміст «стратегії масового просвітництва» міститься в протистоянні «проти деінтелектуалізації, декультуризації та деполітизації громадськості». Ця аксіологічна «стратегія» повинна бути орієнтованою в першу чергу проти владних інструментів маніпуляції, що зводять громадянську свідомість або в приватну сферу, або спрямовує усі її афекти в русло політичних суджень правлячих кіл. Водночас, вважаємо за необхідне застерегти, що політична освіта передбачає «дискусійне з'ясування протиріч» у межах діючих демократичних інститутів [284, р. 43]. І. Валерстайн у цьому контексті наголошував на продовженні процесу трансформації «ліберальної правової держави у соціально-державну демократію, основою якої є громадянська суспільна дія та ціннісно-конституційні норми» [30, с. 301].

Таким чином, сьогодні можна із впевненістю говорити про те, що наявність високого інтелекту стала провідною вимогою суспільства до сучасної політичної еліти, що є важливим в демократичних суспільствах із розвиненою правовою державою і розвинутим громадянським суспільством.

Вітчизняні науковці О. Бабкіна та В. Горбатенко наголошують на проблемі відповідальності інтелектуалів за соціально-політичні перетворення в контексті загальноцивілізаційних змін. Інші науковці Д. Шушарін і А. Бистрицький, розвиваючи ідеї У. Бека, характеризують сучасне суспільство як «нове суспільство безладу», серед рис визначають: зникнення загальнонаціональної ідентичності, яка була основою типового європейського суспільства; руйнацію ієрархії демократичних цінностей, механізмів соціалізації та перехід цих функцій до засобів масової комунікації, які не

виконують їх повною мірою; перетворення сучасної держави на суміш наглядача, соціального працівника, психотерапевта; розвиток настроїв деструктивного характеру. Така ситуація, на думку вищезазначених дослідників, «призводить до втоми від демократії та неототалітарних тенденцій» [Цит. за: 13, с. 3]. Серед іншого вказують на «падіння інтелектуального рівня правлячої еліти, дезорганізацію громадянського суспільства, розмитість цінностей, на яких воно засноване» [Цит. за: 13, с. 3].

Український історик і політолог І. Лисяк-Рудницький основним критерієм «історичних націй», таких, що здатні до утворення і збереження стабільної держави, вважав наявність вищих соціальних верств, які виступають носієм політичної свідомості і високої духовної культури [118].

Сучасними дослідниками встановлено, що у процесі суспільного розвитку, націо- та державотворення відбувається своєрідна «ротація» еліти, змінюються елітарні групи, які відіграють провідну суспільно-політичну роль. Антинаціональні або денаціоналізовані угруповання змінюють нові, які впливають на культурне та інтелектуальне життя нації. Процес історичного розвитку свідчить про те, що еліта може бути більш або менш активною верствою і формуватися з різних класів і страт суспільства, а не лише обмежуватися верхніми його станами. Справжність еліти перш за все визначає її духовний стрижень, відповідальність за суспільний добробут, просвітництво та моральність народу.

Основне призначення еліти у формуванні громадянської свідомості та національної ідентичності населення. Кожен громадянин має усвідомлювати ідентичність із національно-політичною спільнотою, а далі – з певним класом. У зв'язку з цим, сьогодні в умовах українського трансформаційного суспільства необхідно особливу увагу приділяти проблемі освіти. Цілеспрямованою освітою в індустріальному й сучасному інформаційному суспільстві починає здійснюватися соціалізація усього населення. Освіта стає могутнім чинником духовного контролю особистості і управління нею. Вона не тільки не поступається, але і починає перевершувати інші ідеологічні

механізми індустріального суспільства за об'ємом і ефективністю впливу на особу. Представляє науковий інтерес питання генези соціальних функцій освіти політичної еліти.

Актуальними досі залишаються міркування В. Ющенка про те, що «сьогодні саме освіта і підготовка кадрів, зокрема управлінських, обумовлює розвиток цивілізованого суспільства. Тож освіта в Україні, виховуючи нову культуру, плекаючи в суспільстві довіру до нових політичних, економічних та громадських інститутів і демократичної перебудови в цілому, має стати поштовхом до програмування змін у суспільстві. Поза тим державна політика мусить перейти до принципово нової системи координат, у центрі якої стоятиме людина. Адже коли держава не може створити сприятливих умов для розвитку особистості, людина шукатиме способів реалізувати себе десь інде. Тому всебічна підтримка різноманітних форм розвитку і прикладання інтелектуального потенціалу, підвищення рівня політичних знань громадян – це найголовніший пріоритет держави, яка претендує називатися цивілізованою» [Цит. за: 83].

У зарубіжній педагогічній літературі відзначається акцент на природній елітарності суспільства. Зокрема, в деяких інструктивних і директивних документах констатувалося: «Соціальна еліта складає нормальну публіку ліцею». У виступах звеличувалися батьки учнів: «Ви, які складають еліту міста», «Будьте гідні Ваших батьків, які займають таке визначне положення» [289, р. 106].

Інтеграція у вищій клас здійснювалася завдяки і просторовій замкнутості навчального закладу і соціально однорідному складу тих, хто навчається. Це породжує атмосферу досить високої психологічної згуртованості і певної класовій солідарності, спільних соціально-економічних інтересів, культурно-психологічних зв'язків, сформованих стереотипів поведінки тощо. Роль ізоляції такого «закритого» навчального закладу сприяє формуванню спадкоємності еліти залученню молодого покоління до соціальної й політичної еліти.

У значній частині західних концепцій освіти політичної еліти, виголошених промов і офіційних документів часто зустрічається термін «вищі цінності». Вони являють собою рід своєрідної символіки. За ними зазвичай приховується і найчастіше слідує більш практична мета – інтеграція в особливу соціальну групу шляхом ізоляції, дистанціювання, віддалення від інших соціальних груп. Ця тема зустрічається в багатьох інструктивних і директивних документах. В них підкреслюється соціальна дистанція між «обраними» і «натовпом»: «Людство не волає до натовпу; воно віддає перевагу обраний меншині», що складається «...з усіх дітей університету, які утворили істинно велику сім'ю» [280, р. 91]. Останніми ж у шкалі цінностей знаходяться «формування трудових (технічних) умінь» і «перетворення у зовнішньому світі» [275, р. 68].

Демократизація викликала значне підвищення мобільності соціальних структур. Збільшується вертикальна мобільність населення. Ринковий індивідуалізм як основа підприємницької активності і особистого самоствердження зазнає значних змін. Нижчі й середні верстви починають активний пошук інших засобів соціального просування, спрямовуючи свої надії на освіту. Нині еліта не уособлює собою касту. Кожна людина має можливість наблизитися до елітарної групи, завдячуючи власному розуму та старанності. Водночас, існує феномен «скляного даху», який позначає, що не всі посади можна отримати представникам середнього класу. Це не значить, що це зовсім неможливо. Це означає звуження загальної ідеї та загального принципу. Отже, освіта політичної еліти орієнтується на виявлення й пробудження обдарованості. В ідеях, деклараціях, інструкціях і інших директивних документах та цілях освіти підкреслюється, що «загальна культура» і формування інтелекту – це основа і мета освіти.

Разом з тим, кожна країна виробляє власну модель підготовки майбутньої політичної еліти. Погоджуємося із Р. Аверчуком, що якість політичної еліти обумовлена й тим, «як відбирають та виховують майбутніх політичних лідерів» [1]. Фахівцями відзначено, що у Британії політичну еліту складають

випускники Оксфордського чи Кембріджського університетів з однією чи двома вищими освітами (24% політиків [1]), часто це юридична і економічна. У США правляча еліта – це випускники Гарвардського, Єльського і Принстонського університетів (так звана «Ліга плюща»).

Для сучасної політичної еліти Британії вирішальним для багатьох її представників виявилася участь у різних організаціях, ніж отримувана спеціалізація. Так, Р. Аверчук, досліджуючи питання підготовки сучасної політичної еліти цієї країни, відзначає, що представники політичної еліти мають різну спеціалізацію (М. Тетчер має освіту хіміка, Т. Мей – географа, Б. Джонсон – знавець античних мов та літератури). Проте їх об'єднує лідерство у місцевих студентських організаціях. Такий досвід надає корисні зв'язки та через діяльність у студентських осередках політичних партій шлях у політику. Наприклад, «участь та очолювання відомого дебатного клубу «Оксфордський союз», крім корисних зв'язків, надає досвід лідерства (також і робота в студентських осередках політичних партій) й у подальшому – відкриває шлях в політику» [1].

Проте, для Британії визначається певна залежність від школи, де навчався майбутній лідер. Найбільш впливовими є приватні – Коледж Ітон та Школа Рагбі. За різними даними 21 з 55 британських прем'єрів є випускниками школи Ітон [1]. Лише троє відвідували державні школи. Прихильники елітної освіти вважають, що саме в цих школах формується англійський дух та характер і саме їм належить велика роль у створенні могутності Великої Британії. Під час навчання у школах виникають дружні зв'язки, які зберігаються протягом життя.

Разом з тим, дослідники відзначають соціальне різноманіття британського істеблішменту. Не заперечуючи представництво високого соціального класу у політичній еліті, науковці вказують, на відсутність чіткої закономірності належності представників еліти до елітних родин. Наприклад, М. Тетчер та Д. Мейджор «походили з порівняно скромних сімей дрібних підприємців» [1]. Цікаво, що конкуренція між партіями транслюється і на

особисті відносини. Наприклад, у лейбористів та консерваторів є різні клуби, які вони відвідують і не перетинаються. Лейбористи залучають до своїх лав лідерів місцевого рівня та профспілок, консерватори – колишніх військових та іммігрантів. Разом з тим, «якщо навчання у приватних школах для дітей із небагатих родин є обмеженим, то доступ до навчання в Оксфорді та Кембриджі є відкритим. Навчання в усіх університетах є платним, а його вартість в більшості з них є приблизно однаковою. У провідних університетах зростає частка студентів, що закінчили державні школи» [1].

У 1945 р. за ініціативою Ш. Де Голля у Франції був створений заклад для майбутніх політиків та держслужбовців – Національна школа адміністрації (ENA). Ш. де Голль вважав пріоритетними якостями майбутньої еліти знання та вміння, а не гроші та зв'язки. Найбільш успішні випускники Школи мають реальну можливість отримати високі посади виконавчої влади. Випускниками цієї школи є Ф. Олланд та Е. Макрон [1]. У Національній школі адміністрації навчаються як молоді державні службовці, так і досвідчені працівники державної служби.

Можна зробити певне узагальнення про те, що для демократичних країн важливими чинниками формування політичної еліти є якість освіти, досвід громадської чи політичної діяльності, зв'язки із економічною елітою. Не зникає такий чинник як належність до «політичних династій», «політичної аристократії». Так, для політичної еліти США фахівці визначають «належність політичних династій Кеннеді, Бушів та інших», «зв'язок між політиками та корпоративним світом («від часів Ніксона близько 70% міністрів є вихідцями з найбільших компаній США»))» [1].

У країнах з авторитарними режимами потужними чинниками формування політичної еліти є «близькість до тіла»; готовність виконувати накази лідера (Росія). У Китаї створена «мережа партійних шкіл, головною є Центральна партійна школа» [1]. З одного боку, «перевагу у підвищенні отримують ті керівники регіонів, які забезпечують потужніше економічне зростання» ... Разом з тим, «чим вищий рівень, тим важливішою стає

лояльність – кар'єру роблять лише ті, хто добре знайомий лідерам і не становить для них загрози» [1].

Разом з тим, загальною тенденцією сьогодні є проблема довіри до влади. Проте, у кожній країні ця криза довіри зумовлена власними причинами. Наприклад, проблему відчуження політичної еліти у Великобританії деякі науковці пов'язують із зміною її мотивації та цінностей від ставлення до політики як до «служінню нації» до політики як інструменту власного збагачення у значної частини нових лідерів; посилення зв'язків політиків з фінансовими елітами» [1].

У Франції основна причина у тому, що влада не знає проблем реального життя. До речі за це громадськість критикує і вище згадану Школу. Критика передусім пов'язана із тим, що «студентами тепер майже виключно стають діти високопосадовців, політиків та топ-менеджерів – лише 6% походить із сімей робітників. Тому для «жовтих жилетів» випускники Школи стали втіленням зарозумілості та нездатності влади зрозуміти вплив своїх рішень на звичайних людей» [1].

Не претендуючи на поглиблений аналіз системи підготовки управлінської еліти, зазначимо, що в Україні можна назвати Національну Академію державного управління при Президентові України, як вузькоспрямований вищий навчальний заклад, що готує національну управлінську еліту, забезпечує професійну підготовку державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування. Акцентується увага на формуванні та розвитку у слухачів таких рис як компетентність, творчість, інноваційність, ініціативність керівних кадрів, здатних прискорити суспільні реформи та сприяти подальшому розвитку держави і громадянського суспільства. Аналіз зарубіжного досвіду підготовки управлінської еліти дозволив А. Мельник та Т. Кононенко виокремити три основні підходи до підготовки кадрів для державної служби – англосаксонський, французький та американський. Найбільш прийнятним для України ці фахівці вважають Францію, Німеччину та Великобританію. Спільними, і водночас корисними

для України, рисами цих систем підготовки є наголос на ідеї «безперервної підготовки та підвищенні кваліфікації кадрів, пошуку найкращої мотивації та найбільшої ефективності» [130]. Водночас, науковці застерігають щодо механічного перенесення досвіду цих систем підготовки, наголошуючи на важливості його вивчення та адаптації до вітчизняних реалій.

Варто підкреслити, що важливу роль у формуванні демократичної культури влади та управління політичної еліти відіграє самоосвіта її представників. В аспекті проблеми, що нами досліджується, викликає інтерес питання безперервної освіти чи освіти протягом життя. Погоджуємось із авторами аналітичної записки «Освіта протягом життя: світовий досвід і українська практика» Національного інституту стратегічних досліджень, що безперервна освіта є важливим чинником затвердження цінностей та об'єднання людей в сучасному світі: «Безперервність виступає у сучасному культурно-освітньому контексті як ідея, принцип навчання, якість освітнього процесу, умова становлення людини» [150].

За сучасних умов зростає обсяг знань, змінюються методи навчання. Як слушно відзначають фахівці «... щорічно оновляється близько 5% теоретичних і 20 % професійних знань. Одиниця виміру старіння знань фахівця, прийнята у США – період «напіврозпаду» компетентності, тобто зниження її на 50% унаслідок появи нової інформації, показує, що за багатьма професіями цей період настає менш, ніж через 5 років» [150]. Рішення цієї проблеми міститься в площині безперервної освіти, тобто освіти протягом життя. Ідея такої освіти у періодичному доповненні та розширенні базової освіти програмами додаткової освіти. Базова освіта це фундамент, що доповнюється іншими програмами. Випускник вузу «за роки навчання, крім отримання професійних знань, повинен розвивати здатність до навчання протягом усього свого професійного життя, розвивати навички комунікації, адаптивності, самовдосконалення, організаційної й групової ефективності та інші якості» [150].

Розвиток людини, суб'єкта навчання є ключовим завданням і орієнтиром

будь-якої освіти. Результатом навчального та просвітницького впливу повинні бути якісні зміни, що стаються з людиною, яка піддається навчально-виховному впливу. Особа сама здатна визначати ціль та організовувати свою діяльність для її досягнення. Такий процес часто здійснюється і без зовнішнього втручання. У такій ситуації він протікає в якості самоосвіти. А у іншій, тобто з організованою освітою за допомогою викладачів, методологічних інструментів – традиційним навчанням. Коли ми говоримо про самоосвіту і саморегуляцію, то маємо на увазі, що вони здійснюються на рівні того, хто навчається, тому коректним буде на саморегуляційному рівні моделі залишити тільки цього суб'єкта.

Фундаментальною та невід'ємною умовою здійснення і реалізації свободи, солідарності та справедливості є демократія, що постає як дійсна участь народу в керівництві соціумом і державою. Засновники античної демократії підкреслювали три базових критерії її існування. Це: «ізономія» (рівність громадян перед законом), «ізотимія» (всі громадяни мають рівні права на здійснення державних функцій) та «іzegорія» (кожен громадянин може висловитися щодо важливої полісної справи). Звідси «громадянин» (політес) – активний суб'єкт політичного (облаштування полісу) життя, особа активна і не байдужа до реалізації спільного блага.

«Громадянин» у демократичній концепції визначально розуміється як суб'єкт, невіддільний від феномену нації, вкорінений у її житті, теперішньому та майбутньому. На відміну від автономного, неполітизованого суб'єкта, що в античній традиції називається «ідіотес» (негромадянин), громадянин є частиною народної спільності, поєднаний з нею родовою, політичною та культурно-духовною традицією. Таким чином, демократія – це не лише форма правління державним організмом, а і факт співучасті всіх представників нації у розвитку та змінах держави. Отже, базовим фактором є трансформація індивіда з державного підданого на реального активного політичного суб'єкта.

Погоджуємося з В. Козаковим, що політичну еліту характеризують низка «політико-культурних цінностей, норм, стереотипів, стандартів й традицій у

сфері влади» [83]. Особливості культури управління політичної еліти відтворюють певний симбіоз «сучасних способів державного управління, традицій радянської культури управління та навіть досвід більш ранніх етапів вітчизняної історії, коли, наприклад, вищі верстви були не стільки елітою суспільства, скільки вірними «холопами» монархів» [83].

Науковці сформували низку показників політичної культури сучасної демократичної еліти:

- «політична та моральна відповідальність, а саме відповідальність за ефективність, доцільність та відповідність практичних дій політичним (виборчим) обіцянкам;

- рівень консолідованості еліти;

- політична свідомість;

- ступінь та джерела легітимності діяльності;

- демократичність шляхів оновлення еліти; рівень політичної міграції; чіткість виконання повноважень (для посадових осіб);

- стиль політичної мови і поведінки (зовнішні вияви політичної культури еліти, якими є політична мова і поведінка, формують загальне ставлення громадян до політики і держави в цілому);

- дотримання законів; вміння досягати консенсусу; компетентність» [166]. Особливості їх прояву дозволяють говорити про якість політичної еліти.

Натомість, сучасні дослідники виокремлюють такі «ціннісні орієнтири» вітчизняної політичної еліти:

- прагнення до постійного розширення своїх повноважень; підміна цінностей права і закону політичною та економічною прагматичністю, що продукує у частини політичної еліти зневажливе ставлення до прав громадян, національних інтересів тощо; зневажливість до цінності права як політичної еліти, так і суспільства, підкріплення цього перманентною практикою подвійності стандартів відповідальності, як наслідок – низький рівень чи відсутність реальної відповідальності перед громадянами;

- розмитість межі «припустимого у політиці»: розуміння та усвідомлення

обов'язку та відповідальності, законності й права, честі й гідності, їх близькість із суспільною мораллю;

- виразність стереотипу корпоративної свідомості, що відтворюється у реалізації суто приватних інтересів певних кіл чи груп, небажання, невміння виконувати чи ігнорування реальних потреб суспільства;

- усвідомлення цінності влади («влада як сенс життєдіяльності правлячої еліти», це прагнення набуває інколи гіпертрофованого характеру, аж до всевладдя); знецінення ідейного змісту державного управління через ескалацію внутрішньо елітарних політичних конфліктів, пов'язаних із питанням перерозподілу державної влади та у сфері майнових інтересів, популістську риторику влади та відверте маніпулювання суспільною свідомістю»;

- «моментократія» тобто психологією тимчасового правителя»; родинність, земляцька солідарність та клановість;

- відставання прогресивного розвитку системи цінностей (зокрема, громадянської гідності) політичної еліти від прогресу цієї ціннісної системи у широких верств населення [83].

До цих орієнтирів можна додати ще й визначені О. Крюковим: «розпад здорових зв'язків між людьми, повзуча дезінтеграція держави й сепаратизм регіональних лідерів, розмитість відчуття етичності, моральності та соціального порядку та справедливості, розуміння єдності та невіддільності особистого блага та добробуту Вітчизни; ціннісно-етичний і культурний вакуум, що заповнюють популістичні гасла, релігійно-культові ідеали, містика, етнонаціональний егоїзм; соціальний песимізм – розчарування народу результатами реформ та втрата віри у значної частини населення в можливість виходу з кризи [108, с. 130].

Також науковці визначають «рецидиви авторитаризму і конфронтаційності»; брак терпимого ставлення і довіри до опонента; дія на основі Закону й прийнятих у суспільстві моральних норм, психологічної еластичності, інтелекту, професіоналізму» [108, с. 131]; «популізм, маніпулювання громадською думкою, інтриги, збирання компромату на

суперника» [108, с. 133].

Дослідження мотивів представників управлінської еліти показують, що провідними мотивами є суспільно-доцільні. Також визначаються «орієнтація на високопродуктивну й творчу працю». Водночас дослідники фіксують й «претензії на різні привілеї замість турботи про зміцнення державності й відповідального ставлення до народного надбання»; «орієнтація на пошану інших людей»; «професіоналізм і важливість мотиву самореалізації внутрішніх здібностей»; «гідний рівень власного життя – найважливіший мотив чесної праці і самовіддачі» [108, с. 142].

Варто погодитись з думкою В. Козакова, що створений «закритий олігархічно-корпоративний механізм формування та реалізації влади» ... перетворив народжену у перші роки незалежності «політику цінностей» (принаймні, сподівань) на «політику інтересів» правлячого класу [83].

З огляду на сказане вище, одним з ключових завдань сьогодні в Україні є зростання демократичної культури політичної еліти та суспільства, що є складною соціальною проблемою. Варто розуміти неможливість визначення національної і патріотичної ідеї, а також формування національної еліти штучно, «зверху». Природно, є можливість ефективно впливати на інстинкти або ж створювати ефект емоційної неврівноваженості, невротичної напруги, тим самим викликаючи швидкоплинний стан національної пасіонарності, який об'єднає людей навколо певної ідеї. Та стан піднесення біологічно є швидкоплинним і тимчасовим, а на зміну йому обов'язково йде апатія, психічний занепад, а в нашому випадку – соціальна пасивність, абсентеїзм.

Цікаво, що демократія, як політичне втілення соціальної волі передбачає якнайширше залучення народних мас у вирішення суспільно-політичних завдань, а також взаємозалежність людини і суспільства у формуванні політичних цінностей та політичної культури. Демократія передбачає, що свобода як індивіда, так і соціуму забезпечується ефективно, поки вона не заперечує і не заважає реалізації свободи інших. В той же час свобода, що не втілюється у солідарності, усвідомленні взаємозалежності добробуту кожного

від добробуту іншого, зрештою трансформується в негативне і неконструктивне явище індивідуального егоїзму, тотального панування споживацького індивідуально-приватного інтересу над соціальним благом. Сьогодні ми є свідками того, що абстрактна національна ідея, позбавлена конкретних рис, важливих кожному члену громадянської спільності, не є ефективним засобом єднання суспільства у довготривалій перспективі. Коли ж така ідея привноситься скомпрометованою елітою, то вона ще й зустрічає певне відторгнення. Варто відзначити важливість сформованих цінностей політичної культури – гідності і права. Гідність – це те, що дається людині разом з її народженням і зникає разом із «руйнуванням» людини. Руйнування людської гідності або її збереження залежить як від умов спільного буття, в яке занурена людина, так і від самого індивіда.

Крім того, різні концепції демократії, маючи певні ідейні розбіжності, однаково вказують на важливість доповнення цінності особистісної свободи такими ж фундаментальними принципами соціальної справедливості та солідарності. Демократія характеризується тим, що свобода окремої людини і спільноти реалізується тільки до тієї межі, поки вона починає заважати чи відкидати свободи інших. В той же час свобода, що не підтримується солідарністю, усвідомленням обумовленості добробуту кожного тими ж благами для іншого, зрештою трансформується на руйнівний феномен індивідуалізму, егоїзму, тотального панування нічим не обмеженого індивідуально-споживацького інтересу над спільним благом. Демократія реалізується через ситуацію компромісу, що відбувається між окремими індивідами, суспільними групами, у відносинах соціуму та індивіда. Толерантність, спільна взаємоповага та взаємодопомога надає можливість запобігти протистоянню як в міжособистісних відносинах, так і в суспільстві. Сутністю солідарності є пошук об'єднуючої, а не розділяючої основи суспільства. Вона має бути основою, що об'єднує усе суспільство, а не окремий клас, партію чи групу, не перетворюватися у кланову корпоративність.

Погоджуємося із думкою В. Зінченка про те, що правовим і

демократичним є той соціум, де всі громадсько-політичні та культурно-громадянські традиції мають рівні права та доступ до боротьби за владу. Також таке суспільство виключає вплив якоїсь однієї традиції чи групи, особливості чи привілейованості якоїсь групи в суспільстві та її пріоритетності доступу до влади [76, с. 37]. Таке суспільство інтегроване тим, що громадяни контролюють та спрямовують своє спільне життя згідно з тими принципами і критеріями, які базуються на рівних інтересах кожного, але при цьому можуть віднайти раціональне схвалення з боку усіх, спільноти в цілому. Воно систематизоване відносинами взаємовизнання, де кожна людина може обґрунтовано сподіватися на повагу до себе, адже вона є вільною та рівною з іншими.

Ця модель суспільства ґрунтується на тому, що сучасна правова держава – це демократія обговорення, компромісу та консенсусу, де індивід хоче і усвідомлює себе громадянином. Іншими словами, як зазначає Ю. Габермас, «належність до нації позначає готовність та здатність бути членами політичного співтовариства, прийняти його минуле та бачити майбутнє, підтримувати форми його інститутів, в межах яких мислять та діють його члени» [284, р. 58]. Така імперативна необхідність визнання мови, культури, цінностей та інститутів соціуму формулюється через те, що перелічені феномени обов'язкові для відтворення справжньої громадянськості. Отже, громадсько-політична ідентичність зумовлюється, перш за все, вкоріненими в політичній культурі етично-правовими принципами.

Вітчизняні фахівці наголошують на ідеї, що особа як громадянин, розуміє власну самоцінність та цінність своєї держави. Таке усвідомлення надається їй завдяки можливості самореалізації, яка з'являється завдяки формування високоорганізованої громадської спільності. Нація, як вищий рівень існування етносу, трансформує стиль мислення людей з міфологічного на політичне [74, с. 9].

Насамперед важливо деталізувати значення категорії «нація» і чи може специфіка цього значення зумовлювати національну ідентичність та

державотворчість. Історія демонструє неможливість об'єднання різних верств в єдиному державотворчому імпульсі, перетворюючи етнічну групу, яка пов'язана спільними антропологічними та культурними рисами, на націю – суб'єкта державотворення. На відміну від етносу, нація інтегрує громадян як певна соціокультурна та управлінсько-політична спільність, яка може бути заснована, але не завжди і не обов'язково, на якомусь етносі. Якщо до етнічної культури люди доєднуються автоматично, за фактом народження, то «укорінення» національних, політичних, громадянських цінностей потребує певної активності та ініціативи.

Абстрактні і приємні мрії про свободу людина створювала завжди. Натомість явище свободи (індивідуальної, суспільно-політичної, національної) має перебувати не лише в статусі мрій чи недосяжних цілей, але й критерієм якісного стану розвитку соціуму, держави, колективу положення людини в них. Реформа політичного та соціального життя в нашій країні часто призводить до уможливлення творчого опрацювання та практичного застосування ідеї та реального досвіду громадянської, правової демократії.

Нажаль, в наших реаліях це діє більше формалізовано, коли різні політично-елітарні групи використовують категорії демократії, проте в повсякденній роботі навіть не намагаються їх дотримуватися чи втілювати. Це додається постійним декларуванням красивих гасел та цілей демократизації, що насправді приховує відсутність дійсних зусиль і дій в напрямку затвердження цінностей демократії. Це значно гальмує соціальний, політичний, економічний, технологічний розвиток України, унеможливлює ефективне впровадження діючих демократично-правових механізмів.

Зважаючи на те, що політична еліта має бути провідником певних ідей і принципів, важливих для широких верств, українській еліті варто працювати над пошуком інтеграційних, а не розколюючих націю принципів розбудови демократичної, правової держави. Доцільно враховувати регіональні особливості українців, їх стереотипність світосприйняття, психологічних типів. Огляд історичного розвитку України дозволяє зробити висновок про те,

що завжди в якості основного національно консолідуючого чинника розглядалась єдність політичних, економічних та соціальних цілей представників різних класів та регіонів України.

Крім цього, важливим чинником консолідації українського суспільства є ціннісні орієнтації політичної еліти, визначення нею «припустимого» і «неприпустимого» в політичній діяльності та загалом політичній сфері, системи цінностей влади та управління.

Еліта є творцем духовних цінностей, виразником загальносуспільних національних інтересів, загального блага держави. Еліта має усвідомлювати власну роль в історії розбудови нації і держави. Це потребує якісної системи політичної і громадянської освіти, що може сприяти виникненню серед української еліти лідерів, здатних визначити і реалізувати державотворчі цінності й цілі. Потреба та значимість таких осіб загострюється у кризові періоди розвитку суспільства, коли вкрай необхідними стають розум, відповідальність, воля, рішучість.

Професійне та компетентне керування та управління суспільством, піклування про добробут громадян, врегулювання конфліктів та протиріч, створення авторитету Української держави – це основне призначення політичної еліти. Безумовно, важливими є особливості форми правління, співвідношення гілок влади й відповідно їх взаємодія. Проте, погоджуємося із В. Козаковим у пріоритетності аксіологічної основи функціонування та поведінки, орієнтирів стилю управління політичної еліти: «... саме вони визначають політичний «портрет» правлячої еліти. Навіть більше, від системи цінностей влади залежать політичні параметри державного життя» [83].

Нині ще залишається невирішеною проблема гармонійних внутрішньо елітних відносин, взаємної поваги й довіри людей – того, що є об'єднавчим чинником еліти, впливає на її продуктивність та якість. Підтримуємо ідею вітчизняних фахівців щодо формування нової моделі управління суспільним розвитком, нової культури управління. Її пріоритетами мають стати компетентність і професіоналізм, прозорість у діях та комунікації з

суспільством, відповідальність й служіння інтересам суспільства та держави, чесність та порядність, стратегічне та прогностичне мислення, політична воля та моральні чесноти.

Висновки до третього розділу

Досліджено процеси, які призвели в Україні до утворення кланово-олігархічного стилю державного управління та визначаються нові характеристики поведінки правлячої еліти. Нова політична еліта стає більш практичною й прагматичною, переймаючись інтересами справи – державної і власної. Позитивний вплив цієї тенденції послаблюється стратегічною невизначеністю. Моделі політичної поведінки представників еліти демонструють суттєві ситуативні коливання і не підпорядковані досягненню загальнонаціональної мети. З метою осмислення шляхів формування прагматичного стилю мислення та дії політичної еліти переглядаються концепції класиків прагматичного підходу в філософії. Особлива увага приділяється концепції прагматизму Дж. Дьюї.

Описується ситуативна, невизначена модель поведінки українських владних кіл, що серед іншого, зумовлюється й процесами добору вітчизняної політичної еліти через боротьбу регіональних елітарно-олігархічних кланів. У контексті етапів формування політичної еліти незалежної України проаналізовано особливості виникнення і ролі регіональної політичної еліти. Труднощі оновлення сучасної вітчизняної політичної еліти пов'язуються з її клановою фрагментарністю, яку супроводжує посилена внутрішньо елітна конфліктність, зв'язок влади та капіталу. Характеризуються загальні ознаки «клану».

Ситуативний прагматизм, невизначеність взаємодії кланово фрагментованих груп суб'єктів влади гальмує демократичні реформи в Україні. Подолання цієї проблеми вбачається як у формуванні цінностей конституціоналізму, права, пріоритетності закону й інституціональних,

формально-правових відносин, так і у площині політичної свідомості та культури еліти та суспільства загалом. Небезпечним визначається культивування посередності та непрофесійності як норми політичного життя та діяльності. Одним зі шляхів уникнення такої ситуації визначено підвищення статусу політичної освіти, що сприяє засвоєнню знань про механізми досягнення компромісу й консенсусу в суспільстві, значення комунікації у політиці, цінності відкритості політичної еліти, дотримання демократичних правил і процедур, що виховує патріотизм, почуття обов'язку, відповідальності, наближує до сучасних умов і стандартів життя.

Однією з характеристик сучасного соціально-політичного життя вказується зростання рівня інтелектуалізації, чому сприяють процеси глобалізації, розвиток інформаційних технологій, тенденції формування «суспільства знань». Сучасні умови актуалізують увагу до феномену «інтелектуальної еліти», «еліти знань». Нова еліта (інтелектуали, інтелігенція, менеджери) посилює управлінську функцію, позиціонує нові цінності культури влади. Ці тенденції засвідчують ціннісну трансформацію політичної еліти – від «еліти капіталу до еліти спеціалістів, носіїв знання». Разом з тим відзначається дефіцит уваги до використання інтелектуального потенціалу України. Потребує особливої уваги політологічна освіта лідерів як один із шляхів формування демократичної політичної свідомості і культури, орієнтації на загальнонаціональні та загальносоціальні цілі, відповідальність перед населенням та високий рівень професійної компетентності щодо здійснення державно-управлінських та державотворчих функцій.

У контексті світових тенденцій розглядається кризовість традиційної політики та управління. Певна замкненість політиків, відірваність від інтересів та потреб суспільства, використання маніпуляцій, прихованих домовленостей, недовіра суспільства до влади актуалізують попит на «несистемного» політика, «позасистемного» лідера. Вони користуються великою підтримкою у населення та посідають ключові посади, формують команду та визначають стратегії розвитку держави. Визначається неоднозначність ролі цих політиків.

Акцентовано увагу на популяризації чесності, взаємоповазі у політичній сфері як певних моральних імперативах поведінки політичної еліти та суспільства.

Представлений зарубіжний досвід і традиції підготовки потенційної політичної еліти, визначаються основні інструменти її формування: якість освіти; досвід громадської чи політичної діяльності; зв'язки з економічною елітою. Не зникає й такий інструмент як належність до «політичних династій».

Підсумовується, що успіх націотворчих та державотворчих процесів в Україні залежить від моделі управління суспільством. Її пріоритетами мають стати компетентність і професіоналізм, прозорість, відповідальність і служіння інтересам суспільства та держави, стратегічне та прогностичне мислення, політична воля та моральні чесноти. Цінностями такої еліти є наукові та управлінські знання, досвід, справедливість, право, законність, соціальний оптимізм, новаторство і водночас конструктивізм.

ВИСНОВКИ

Політична еліта є одним із ключових суб'єктів, що визначає спрямованість та інтенсивність державотворчих процесів в сучасній Україні. Від характеру її зміни залежить і можливість України стати демократичною, правовою, європейською державою. Дослідження дає змогу зробити низку взаємопов'язаних висновків щодо особливостей політико-культурної трансформації вітчизняної еліти у процесі національного державотворення, наближення України до демократії.

1. Концептуальний аналіз поняття політичної еліти дозволив визначити теоретико-методологічні основи вивчення цієї категорії в сучасному вітчизняному та зарубіжному політологічному дискурсі. Переосмислення напрацювань класиків елітології, які заклали фундамент розуміння в сучасній науці проблем формування, функціонування, розвитку й зміни політичної еліти, одночасно постійно провокує до пошуку нових концептів, змістів, тенденцій і закономірностей, які визначають сучасну сутність елітарності у політиці.

У сучасному науковому дискурсі еліта є предметом дослідження багатьох соціальних і поведінкових наук. Систематизовано різні підходи до визначення та класифікацій політичної еліти. Серед більшості трактувань переважають ті, що відповідають умовам стабільних суспільств. Для осмислення ж проблеми трансформації політичної еліти сучасної України запропоновано авторське бачення, яке дозволяє визначити політико-культурний вимір змін (особливості політичного мислення, культури, діяльності). Такий вимір акцентує увагу на якості політичної еліти, яку характеризують здобуття, використання та утримання політичної влади, особливості її відносин в середині самої елітної групи та комунікації із суспільством.

2. Сформульовано ключові методологічні та понятійно-категоріальні основи вивчення проблеми політичної еліти як суб'єкта суспільно-політичних демократичних змін. Евристичною основою для дослідження проблематики

трансформації політичної еліти в процесі українського державотворення визначено два базових методологічних напрями: ціннісний та функціональний. Перший наголошує на наявності в еліти особливих рис та дозволив розкрити особливості політико-культурної трансформації еліти. Другий – на її діяльній складовій, ролі, функціях (насамперед, управління, панування, боротьби за владу) як критерію визначення змісту та класифікації елітної групи.

Серед базових категорій дослідження політико-культурних особливостей трансформації політичної еліти сучасної України виокремлено низку понять, що загалом засвідчують міждисциплінарний характер обраної проблеми й спрямовують на використання та синтез інструментарію й методологічного потенціалу таких наук як політологія, соціальна філософія, соціологія, соціологія політики, політична психологія, політична антропологія та інші.

Трансформацію політичної еліти розглянуто як процес змін, що можуть відбуватися на рівні взаємодії старої та нової еліти, а також на рівні ціннісно-нормативних перетворень, що визначають «правила гри» та поведінку цієї групи.

3. Специфіка дослідження проблеми трансформації вітчизняної політичної еліти насамперед потребує врахування контексту демократичних змін, а також впливу середовища – особливостей режиму, історичних, культурних, національних чинників, кон'юнктурних і ситуативних впливів. Зокрема, акцентовано на одночасності процесів демократизації та здобуття й розвитку незалежності, розглянуто проблему періодизації становлення політичної еліти в сучасній Україні. Осмислення умов та характерних рис цих етапів дозволило виявити особливості середовища, яке послугувало стимулом для трансформації та ґрунтом для формування нової ціннісної системи її представників.

Огляд загальних тенденцій та закономірностей становлення політичної еліти України у роки незалежного розвитку дозволив визначити особливості, що впливають на процес державотворення. Серед них ціннісна неоднорідність

акторів: представників комуністично-бюрократичної еліти (зберігається вплив та досвід номенклатурної правлячої еліти); колишніх дисидентів та національної інтелігенції як нової та водночас слабкої еліти; олігархів, що пов'язали політичних лідерів і представників великого бізнесу; несистемних лідерів. Олігархізація стала домінуючою тенденцією, що призвело до вибудовування корупційної держави. Як наслідок, відбулася певна зміна акцентів у системі нормативно-ціннісних орієнтацій політичної еліти – національно-державотворчі установки, освіченість, інтелігентність, загальнонаціональні та громадянські інтереси поглинули егоїстичні, вузькогрупові інтереси корупційно-олігархічних груп. Це призвело до глибокої політичної кризи та, зокрема, кризи політичної еліти.

Через контекст проблеми періодизації та окреслених тенденцій зроблено спробу сформулювати такі умовні характеристики політико-культурної трансформації політичної еліти України як виживання, адаптація, витіснення, очищення, оновлення, розвиток. За допомогою цих характеристик розкриваються особливості змін політичної культури та поведінки української політичної еліти періоду незалежності та можливості її подальшої трансформації.

4. Систематизовано детермінанти та визначено причинно-наслідковий зміст негативного образу сучасної політичної еліти.

З'ясовано особливості зародження, формування і трансформації української політичної еліти у ході складного державотворчого процесу. У цьому аспекті важливими визначено загальні детермінанти: походження еліти, її роль в суспільстві, спосіб забезпечення елітарності, форми її здійснення, відповідність етапу суспільного розвитку, характер і стиль діяльності, ступінь відкритості та легітимності, тип політичної культури тощо.

Окреслено низку детермінант, властивих для елітотворення в Україні, які визначають зміст діяльності цієї суспільної групи: спадкоємність («номенклатурна спадкоємність»); особиста відданість; злиття політичної та бізнес-еліти; омолодження; поєднання прагнень та стандартів демократичного

життя з цінностями та досвідом радянської періоду; «напівпрозорість» у відносинах зі суспільством, використання «кулуарних, кабінетних домовленостей»; подвійний характер діяльності – відкрита (для ЗМІ та суспільства) та прихована («для своїх» інтересів); певна «інтернаціональність» політичної еліти (асиміляція еліти).

Специфічні причини визначили ситуативність української політичної еліти періоду незалежності, «дефіцит» її компетентності та управлінських якостей, деформацію поведінки. Її проявами є часта зміна політичних уподобань; відсутність консолідованого бачення стратегії розвитку суспільства та об'єднання навколо цього; пріоритет особистих (кланових) інтересів над національними; штучне провокування парламентських та інших інституційних криз; корупція, клановість, кумівство та інші. Одним зі загальних наслідків є феномен «псевдоеліти», який позначає зовнішню імітацію демократичних стандартів поведінки та внутрішню відповідність змісту та цінностям поведінки олігархічної, кланової, корупційної групи, для якої проблеми державотворення та політичної нації мають вторинний характер.

У ціннісному вимірі відбулася трансформація, внаслідок чого відсунути на другий план такі цінності як освіченість, конкурентоздатність, компетентність, патріотичність політичної еліти, національна ідея. Демократичний плюралізм підміняється ситуативним, формальним, а цінності демократичного управління замінюються політичною доцільністю, загалом негативні цінності та норми мають пріоритет над позитивними у значної частини еліти. Додатковим фактором в цьому аспекті стали глобалізаційні виклики та розвиток інформаційної цивілізації, що дозволило новим елітам використовувати інформаційний ресурс для інтенсивного впливу на суспільну свідомість, а міжнародні фінансові потоки для особистого та групового збагачення.

5. Проаналізовано ситуативний прагматизм, регіонально-кланову фрагментарність, брак стратегічного плану діяльності політичної еліти як головні проблеми та певні ризики оновлення і розвитку демократичної

культури цієї групи. Ситуативний прагматизм розкриває спрямованість політичної еліти на тактичний швидкий успіх як у державних справах, так і у зміні власного статусу. Стратегічна ж її невизначеність позначається на ситуативних коливаннях, віддаленні від загальнонаціональних інтересів та суспільній довірі.

Досліджено основні положення теорій, що визначають прагматизм в якості світоглядно-ціннісної установки на практичний успіх й ефективність професійно-компетентнісної діяльності. З одного боку, прагматизація управлінських установок владної еліти в нашій країні призвела до формування кланово-корупційної номенклатури та поділу країни на регіональні сфери впливу. З іншого – саме у феномені прагматизації міститься значний потенціал перетворення національної політичної еліти на потужний та ефективний суб'єкт подальшого державотворення. Це зумовлено тим, що прагматизм передбачає не просто успіх та індивідуальну вигоду за будь-яку ціну. Майбутні політичні лідери України мають усвідомити, що якість еліти визначається єдністю та добробутом усього суспільства. Нові характеристики та моделі поведінки правлячої еліти зумовлені не лише змінами у самій еліті, а й загалом суспільства.

Основним завданням сучасної політичної еліти має бути досягнення демократично-правового консенсусу в ухваленні та реалізації рішень. На рівні суспільства і бізнесу правила та рішення формуються в результаті компромісу і консенсусу між ключовими зацікавленими суб'єктами, що мають рівні права в доступі до управлінської влади. При цьому виключається надмірний тиск з боку одного з акторів, не надається нікому привілейованого владно-керівного положення. Згода здійснюється завдяки процедурі спільного комунікативного прийняття рішень, які, базуючись на рівних інтересах кожного, віднаходять обґрунтоване схвалення всіх. Громадянська демократія, як залучення до активної участі населення реалізується через освіту, самоорганізацію та самоврядування асоціацій та об'єднань, методи тиску на владу, що призводять до зміни стилю управління.

Відповідальність політичної еліти обумовлена засадами демократичної політичної культури, зокрема переконаннями і цінностями, нормами й обов'язками, традиціями культури влади та управління; знаннями політології та теорії державного управління; уявленнями про межі допустимого в політиці; налагодженою системою правового регулювання.

6. Обґрунтовуючи необхідність підвищення політичної освіти і культури політичної еліти в Україні, відзначено загальну світову тенденцію – інтелектуальне зростання особистості в період інформаційної революції та формування суспільства знань. Враховуючи те, що національна еліта має бути носієм компетентностей найвищого ґатунку в будь-якій сфері діяльності, доведено закономірну необхідність високого інтелекту як провідної вимоги суспільства до сучасної політичної еліти. Крім того, у кризові періоди розвитку суспільства необхідними стають відповідальність, воля, рішучість. У зв'язку з цим, сьогодні в умовах українського трансформаційного суспільства необхідно особливу увагу приділяти проблемі освіти та вихованню майбутньої політичної еліти. Обґрунтовано значний потенціал і важливість самоосвіти, яка може впливати на професійні та громадсько-політичні компетентності політичних лідерів. Враховуючи те, що Україна прагне стати однією з демократичних та правових держав європейського типу, то й освіта політичної еліти має розглядатися в контексті сучасних освітніх тенденцій.

Умови сучасного розвитку суспільства загострюють потребу у нових знаннях і навичках нових лідерів. Певна замкненість політиків, відірваність від інтересів і потреб суспільства, використання маніпуляцій, прихованих домовленостей викликає кризу довіри суспільства до влади. В останні роки усе частіше спостерігається тенденція оновлення політичної еліти «несистемними», «позасистемними» лідерами. Вони користуються значною підтримкою у населення та посідають ключові посади, формують команду та визначають стратегії розвитку держави. Якщо у розвинутих демократичних країнах є можливості пом'якшити хаотичність, яку привносять несистемні політики, то за умов нестабільного розвитку суспільства це є ще одним

викликом для нього. Освіта та знання дає можливості аналізувати та реагувати на глобальні виклики й загрози. З огляду на це інтелектуальність, професійність, моральність розглянуто як базову основу політичної культури влади та управління сучасної політичної еліти.

Відновлення довіри є одним зі завдань політичної влади. Вирішення її пов'язується, серед іншого, і з якісними змінами, оновленням політичної еліти, налагодженням ефективної комунікації між владою та суспільством, консолідацією громадян і політичної еліти на ґрунті демократичних цінностей. Відновлення довіри до політичної еліти не вичерпується лише зміною формату спілкування зі суспільством чи новими гаслами. Нагальною є необхідність якісного оновлення змісту політичної діяльності, визначення етичних норм поведінки еліти та громадян, зміна ставлення до політики, розвинуте громадянське суспільство, розширення соціальних ліфтів, політична освіченість, що також потребує подальших наукових досліджень.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аверчук Р. Далекі від народу. Як у світі виховують політичну еліту – та чому люди дедалі більше нею невдоволені. 2019. 24 липня. URL: <https://hromadske.ua/posts/daleki-vid-narodu-yak-u-sviti-vihovuyut-politichnu-elitu-ta-chomu-lyudi-dedali-bilshe-neyu-nevdovoleni> (дата звернення: 10.08.2019)
2. Арон Р. Демократия и тоталитаризм. Москва: Текст, 1993. 303 с.
3. Арон Р. Этапы развития социологической мысли. Москва: Издательская группа «Прогресс-Политика», 1992. 608 с.
4. Афанасьев М. Правящие элиты России: образ деятельности. Мировая экономика и международные отношения. 1996. № 3-4. С. 46-56.
5. Афонін Е. А., Крюков О. І. Проблеми становлення політико-управлінської еліти в перехідних суспільствах (деякі підсумки 2007 року). Сучасна політика. Політики і політологи про неї. Київ: ІПіЕНД, 2008. Вип. 12. С.25-33.
6. Ашин Г. К. Дискуссии о структуре власти и структуре элит в США. Общественные науки и современность. 2001. № 1. С. 90-103.
7. Ашин Г. К. Курс истории элитологии. Москва: МГИМО, 2003. 302 с.
8. Ашин Г. К. Правящая элита и общество. Свободная мысль. 1993. № 7. С. 15-21.
9. Ашин Г. К. Зміна еліт. Незалежний культурологічний часопис Часопис Ї. 2006. Випуск 45. URL: <http://www.ji.lviv.ua/n45texts/ashyn.htm> (дата звернення: 10.08.2019)
10. Ашин Г. К. Современные теории элиты: критический очерк: монография. Москва: Международные отношения, 1985. 256 с.
11. Ашин Г. К. Формы рекрутирования политических элит. Общественные науки и современность. 1998. № 3. С. 85-96.
12. Бабкин В. Д., Селиванов В. Н. Народ и власть: опыт системного исследования воззрений М.Е.Салтыкова-Щедрина. Киев: Манускрипт,

1996. 448 с.

13. Бабкіна О. В., Горбатенко В. П. Між минулим і майбутнім: відповідальність інтелектуалів за соціально-політичні перетворення. Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. Відп. ред. О. В. Бабкіна. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2019. Випуск 24. С. 3-10.
14. Баєва Ю. Є. Проблема національної згоди в Україні в контексті історико-політичного аналізу: автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.01; Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. Київ, 2011. 19 с.
15. Байме К. Політичні теорії сучасності. Пер. з нім. Київ: Стилос, 2008. 396 с.
16. Балабан Р. Політичний клас: виклики та ризики. Наукові записки ІпіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України. 2010. Вип. 1(45). С. 110–120.
17. Балацька О. Б. Поняття консолідації політичної еліти в сучасному політологічному дискурсі. Гілея (науковий вісник): Збірник наукових праць. Київ: ВІР УАН, 2009. Випуск 29. С. 368-375.
18. Балацька О. Б. Специфічні риси політичної еліти сучасної України. Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. Київ: ВІР УАН, 2010. Випуск 34. С. 326-332.
19. Балацька О. Б. Формування інституту консолідації політичної еліти в сучасній Україні: автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02; Східноукр. нац. ун-т ім. В. Даля. Луганськ, 2010. 20 с.
20. Бандурка О. М., Греченко В. А. Влада в Україні на зламі другого і третього тисячоліть. Харків: Ун-т внутр. справ, 2000. 304 с.
21. Бебик В. Еліта, елітарність, лідерство. Віче. 1993. № 7. С. 107-115.
22. Бебик В., Пояркова Т. Занепад демократії, або новий погляд на демократичну культуру. Персонал. 2003. № 3. С. 14-17.
23. Безрук О. О. Особливості відносин правлячого класу та Українського суспільства в контексті побудови нового світового порядку. Вісник

- СевНТУ: Збірник наукових праць. Серія: Політологія. Севастополь, 2011. Випуск 123. С. 150-153.
24. Безугла Р. І. Дихотомія еліта – маса: початок диференціації, механізми динаміки та особливості співвідношення на сучасному етапі. Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв. 2010. № 4. С. 40-45.
 25. Бердяев Н.А. Философия неравенства. Москва : Има-пресс, 1990. 288 с.
 26. Береза А. Реформування публічної влади: сучасні концепції та політична практика: монографія. Київ: Логос, 2012. 359 с.
 27. Бех В. П., Гашенко А. В. Природа, сутність, зміст і форма корпоративних цінностей. Нова парадигма : журнал наукових праць. Голов. ред. В. П. Бех. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2009. Вип. 88. С. 230-242.
 28. Брехаря С. Фінансово-промислові групи як структурний елемент політичного класу України. Політичний менеджмент. Український науковий журнал. 2008. Спец. випуск. С.156–163.
 29. Бурдые П. Социология социального пространства. СПб.: Алетейя, 2005. 288 с.
 30. Валлерстайн И. Конец знакомого мира: Социология XXI века. Москва: Логос, 2004. 368 с.
 31. Варзар І. М. Політична етнологія: пропедевт. курс: авт. підруч. 2-ге вид., переробл. та допов. Київ : ДП «Вид. дім «Персонал», 2010. 354 с.
 32. Вебер М. Харизматическое господство. Социологические исследования. 1988. № 5. С. 139-147.
 33. Вибори до Верховної Ради України 2019. Результати підрахунку голосів. Українська правда. 2019.21.07. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2019/07/21/7221526/> (дата звернення: 5.08.2019)
 34. Видрін Д. Україна на порозі XXI століття: політичний прогноз. Київ: Либідь, 1995. 294 с.

35. Вільсон Е., Якушик В. Політичні організації в Україні. Сучасність. 1992. № 5. С. 159-168.
36. Віннічук Ю. Хто в Україні справжній олігарх? Бізнес Цензор. 10.01.2019 р. URL: https://biz.censor.net.ua/resonance/3104049/hto_v_ukran_spravjnyi_olgarh (дата звернення: 5.08.2019)
37. Влада-демократія-контроль. Повідомлення прес-служби Рахункової палати від 31 травня 2011 року. Сайт Рахункової палати. URL: <http://www.ac-rada.gov.ua/control/main/uk/publish/article/16736857> (дата звернення: 5.08.2019)
38. Вовканич С. Еліта – найбільш конвертована валюта. Віче. 1997. № 5. С. 121-131.
39. Волянчук О. Героїчний дискурс: політологічний аналіз понять і концепцій. Науковий часопис НПУ імені МП Драгоманова. Серія 22: Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. 2015. Вип. 16. С. 105-112.
40. Габович О. Проклаття невіглаством. Дзеркало тижня. 2003. 20 вересня. С. 13.
41. Гаман-Голутвина О. Определения основных понятий элитологии. Полис. 2002. № 3. С. 97-103.
42. Гожев К. Теорія еліт і соціально-філософський аналіз конфліктних ситуацій. Часопис Ї. 2006. Число 45 (У пошуках втрачених еліт). С. 58-65.
43. Головатий М. Кому служить політична еліта? Персонал Плюс. 2006. № 21(172). 24–30 травня. С. 35-41.
44. Головатий М. Політична еліта сучасної України: регіональний і національний контекст. Політичний менеджмент. Український науковий журнал. 2006. Спец. випуск. С. 42-47.
45. Головатий М. Поняття «політична еліта» і «політичний клас» в контексті сучасної політичної думки. Політичний менеджмент. Український

- науковий журнал. 2008. Спец. випуск. С. 63-68.
46. Головатий М. Проблеми і біль становлення української еліти. Нова політика. 1999. № 2. С. 44-53.
 47. Головаха Є. Основні етапи і тенденції трансформації українського суспільства: від перебудови до «помаранчевої революції». Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 2006. № 3. С. 32-51.
 48. Голота В. Регіональні еліти: сутність, особливості формування, тенденції розвитку. Схід. 1996. № 4. С. 35-38.
 49. Горбач Д. Еволюція української політичної еліти: від партійних босів до босів великого бізнесу. Наукові записки НаУКМА. 2003. Том 22, Ч. 2. Суспільні науки. С. 196-200.
 50. Горбунов Ю. В. Властные региональные политические элиты, их характеристика. URL: http://www.superinf.ru/view_helpstud.php?id=2474 (дата звернення: 5.08.2019).
 51. Д'юї Дж. Демократія і освіта. Львів: Літопис, 2003. 289 с.
 52. Дай Т., Зиглер Х. Р. Демократия для элиты: введение в американскую политику. Москва: Юридическая литература, 1984. 320 с.
 53. Даль Р. Предпосылки возникновения и утверждения полиархий. Полис. 2002. № 6. С. 34-56.
 54. Дашаківська О. Ю. Політична еліта України: проблема легітимації: Автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02; Львів. нац. ун-т ім. І.Франка. Львів, 2007. 20 с.
 55. Демократизация: учеб. пособие / сост. и науч. ред. К. В. Харпфер, П. Бернхаген, Р. Ф. Инглхарт, К. Вельцель; пер. с англ. под науч. ред. М. Г. Миронюка; предисл., сост. указателя М. Г. Миронюка; Нац. исслед. ун-т «Высшая школа экономики». Москва: Изд. дом Высшей школы экономики, 2015. 708 с.
 56. Демченко О. А. Группы интересов в засобах масової інформації: вплив на політичний процес в Україні: Автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02; Дніпропетр. нац. університет. Дніпропетровськ, 2007. 20 с.

- 57.Діденко І. Неопотизм, фаворитизм та кронізм як причини виникнення конфлікту інтересів. Підприємництво, господарство і право. 2017. № 8. С. 103-106.
- 58.Дзюба І. На «еліту» надійся, а сам не плошай. Національна безпека і оборона. 2003. № 9 (45). С. 36-38.
- 59.Дмитренко М. Інноваційний розвиток України в умовах глобалізації й інформаційної революції: монографія. Київ: Знання України, 2009. 339 с.
- 60.Добіжа В. В., Колесник О. В. Ставлення до влади як елемент політичної культури українського і російського суспільства. Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. Відп. ред. О. В. Бабкіна. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2016. Випуск 19. С. 59-64.
- 61.Добіжа В. В. Формування політичної культури сучасної владної еліти в Україні: автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.03; Нац. пед. ун-т ім. М.П.Драгоманова. Київ, 2008. 20 с.
- 62.Донцов Д. Дух нашої давнини. Дніпро: Відродження, 1991. 342 с.
- 63.Досвід успішного виконання політичною елітою своїх функцій в інших країнах. Національна безпека і оборона. 2003. № 9 (45). С. 55-56.
- 64.Дубинин Н.П. Наследование биологическое и социальное. Хрестоматия по педагогической психологии. Сост. А. И. Краси́ло, А. П. Новгородцева. Москва: Междунар. пед. акад., 1995. С. 116-121.
- 65.Дубовик Н. А. Ідеї консенсусу в концепціях політичних еліт: Автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.01; Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. Київ, 2003. 15 с.
- 66.Експерти: у Кабміні 5 офіційних мільйонерів і 2 «підпільних». Новини УНІАН. 30.03.2011. URL: <http://www.unian.net/ukr/news/news-428391.html> (дата звернення: 5.08.2019).
- 67.Еліта: витоки, сутність, перспектива. В. Г. Кремень, В. В. Ільїн,

- С. В. Пролеев [та ін.]; за ред. В. Г. Кременя. Київ: Т-во «Знання України», 2011. 527 с.
- 68.Елітознавство : підручник. За заг. ред. В. А. Гошовської. Київ: НАДУ, 2013. 268 с.
- 69.Ємельяненко О. М. Електронний уряд: інноваційні підходи до політики і управління в інформаційному суспільстві: автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02 ; Одес. нац. юрид. акад. Одеса, 2008. 17 с.
- 70.Жакова М. Корупція – найбільша загроза національній безпеці України (опитування) URL: <http://www.radiosvoboda.org/articleprintview/27400902.html> (дата звернення: 5.08.2019).
- 71.Закон про внесення змін до Закону України «Про Кабінет Міністрів України» від 17 березня 2011 року. Сайт Верховної Ради України. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi> (дата звернення: 5.08.2019).
- 72.Залисова О. М. Принципи та механізми ротації політичних еліт в умовах паритетної демократії. Актуальні проблеми політики. 2012. Вип. 47. С. 240-247.
- 73.Зеленько Г. І. Політична система та політичний режим: пошук ліків від вірусу самознищення. Національна єдність у конкурентному суспільстві: аналітична доповідь за ред. О. М. Майбороди. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2018. С.7-49.
- 74.Зинченко В. В. Идеологемы бессознательного. Социально-психологическое измерение индивидуальных, политических и экономических девиаций общественного развития. «Alma Mater» (Вестник высшей школы). 2012. № 7. С.6-11.
- 75.Зінченко В. В. Громадянське суспільство: шляхи, форми, та перспективи (соціально-філософські ідеї і політико-правові тенденції сучасності). Київ: КАРПУК, 2007. 468 с.
- 76.Зінченко В. В. Інституалізація демократичного самоуправління в контексті розвитку громадянського суспільства в Україні. Віче. 2009.

№ 19. С. 34-37.

- 77.Зінченко В.В. «Право народу» в конституційному законодавстві США та його міжнародне значення для ціннісної системи прав людини і демократії. Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право». 2013. №1(7). С. 1-36. Стратегії розвитку України і дилема спеціальних економічних зон: субсидіарний регіоналізм versus системний дерегульований трайбалізм. Механізм регулювання економіки. Міжнародний науковий журнал. Сумський державний університет; Центр економічних досліджень; Академія підприємництва і менеджменту України, Сумське регіональне відділення, 2011. № 2(52). С. 60-69.
- 78.Зоткин А. «Львы» и «Лисы» украинской политики. Київ: Наукова думка, 2010. 342 с.
- 79.Картунов О.В. Процеси національного і державного будування та руйнування: аналіз, синтез, гіпотези. Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. Київ: ВІР УАН, 2017. Вип. 120. С. 252-257.
- 80.Каспрук В. Рекрутування еліт. Підтекст. 1998. № 23. С. 11-13.
- 81.Каспрук В. Україна у пошуку втраченого майбутнього. Сучасність. 1999. № 5. С. 71-77.
- 82.Коваль А. Спроба типологізації політичної еліти України. Студія «Генеза». 1997. № 4. С. 5-8.
- 83.Козаков В.М. Політична еліта: особливості суб'єкт-об'єктної взаємодії механізмів формування системи цінностей державного управління в Україні. Незалежний культурологічний часопис «І». 2006. № 45. С. 108-114. URL: <http://www.ji.lviv.ua/n45texts/kozakov.htm>__ (дата звернення: 5.08.2019).
- 84.Козловець М. Національна еліта як фактор державотворення: уроки минулого й реалії сьогодення. *Studia Politologica Ucraino-Polona*. Випуск 2. Житомир-Київ-Краків: ФОП Євенок О.О., 2012. С. 16-24.
- 85.Козловська Л. В. Порівняльний аналіз формування української

- політичної еліти на зламних етапах ХХ століття (кінець 10-х і 90-ті роки): автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02; Одеська національна юридична академія. Одеса, 2000. 16 с.
- 86.Козьма В. Вплив політичної еліти на процес консолідації демократії. Освіта регіону. 2011. Випуск № 4. С. 177-181.
- 87.Колин Г. Глобальные проблемы информатизации общества: информационное неравенство. Вестник высшей школы «Alma Mater». 2000. № 6. С. 27-30.
- 88.Колісніченко І. В. Ідентифікація та типологізація політичної харизми в контексті політичного лідерства : автореф. дис... канд. політ. наук; Одес. нац. юрид. акад. Одеса, 2007. 16 с.
- 89.Колодій А. «Олігархи» й «олігархія»: зміст понять та українська політична дійсність. Наукові записки НаУКМА. Політичні науки. 2001. Випуск. 19. С. 31-35.
- 90.Колодій А. Траєкторія демократичного переходу в Україні / Розд. 2 з кн.: Трансформація в Польщі і в Україні: 1989-2009. Вибрані аспекти. Київ: Сколопис, 2009. С. 23-38. <http://www.political-studies.com/?p=570>.
- 91.Кому більше довіряють українці: владі, громадськості, ЗМІ? URL: http://www.dif.org.ua/ua/publications/press-relizy/komu-bilshe-dovirjayut-ukrainci--vladi_-gromadskosti_-zmi_.htm (дата звернення: 5.08.2019).
- 92.Концептуальні засади реформування політичної системи в Україні. Стан і перспективи розвитку політичної науки: Матеріали «круглого столу», Київ, 13 квітня 2001 р. За ред. В. Лугового, В. Князева. Київ : Вид-во УАДУ, 2001. 78 с.
- 93.Коржов Г.О. Олігархія як модель обмеженої модернізації. Український соціум. 2007. № 1. С.104-114.
- 94.Корнієвський О. Громадянське суспільство та правляча еліта: проблеми взаємовідносин у сучасній Україні. Стратегічні пріоритети. 2014. № 3(32). С.115-125.
- 95.Корнієнко В. О., Аксельрод Р. Б. Політична компетентність владної еліти:

- зміст і механізми формування: монографія. Вінниця: ВНТУ, 2018. 171 с.
96. Корнієнко В. О., Добіжа В. В. Формування політичної культури сучасної владної еліти в Україні: монографія. Вінниця: ВНТУ, 2009. 159 с.
 97. Коротков Д. Політична еліта України: становлення та розвиток у виборчому процесі: монографія. Харків: Вид-во ХНЕУ, 2012. 207 с.
 98. Коротков Д. С. Становлення політичної еліти України в контексті переходу від тоталітаризму до демократії. Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. Київ: Український центр політичного менеджменту, 2010. Вип. 19. С. 85-94.
 99. Косьмій О. М. Політична віра як чинник демократичної трансформації суспільства: автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2011. 21 с.
 100. Коцур А. П. Ідея державності в історичній думці та суспільно-політичному житті України кінця XVIII - початку XX ст.: Автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.06 ; Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. К., 2001. 35 с.
 101. Кочубей Л. «Політична еліта» і «політичний клас»: класичні та сучасні підходи до визначення понять. Політичний менеджмент. Український науковий журнал. 2008. Спецвипуск. С. 24-32.
 102. Кочубей Л. Сучасні політичні еліти та політичний клас: визначення, моделі та особливості становлення. Наукові записки ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2010. Вип. 1 (45). С. 37-53.
 103. Кочубей Л. О. Політична еліта та політичний клас: класичні зарубіжні концепції. Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. К., Миколаїв: Український центр політичного менеджменту, 2009. Вип. 17. С. 96-107.
 104. Крестева А. Власть и элита в обществе без гражданского общества. Социологические исследования. 1996. № 4. С. 19-29.
 105. Крыштановская О. Формирование региональной элиты: принципы и механизмы. Социологические исследования. 2003. № 11. С. 3-13.
 106. Крюков А. Эффективное политическое управление и качественная

- елита: фантастика или реальность? Зеркало недели. 2009. 30 апреля-15 мая. С. 14.
107. Крюков О. Проблеми рекрутування, репродукції та циркуляції еліт. Збірник наукових праць НАДУ. Київ. 2004. Вип. 2. С. 208-213.
 108. Крюков О.І. Політико-управлінська еліта України як чинник державотворення: монографія. Київ: Вид-во НАДУ, 2006. 252 с.
 109. Кужель Расто, Олександр Бурмагін Президентські і парламентські вибори 2019 Україна. Методологія Моніторингу ЗМІ. 81 с.
 110. Кукуруз О. Реалізація політики і права політико-управлінською елітою України. *Studia Politologica Ucraino-Polona*. Вип. 2. Житомир-Київ-Краків: ФОП Євенок О.О., 2012. С. 35-41.
 111. Кухта Б., Теплоухова Н. Політичні еліти і політичне лідерство. Львів: Кальварія, 1997. 224 с.
 112. Лавров П.Л. Исторические письма (1868-1869): Философия и социология: избр. произв. в 2-х т. Т. 2. Москва: Мысль, 1965. 698 с.
 113. Лассуэлл Г. Д. Психопатология и политика: монография. Пер. с англ. Т. Н. Самсоновой, Н. В. Коротковой. Москва: Издательство РАГС, 2005. 352 с.
 114. Латигіна Н. А. Політичні еліти в системі управління посткомуністичним суспільством (структурно-функціональний аналіз): Автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02; НАН України. Ін-т політ. і етнонац. дослідж. Київ, 2000. 20 с.
 115. Лейбин В. М. Глобалистика, информатизация, системные исследования. Том 1. Глобалистика. Москва: Изд-во ЛКИ, 2007. 280 с.
 116. Леоненко А. В. Становлення еліт країн пострадянського простору на прикладі Росії, України та Білорусі. Нова парадигма: Журнал наукових праць. К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2007. Вип. 66. С.171-180.
 117. Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму. Київ-Філадельфія, 1995. 470 с.

118. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: У 2-х т. Т. 2. Київ: Основи, 1994. 573 с.
119. Литвин В. Політична арена України: Дійові особи та виконавці. Київ: Абрис, 1994. 495 с.
120. Лісничук О. Хто такі «системні» і «несистемні» політики в Україні. URL: <https://hvylya.net/analytics/politics/hto-taki-sistemni-i-nesistemni-politiki-v-ukrayini.html> (дата звернення: 05.08.2019).
121. Логвиненко О. С. Становлення політичного лідерства управлінської еліти в суспільстві перехідного періоду: Автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02; НАН України. Ін-т політ. і етнонац. дослідж. К., 2004. 24 с.
122. Майбутнє еліт або еліти майбутнього: провідні інтелектуали обговорили проблему української еліти. URL: <http://uamoderna.com/event/future-elites-discussion> (дата звернення: 05.08.2019)
123. Макбурни Г. Глобализация как политическая парадигма высшего образования сегодня. Высшее образование сегодня. 2001. № 1. С. 46-55.
124. Мандзій Л. С. Правляча політична еліта України: суть та етапи становлення: Автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02; Львів. нац. ун-т ім. І.Франка. Львів, 2003. 16 с.
125. Мандзій Л. С. Формування політичної еліти України (1991-1994 рр.). Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. Запоріжжя, 2008. Вип. XXIV. С. 230-235.
126. Маркітантов В. Ю. Регіональні політичні еліти України: порівняльний аналіз: автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. Львів, 2011. 19 с.
127. Мартиненко В. Результати дослідження проблеми запобігання зловживанню владою або службовим становищем державних службовців в Україні. Visegrad Journal on Human Rights. 2019. Volume 2. С.169-172.

URL: http://vjhr.sk/archive/2019_3/part_2/26.pdf (дата звернення: 5.08.2019).

128. Мацієвський Ю. В. У пастці гібридності: зигзаги трансформацій політичного режиму в Україні (1991 – 2014): монографія. Чернівці: Книги – XXI, 2016. 552 с.
129. Мачуський В. Вітчизняна наука про національні політичні еліти та політичне лідерство. Політична наука в Україні. 1991-2016: у 2 т. Т. 2. Теоретико-методологічні засади і концептуальні підсумки вітчизняних досліджень. НАН України, Ін-т політ. і етнонац. досліджень ім. І.Ф. Кураса К.: Парлам. вид-во, 2016. С. 236-247.
130. Мельник А. Ф., Кононенко Т. О. Зарубіжний досвід підготовки та підвищення кваліфікації державних службовців : проблеми імплементації в Україні. Державне управління та місцеве самоврядування. 2012. Вип.1(12). С. 146-156. URL: [http://www.dridu.dp.ua/vidavnictvo/2012/2012_01\(12\)/12mafriu.pdf](http://www.dridu.dp.ua/vidavnictvo/2012/2012_01(12)/12mafriu.pdf) (дата звернення: 5.08.2019).
131. Миллс Р. Властвующая элита. Москва: Директ-медиа, 2007. 844 с. URL : https://historylib.org/historybooks/Mills-R_Vlastvuyushchaya-elita/ (дата звернення: 5.08.2019).
132. Михальченко М. Кланово-олігархічний режим: негативи і позитиви функціонування. Наукові записки ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України. 2010. Вип. 5 (49). С. 83-93.
133. Михальченко М. Пошук лідерів. Політичний менеджмент. Спеціальний випуск. 2006. С. 15-21.
134. Михальченко М. Українська мрія та національна ідея: генеза, взаємодія. Політичний менеджмент. 2009. № 6. С. 3-13.
135. Михальченко М. Українська національна ідея: підказ для політичних лідерів. Політичний менеджмент. Український науковий журнал. 2007. Спецвипуск. URL: <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=74&c=1735> (дата

звернення: 5.08.2019).

136. Михальченко М. І. Формування політичного лідерства в Україні в умовах незалежності. Політика в особах. Політичне лідерство на постсоціалістичному просторі: національний і регіональний контексти. За заг. ред. Ф.М. Рудича. Київ: Парламентське вид-во, 2008. С. 185-216.
137. Михальченко Н.И., Андрущенко В. П. Беловежье. Л. Кравчук. Украина 1991-1995. Киев: Укр. Центр духовной культуры, 1996. 512 с.
138. Михельс Р. Демократическая аристократия и аристократическая демократия. Социологические исследования. 2000. № 1. С. 107-116.
139. Михельс Р. Заключительное рассмотрение. Личность. Культура. Общество. 2002. Т. IV. Вып. 3-4 (13-14). С. 220-229.
140. Михельс Р. Принципиальное в проблеме демократии. Социологический журнал. 1994. № 3. С. 89-94.
141. Михельс Р. Социология политической партии в условиях демократии. Антология политической мысли: в 5-ти т. Т. 2. Зарубежная политическая мысль. Москва: Мысль, 1997. С. 186-197.
142. Моска Г. Правящий класс. Социологические исследования. 1994. № 10. С. 187-198.
143. Моска Г. Правящий класс (продолжение). Социологические исследования. 1994. № 12. С. 97-118.
144. Моска Г. Элементы политической науки. Социологические исследования. 1995. № 4. С. 138-146.
145. Москаленко В. В. Політична еліта як психологічний феномен перехідного періоду. Вісник Харківського університету. Серія Психологія. 1999. № 432. С. 241-246.
146. Набока С.В. Особливості розвитку суспільно-політичних процесів в Україні в 1991-2011 рр. Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. Київ: ВІР УАН, 2011. Випуск 53. С. 145-150.
147. Надєїн І. О. Культуротворча діяльність політичної еліти України: історична традиція та сучасний стан: автореф. дис. ... канд. філол. наук :

- 09.00.12 ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2010. 16 с.
148. Національний суверенітет: український вимір в контексті світової політичної думки. О. В. Воронянський, С. Є. Євсєєв, Ю. В. Журавльов, Ю. В. Зайончковський [та ін.]. Харків : ХНТУСГ імені Петра Василенка; ХНУБА, 2017. 284 с.
 149. Новакова О. Формування правлячого класу в Україні: сучасні тенденції наукового дослідження. Соціологічні дослідження. Збірник наукових праць. Луганськ: Вид-во СНУ ім. В.Даля, 2009. №8. С.70-97.
 150. Освіта протягом життя: світовий досвід і українська практика. Аналітична записка Національний інститут стратегічних досліджень. URL: <http://old2.niss.gov.ua/articles/252/> (дата звернення: 05.08.2019).
 151. Окоін П. Устрій державних установ у ХХІ столітті: чому бюрократія залишиться в державному управлінні. Вісник УАДУ. 1999. № 1. С. 5-19.
 152. Олійник О. Актуальні проблеми кадрового добору політико-управлінської еліти в Україні: теоретичний аспект. Демократичне врядування. Науковий вісник. 2014. Вип. 14. URL: http://www.lvivacademy.com/vidavnitstvo_1/visnyk14/fail/olijnyk.pdf (дата звернення: 05.08.2019).
 153. Орлів М. С. Розвиток системних лідерів для державного управління за індивідуально-центричним та системно-орієнтованим підходами. Державне управління: удосконалення та розвиток. 2018. № 4. URL: <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=1217> (дата звернення: 05.08.2019).
 154. Ортега-и-Гассет Х. Восстание масс. Москва: АСТ, 2002. 509 с.
 155. Остапенко М. А. Відповідальність суб'єктів політики як основа формування культури політичного плюралізму. Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. Відп. ред. О.В. Бабкіна. К.: Вид-во НПУ імені

- М.П. Драгоманова. 2016. Випуск 19. С.48-53.
156. Остренко Є. І. Політичний клас як чинник державотворення в сучасній Україні: Автореф. дис. ... канд. політ. Наук : 23.00.02. Луганськ, 2011. 20 с.
 157. Остренко Є. І. Політичний клас у просторі української політики. Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. К.: ВІР УАН, 2010. Випуск 41. С. 451-459.
 158. Палазова Т. М. Особливості становлення політичної еліти на пострадянському просторі: порівняльний аналіз: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02 ДЗ «Південноукр. нац. пед. ун-т ім. К. Д. Ушинського». Одеса, 2011. 16 с.
 159. Парето В. Классификация резидуев. Резидуи I класса. Личность. Культура. Общество. 2002. Т. IV. Вып. 1-2 (11-12). С. 190-198.
 160. Парето В. Компендиум по общей социологии. Антология политической мысли: в 5-ти т. Т. 2. Зарубежная политическая мысль. Москва: Мысль, 1997. С. 59-79.
 161. Пахарев А. Д. Политические элиты современной Украины: каналы рекрутирования. Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. 2010. Випуск 1(45). С. 27-36.
 162. Пахарев А. Политическое лидерство и лидеры на постсоветском пространстве. Киев : Знание Украины, 2002. 324 с.
 163. Пахарев А. Д. Політичні інститути і процеси в сучасній Україні. Навчальний посібник. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2011. 182 с.
 164. Пашкова О. Ціннісний вимір діяльності політичної еліти в умовах трансформаційного суспільства. *Studia Politologica Ucraino-Polona*. Випуск 2. Житомир-Київ-Краків: ФОП Євенок., 2012. С. 24-29.
 165. Пірен М. Українська еліта і проблеми модернізації суспільства. Універсум. 2000. № 3–4. С. 42-43.

166. Піхун О. Особливості формування політичної культури владної еліти в Україні. Національний університет «Острозька академія». Науковий блог. URL: <https://naub.oa.edu.ua/2012/osoblyvosti-formuvannya-politychnoji-kultury-vladnoji-elity-v-ukrajini/> (дата звернення: 05.08.2019).
167. Побочий І. А. Політична боротьба як форма взаємовідносин соціальних сил в умовах утвердження державності сучасної України: автореф. дис... д-ра політ. наук: 23.00.02; НАН України, Інститут держави і права ім. В.М.Корецького. К., 2008. 32 с.
168. Подаєнко Ю. Л. Денаціоналізація еліт та перспективи формування нового космополітичного класу. Наукові праці НаУКМА. 2010. Том 131. Вип. 118. С. 19-24.
169. Політична еліта України: теорія і практика трансформації. В. Журавський, О. Кучеренко, М. Михальченко. Київ: Логос, 1999. 324 с.
170. Політична енциклопедія. Редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал та ін. Київ: Парламентське видавництво, 2011. 808 с.
171. Політичні ризики і політична стабільність в Україні. Документ УНЦПД з оцінювання глибини політичних ризиків. Випуск 9: Політичне посилення інституту президентства. Законодавче та економічне забезпечення інтересів владних груп. 20 січня 2012 року. Київ: УНЦПД, 2012. 15с.
172. Політологічний енциклопедичний словник: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. К.: Генеза, 1997. 400 с.
173. Політологія посткомунізму: Політичний аналіз посткомуністичних суспільств. За ред. В. Полохало. Київ, 1995. 368 с.
174. Полякова Л. І. Еволюція взаємодії законодавчої та виконавчої гілок влади в Україні (1992-1996). Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. Київ: ВІР УАН, 2009. Випуск 22. С. 329-337.
175. Полякова Л. І. Парламентаризм в Україні: ретроспективний погляд на становлення законодавчого органу (1990-1996 рр.). Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. Київ: ВІР УАН, 2009. Випуск 24. С. 333-

339.

176. Попадюк Н. І. Трансформація політичних еліт в Україні: особливості та перспективи. Науковий вісник Академії муніципального управління. 2011. № 1. С. 324-331.
177. Порошенко закликає до єдності, щоб не повторилася трагедія 100-річної давнини. Укрінформ. Мультимедійна платформа іномовлення України. 04.12.2018. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-polytics/2594022-porosenko-zaklikae-do-ednosti-sob-ne-povtorilasa-tragedia-100ricnoi-davnini.html> (дата звернення: 05.08.2019).
178. Постанова Кабінету міністрів України «Про ліквідацію урядових органів» від 29 березня 2011 року. Сайт Верховної Ради України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?page=1&nreg=346-2011-%EF> (дата звернення: 05.08.2019).
179. Постоловская А.О. Политическое противостояние и взаимодействие элит: первый опыт украинского государства. Azarbaycan Respublikasi Gancilar va Idman Nazirliyi. Azarbaycan Ganc Alim. Aspirant va Magistrilar Camiyyati. Proceedings of young scientists Труды молодых ученых. Баки. 2013. № 8. С. 395-400.
180. Постоловська О. Еволюція «дисидентства» та «номенклатури» як першої хвилі «нової – старої» політичної еліти України. Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. Київ: ВІР УАН, 2013. Випуск 77 (№ 10). С. 286-289.
181. Постоловська О. Еліта як «національна аристократія» В. Липинського та «духовна когорта» народу у політичному дискурсі ХХ століття. Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. Гол. ред. В. М. Вашкевич. Київ: ВІР УАН, 2013. Випуск 74 (№ 7). С. 351-353.
182. Постоловська О. Запит суспільства на «несистемних» політиків: до проблеми вивчення. Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. Відп. ред.

- О. В. Бабкіна. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2019. Випуск 25. С.57-61.
183. Постолювська О. Мобільність еліт: досвід політологічного дослідження. Політологічний вісник. Збірник наукових праць. Київ: Вадекс, 2013. Випуск 71. С. 334-342.
184. Постолювська О. О. Гендерні детермінанти формування політичної еліти в сучасній Україні. Чотирнадцяті юридичні читання. Проблеми імплементації національного законодавства до Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом. До 185-річчя НПУ імені М. П. Драгоманова; до 70-річчя Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України: матеріали міжнародної наукової конференції, 17-18 квітня 2019 року . Ред. кол.: В.П. Андрущенко, Ю.С. Шемшученко та ін. К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2019. С. 220-222.
185. Постолювська О. О. До проблеми консолідації політичної еліти в сучасній Україні. Тринадцяті юридичні читання. Українська державність: крізь призму часу (до 100-річчя Української національно-демократичної революції 1917-1921 рр.): матеріали міжнародної наукової конференції, 24-25 травня 2018 року. Ред. кол. В.П. Андрущенко, Ю.С. Шемшученко та ін. К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2018. С. 221-223.
186. Постолювська О. Первинна політична еліта незалежної України в розбудові державності. Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 18: Економіка і право : Збірник наукових праць. К.: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2013. Випуск 22. С. 169-176.
187. Постолювська О. Політична «елітологія»: від Маркса до Арона й Шумпетера. Нова парадигма: журнал наукових праць. Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2013. Випуск 117. С. 73-82.
188. Постолювська О. Політична еліта в Україні: проблеми формування та розвитку у науковому дискурсі років незалежності. Політологічний

- вісник. Збірник наукових праць. Київ: Вадекс, 2013. Випуск 70. С. 368-376.
189. Постолювська О. Поняття еліти: політологічний дискурс. Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. Гол. ред. В. М. Вашкевич. Київ: ВІР УАН, 2013. Випуск 73 (№ 6). С. 310-312.
 190. Постолювська О. Проблема оновлення політичної еліти в сучасній Україні. Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. Відп. ред. О. В. Бабкіна. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2016. Випуск 19. С. 117-123.
 191. Постолювська О. Суб'єктність політичної еліти: до визначення поняття. Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. Відп. ред. О. В. Бабкіна. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2015. Випуск 18. С. 59-64.
 192. Приходько С. М. Політичні аспекти теорії еліти в українській суспільно-політичній думці ХХ століття. Київ: Стилос, 1997. 47 с.
 193. Проблеми української політики: аналітичні доповіді Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України. К.: ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2010. 410 с.
 194. Пугачёв В.П. Субъекты политики: личность, элиты, лидерство. Москва: Знание, 1991. 56 с.
 195. Пухкал О. Г. Модернізація системи державного управління в контексті розвитку громадянського суспільства в Україні: автореф. дис. ... д-ра наук з держ. упр. : 25.00.01; Нац. акад. держ. упр. при Президентові України. Київ, 2011. 36 с.
 196. Равлик І.О. Консолідуєча роль політичної еліти у перехідному суспільстві. Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. Київ: ВІР УАН, 2011. Випуск 48. С. 549-553.

197. Рассел Г. Конституционализм: опыт Америки и других стран .
<http://www.infousa.ru/government/dmpaper2.htm>_URL: (дата звернення: 05.08.2019).
198. Рахманов О. Власники великого капіталу як суб'єкт соціально-економічних перетворень в Україні: монографія. Київ: Інститут соціології НАН України, 2012. 376 с.
199. Реєнт О. П. Формування економічної еліти (XIX – початку XX ст.). Еліти і цивілізаційні процеси формування націй. Київ: ТОВ УВПК «Екс об», 2006. Т. 1. С. 19-27.
200. Результати соціологічного дослідження, проведеного у рамках проекту «Започаткування Національного діалогу в Україні» (січень – червень 2015 р.). Фонд «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва». 34 с. URL: http://icps.com.ua/assets/uploads/files/national_dialogue/poll_for_regions/00_survey_ukraine_ua.pdf (дата звернення: 05.08.2019).
201. Рихлік В. Особливості становлення сучасної української політичної еліти: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02; Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. Київ, 2010. 17 с.
202. Рівень довіри до суспільних інститутів та електоральні орієнтації громадян України. Український центр економічних та політичних досліджень ім. О. Разумкова. URL: <http://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/riven-doviry-do-suspilnykh-instytutiv-ta-elektoralni-orientatsii-gromadian-ukrainy-2> (дата звернення: 05.08.2019).
203. Рівень довіри до суспільних інститутів та електоральні орієнтації громадян України. Загальнонаціональне дослідження проведене соціологічною службою «Український центр економічних та політичних досліджень ім. О. Разумкова» (7-14 лютого 2019 року в усіх регіонах України за винятком Криму та окупованих територій Донецької та Луганської областей). URL:

<http://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/riven-doviry-dosuspilnykh-institutiv-ta-elektoralni-oriientsatsii-gromadian-ukrainy> (дата звернення: 05.08.2019).

204. Роджерс К. Взгляд на психотерапию. Становление человека. Москва: Прогресс-Универс, 1994. 480 с. URL: <http://psycheresurs.ru/d/294831/d/rodzhers-k.-o-stanovlenii-lichnostyu.pdf> (дата звернення: 05.08.2019).
205. Романюк А., Шведа Ю. Партії та електоральна політика. Львів, 2005. 348 с.
206. Романюк О. І. Циркуляція політичних еліт в умовах демократії та її особливості на посткомуністичному просторі. Вісник Харківського національного університету ім.В. Н. Каразіна. № 912: Серія: Питання політології. Вип.17. 2010 . С. 99-107.
207. Рудич Ф. М. Політологія: підручник. Київ: Либідь, 2004. 488 с.
208. Рудич Ф. Політичний клас в сучасній Україні: методологічний контекст. Сучасна українська політика. Політика і політологи про неї. Київ. Випуск 16. С. 6-7.
209. Рудич Ф. Правляча еліта: її місце і роль в утвердженні української держави. Політичний менеджмент. Український науковий журнал. 2008. № 2. С. 3-14.
210. Рябчук М. «Четверта свобода»: вільний рух людей між Україною та Європейським Союзом – проблеми і перспективи. Київ: Вид-во «К.І.С.», 2006. 83 с.
211. Рябчук М. Демократія та «партія влади» в Україні. Політична думка. 1994. № 3. С. 37-43.
212. Савічев А. В. Формування поняття «політична еліта»: історіографія питання. Історичні і політологічні дослідження. 2010. № 3-4 (45-46). С. 75-79.
213. Самсонова Т. Н. Коцепция «правлящего класса» Г. Моски. Социологические исследования. 1994. № 10. С. 176-187.

214. Сартори Дж. Вертикальная демократия. Политические исследования. 1993. № 2. С. 80-89.
215. Сарторі Дж. Порівняльна конституційна інженерія: Дослідження структур, мотивів і результатів. Київ: Основи, 2001. 211 с.
216. Сахань О. М. Корупція в сучасній Україні як джерело деструктивності влади. Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / редкол.: А. П. Гетьман та ін. Харків: Право, 2015. № 4 (27). С. 112-129.
217. Сахань О. М. Проблема оновлення політико-управлінських еліт у сучасній Україні. Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого» Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / редкол.: А. П. Гетьман та ін. Харків: Право, 2016. № 3 (30) С. 258-264.
218. Северенюк В. М. Політична поведінка як феномен суспільного життя: теоретико-методологічні проблеми: автореф. дис. ... д-ра політ. наук : 23.00.01 ; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2010. 32 с.
219. Сергатюк Д. Витоки формування вітчизняної політичної еліти / Сучасна українська політика: політики і політологи про неї. Київ, Миколаїв, 2009. Вип. 16. С. 68-76.
220. Сергатюк Д. Формування української політичної еліти періоду отримання незалежності. Сучасна українська політика: політики і політологи про неї. Київ, Миколаїв, 2009. Вип. 15. С. 52-61.
221. Сидоренко М. Роль політичних еліт України і Росії в модернізаційних процесах початку 1990-х років. Політичний менеджмент. Український науковий журнал. 2006. Спецвипуск. URL: <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=61&c =1345> (дата звернення: 05.08.2019).

222. Смірнова В. О. Політична воля як чинник державотворчої діяльності: об'єктивні та суб'єктивні детермінанти. Київ: Логос, 2019. 384 с.
223. Сморгунов Л.В. Сравнительный анализ политико-административных реформ: от нового государственного менеджмента к концепции «governance» Полис. 2003. № 4. С. 50-59.
224. Соловьев А. И. Политология: политическая теория, политические технологии: учебник для студентов вузов. Москва: Аспект Пресс, 2003. 559 с.
225. Сурмін Ю. П. Концептуально-методологічні аспекти формування і розвитку української політичної еліти. Еліти і цивілізаційні процеси формування націй. Київ: ТОВ УВПК «Екс об», 2006. Т. 2. С. 159-175.
226. Суспільно-політичні трансформації в Україні: від задумів до реалій. В. Ф. Солдатенко (кер.) та ін. НАН України; Ін-т політ. і етнонац. досліджень. Київ: Парламентське вид-во, 2009. 536 с.
227. Сучасна управлінська еліта в Україні: якісні характеристики, шляхи та методи підготовки: Монографія. За ред. М. І. Пірен, В. А. Ребкала; Кол. авт.: М.І. Пірен, В.А. Шахов, В.А. Ребкало та ін. Київ: Вид-во УАДУ, 2003. 180 с.
228. Тарасенко В. Недореволюція. Українське суспільство 1994 - 2005. За ред. В. Ворони, М. Шульги. Київ: Інститут соціології НАНУ, 2005. С. 49-61.
229. Тарусина И. Г. Элитисты и плюралисты в современной политической теории (Историографический экскурс). Политические исследования. 1997. № 4. С. 148-154.
230. Теория стилей Р. Лайкерта. История менеджмента. Москва: Академический Проект, 2000. С. 131-132.
231. Титко А. В. Фаворитизм, непотизм, кронізм, клієнтелізм як форми конфлікту інтересів: quid pro quo. Форум Права, 55(2). С. 80–90. DOI: <http://doi.org/10.5281/zenodo.2635567>. с. 85 (дата звернення: 05.08.2019).

232. Токвиль А. Демократия в Америке. Москва: Прогресс, 1992. 554 с.
233. Требін М. П. Політична культура сучасної владної еліти. Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого № 4. 2010. С. 137-145.
234. Указ Президента України «Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади» від 9 грудня 2010 року. Сайт Верховної Ради України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1085%2F2010> (дата звернення: 05.08.2019).
235. Указ Президента України «Про систему центральних органів виконавчої влади» від 15 грудня 1999 року. Сайт Верховної Ради України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1572%2F99> (дата звернення: 05.08.2019).
236. Указ Президента України від 18 травня 2019 року № 286/2019 «Про стратегію національно-патріотичного виховання» URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/286/2019> (дата звернення: 05.08.2019)
237. Україна на зламі тисячоліть: історичний екскурс, проблеми, тенденції та перспективи: монографія. Г. Щокін, М. Попович, М. Кармазіна та ін. Київ: МАУП, 2000. 384 с.
238. Федоров А. Нарциссизм посткоммунистической украинской элиты. Политическая мысль. 1994. № 3. С. 24-31.
239. Фесенко В.В. Политическая элита Украины: противоречия формирования и развития. Политические исследования. 1995. № 6. С. 87-94.
240. Хорішко Л.С. Політична еліта як суб'єкт модернізації політичної системи. Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. Київ: ВІР УАН, 2010. Випуск 31. С. 347-353.
241. Хоффман-Ланге У. Роль элит в процессе демократизации и демократической консолидации. Социологические исследования. 1996. № 4. С. 50-55.
242. Хохлов В. Политика 2.0. Как провести капитальный ремонт

- политической системы Украины. Украинская правда. 2018. 4 вересня.
URL: <https://www.pravda.com.ua/rus/columns/2018/09/4/7191057/> (дата звернення: 05.08.2019).
243. Цінності, стандарти, компетентність в парламентській діяльності : навч. посіб. К. О. Ващенко, В.А. Гошовська, Л. А. Пашко [та ін.]. 2-ге вид., розшир. Київ : НАДУ, 2018. 172 с.
244. Цокур Є. Г. Легітимність політичної влади в Україні у контексті Революції гідності. URL: <http://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/123456789/7329/1/Tsokur.pdf> (дата звернення: 05.08.2019)
245. Цокур Є. Легітимність політичної влади: джерела, особливості, перспективи: монографія. Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2009. 330 с.
246. Чемекова С. В. Правляча еліта України: сутність, особливості та протиріччя формування і функціонування: Автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02; Одес. нац. юрид. акад. Одеса, 2002. 18 с.
247. Чернюк І. А. Політична еліта в контексті демократичних перетворень в Україні. «Young Scientist» № 5.1 (45.1) May, 2017. С. 155-158. URL: <http://molodyvcheny.in.ua/files/journal/2017/5.1/38.pdf> (дата звернення: 05.08.2019).
248. Чи підтримуєте Ви діяльність Президента України? Соціологічне опитування. Центр Розумкова. – 15-20 травня 2009 року. URL: http://razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=67]. (дата звернення: 05.08.2019).
249. Шайгородський Ю. Ж. Ціннісні трансформації в період суспільних змін. Соціальна психологія. 2009. № 3. С. 86-94.
250. Шевчук Ю. Мовне питання та українська еліта. Телекритика. 2006. № 5. С. 6-7.
251. Шляхтун П.П. Політологія (теорія та історія політичної науки): підручник. Київ: Либідь, 2002. 576 с.

252. Шопенгауэр А. Афоризмы и максимы. Ленинград: Изд-во Ленинградского университета, 1990. 228 с.
253. Шульга М. Владна еліта. Віче. 1997. № 8. С. 47-54.
254. Шульга М. Етапи становлення політичної еліти в Україні в роки незалежності. Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 2006. Випуск 4. С. 24-37.
255. Шульга М., Потехін О., Бойко Н., Парохонська О. Правляча еліта сучасної України. Аналітична доповідь. № 10. Київ, 1998. 92 с. URL: <http://elibrary.ivinas.gov.ua/3624/1/elit.pdf> (дата звернення: 05.08.2019).
256. Шульга М. Правляча еліта: що думають про неї в Україні. Віче. 1997. № 8. С. 93-108.
257. Шульга М. Точка повороту чи ситуативне відхилення. Українське суспільство 1994-2005: Динаміка соціальних змін. За ред. В. Ворони, М. Шульги. Київ: Ін-т соціології НАН України, 2005. С. 193-200.
258. Шульга М. О. Особливості процесу зміни правлячих еліт у період системної трансформації суспільства. Українське суспільство на порозі третього тисячоліття. Київ: Інститут соціології НАН України, 1999. С. 322-356.
259. Шумпетер Й. Капіталізм, соціалізм і демократія. Москва: Наука, 1995. 539 с.
260. Щедрова Г., Щедров С. Формування політичної конкуренції еліт в сучасній Україні: монографія. Луганськ: Елтон-2, 2013. 303 с.
261. Щербина С. С. Генеза політичних еліт в Україні: сутність, структура, особливості: автореф. дис. ... канд. соціол. наук : 22.00.04; Класич. приват. ун-т. Запоріжжя, 2011. 20 с.
262. Щербина С. С Соціальний портрет сучасних українських еліт. Вісник Академії праці і соціальних відносин ФПУ. 2010. № 3. С. 24-29.
263. Эндрувайт Г. Элиты и развитие: теория исследования влияния элит на процессы социального развития. Зарубежная политическая наука: история и современность. Мосува: ИНИОН, 1990. Вып. 1. С. 238-245.

264. Эрхард Л. Благосостояние для всех. 2001. 464 с. URL: Формат: DjVu
http://www.vixri.com/d/Erxard%20Ljudvig%20_Blagosostojanie%20dlja%20vsex..pdf (дата звернення: 05.08.2019).
265. Юхновський І. Нормально і почесно – бути патріотом України: Про політичну еліту в Україні: Бесіда з народним депутатом України Ігорем Юхновським. Дзеркало тижня. 2003. 15-21 листопада. № 44. С. 14.
266. Ющенко В. А. Тези про майбутнє. Дзеркало тижня. 2002. 9 лют. URL: <http://www.yuschenko.com.ua/ukr/present/Analytics/406> (дата звернення: 05.08.2019).
267. Яриш О. П'ять зірок Зеленського. Шоумен використовує досвід італійських популістів – ми порівняли їхній стиль. URL: <https://hromadske.ua/posts/pyat-zirok-zelenskogoshoumen-vikoristovuye-dosvid-italijskih-populistik-mi-porivnyali-yihnij-stil> (дата звернення: 06.06.2019).
268. Abel I., Bonin J. State desertion and convertibility. Dublin, 2008. 314 p.
269. Arik M. Controversies of the Post-Communist Transition. Eurasian Studies. 1999. № 16. P. 5-16.
270. Barkly R. The Theory of the Elite and the Mythology of Power. Science and Society. 1995. P. 97-106.
271. Best H., Becker U. Elites in Transition: Elite Research in Central and Eastern Europe. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften, 2013. 250 p.
272. Byram M., Dervin F. Students, staff and academic mobility in higher education. Newcastle-upon-Tyne: Cambridge Scholars Publishing, 2008. 320 p.
273. Bulgaru I. Emile Durkheim's sociological thinking evolution from a pedagogical perspective. Procedia. Social and Behavioral Sciences. 2013. № 76. P. 262-266.
274. Brunclik M., Kubat M. Semi-presidentialism, Parliamentarism and Presidents: Presidential Politics in Central Europe (Routledge Research on

- Social and Political Elites). Routledge 2018. 180 p.
275. Chesler M.A., Cave W.M. A sociology of education: Access to power a privilege. New York: Macmillan, 2003. 380 p.
 276. Coller X, Cordero G., Jaime-Castillo A. The Selection of Politicians in Times of Crisis (Routledge Research on Social and Political Elites). London: Routledge, 2018. 304 p.
 277. Combs A. Humanism, education and future. Boston: Educational Leadership, 1988. 301 p.
 278. Combs A. W. Personal Approach to Teaching: Beliefs That Make a Difference. Boston: Allyn & Bacon, 1982. 194 p.
 279. Combs A. W. The Schools We Need: New Assumptions for Educational Reform. Lanham, MD: University Press of America, 1991. 178 p.
 280. Cucrowiez H. Universite et emploi. Lille: PUF, 2006. 322 p.
 281. Dewey J. Democracy and Education: An Introduction to the Philosophy of Education. CreateSpace Independent Publishing Platform. 2009. 194 p.
 282. Giddens A., Sutton P. Sociology. London: Cambridge University Press, Polity Press; 8th edition, 2017. 1192 p.
 283. Gouldner A. Against Fragmentation: The Origins of Marxism and the Sociology of Intellectuals. New York: Oxford University Press, 1985. 333 p.
 284. Habermas J. On the Pragmatics of Social Interaction. Polity, 2014. 216 p.
 285. Habermas J. Philosophical Introductions: Five Approaches to Communicative Reason. Polity, 2018. 200 p.
 286. Hardt M., A. Negri. Multitude: War and Democracy in the Age of Empire. New York: The Penguin Press, 2004. 450 p.
 287. Higley J. Elites after State Socialism. New York, London: Rowman & Littlefield Publishers, 2000. 264 p.
 288. Higley J., M. Burton. Elite Foundations of Liberal Democracy. Elite Transformations. New York, London: Rowman & Littlefield Publishers,.

2006. 238 p.
289. Isambert-Jamati V. Crises de la société, crises de l'enseignement. Paris: PUF, 2001. 258 p.
 290. Lafontaine O. Fortschritt und Solidarität. Bonn: Reinbek Verlag, 2008. 228 s.
 291. Lane D. Elites and Classes in the Transformation of State Socialism. N.-Y.: Routledge. 2017. 222 p.
 292. Lodge P. T. Brackston. Educational policy and educational inequality. Oxford: Robertson, 1992. 256 p.
 293. Maslow A. H. Motivation and Personality. Scotland: Harper Collins Publishers, 1987. 293 p.
 294. On Becoming a School Leader: A Person-Centered Challenge / Combs A. W., Ann B. Miser, Kathryn S. Whitaker. Washington, DC: Association for Supervision & Curriculum Deve, 1999. 231 p.
 295. Parry G. Political Elites (ECPR Classics Series). London: ECPR Press 2005. 158 p.
 296. Riabchuk M. Dubious Strength of a 'Weak State': The Post-Soviet Ukraine in the Nineties. Autoritarismus in Mittelund Osteuropa. Wiesbaden, 2009. P. 262-274.
 297. Sartori G. The Theory of Democracy Revisited: Part One: The Contemporary Debate, Vol. 1. Washington: CQ Press, 1987. 270 p.
 298. Tallent N. The Practice of Psychological Assessment. N.-Y.: Pearson, 1991. 416 p.
 299. Townsend P. Understanding poverty and inequality in Europe. Response to poverty: lessons from Europe. London, 2004. P. 3-27.
 300. Formisano R. American Oligarchy: The Permanent Political Class. Champaign: University of Illinois Press, 2017. 288 p.

ДОДАТКИ

Додаток А

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

Статті у наукових фахових виданнях України:

1. *Постоловська О.* Політична еліта в Україні: проблеми формування та розвитку у науковому дискурсі років незалежності. *Політологічний вісник.* Збірник наукових праць. Київ: Вадекс, 2013. Випуск 70. С. 368-376.
2. *Постоловська О.* Поняття еліти: політологічний дискурс. *Гілея: науковий вісник.* Збірник наукових праць. Гол. ред. В. М. Вашкевич. Київ: ВІР УАН, 2013. Випуск 73 (№ 6). С. 310-312.
3. *Постоловська О.* Еліта як «національна аристократія» В. Липинського та «духовна когорта» народу у політичному дискурсі ХХ століття. *Гілея: науковий вісник.* Збірник наукових праць. Гол. ред. В. М. Вашкевич. Київ: ВІР УАН, 2013. Випуск 74 (№ 7). С. 351-353.
4. *Постоловська О.* Мобільність еліт: досвід політологічного дослідження. *Політологічний вісник.* Збірник наукових праць. Київ: Вадекс, 2013. Випуск 71. С. 334-342.
5. *Постоловська О.* Еволюція «дисидентства» та «номенклатури» як першої хвилі «нової – старої» політичної еліти України. *Гілея: науковий вісник.* Збірник наукових праць. Київ: ВІР УАН, 2013. Випуск 77 (№ 10). С. 286-289.
6. *Постоловська О.* Політична «елітологія»: від Маркса до Арона й Шумпетера. *Нова парадигма: журнал наукових праць.* Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2013. Випуск 117. С. 73-82.
7. *Постоловська О.* Суб'єктність політичної еліти: до визначення поняття. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені*

М. П. Драгоманова. Серія 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. Відп. ред. О. В. Бабкіна. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2015. Випуск 18. С. 59-64.

8. *Постоловська О.* Проблема оновлення політичної еліти в сучасній Україні. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*. Серія 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. Відп. ред. О. В. Бабкіна. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2016. Випуск 19. С. 117-123.

9. *Постоловська О.* Запит суспільства на «несистемних» політиків: до проблеми вивчення. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*. Серія 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. Відп. ред. О. В. Бабкіна. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2019. Випуск 25. С.57-61.

Стаття у зарубіжному фаховому виданні:

10. *Постоловская А.О.* Политическое противостояние и взаимодействие элит: первый опыт украинского государства. *Azarbaycan Respublikasi Ganclar va Idman Nazirliyi. Azarbaycan Ganc Alim. Aspirant va MagistrLAR Camiyyati. Proceedings of young scientists Труды молодых ученых*. Baki, 2013. № 8. С. 395-400.

Наукові праці, що засвідчують апробацію матеріалів дисертації, та додатково відображають отримані наукові результати:

11. *Постоловська О.* Первинна політична еліта незалежної України в розбудові державності. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*. Серія 18: Економіка і право : Збірник наукових праць. К.: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2013. Випуск 22. С. 169-176.

12. *Постоловська О. О.* До проблеми консолідації політичної еліти в сучасній Україні. *Тринадцяті юридичні читання. Українська державність: крізь призму часу* (до 100-річчя Української національно-демократичної революції 1917-1921 рр.): матеріали міжнародної наукової конференції, 24-25 травня 2018 року. Ред. кол. В.П. Андрущенко, Ю.С. Шемшученко та ін. К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2018. С. 221-223.

13. *Постоловська О. О.* Гендерні детермінанти формування політичної еліти в сучасній Україні. *Чотирнадцяті юридичні читання. Проблеми імплементції національного законодавства до Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом.* До 185-річчя НПУ імені М. П. Драгоманова; до 70-річчя Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України: матеріали міжнародної наукової конференції, 17-18 квітня 2019 року. Ред. кол.: В.П. Андрущенко, Ю.С. Шемшученко та ін. К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2019. С. 220-222.

Додаток Б

ВІДОМОСТІ ПРО АПРОБАЦІЮ РЕЗУЛЬТАТІВ ДОСЛІДЖЕННЯ

Положення та результати дисертації обговорювались на засіданні кафедри політичних наук Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Основний зміст дослідження доповідався на наукових і науково-практичних конференціях, у тому числі й міжнародних:

- Тринадцяті юридичні читання «Українська державність: крізь призму часу (до 100-річчя Української національно-демократичної революції 1917-1921 рр.)» (Київ, 2018 р., форма участі – доповідь);

- Чотирнадцяті юридичні читання «Проблеми імплементації національного законодавства до Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом. До 185-річчя НПУ імені М.П. Драгоманова, до 70-річчя Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України» (Київ, 2019 р., форма участі – доповідь);

- Тиждень філософії в НПУ імені М. П. Драгоманова «Майбутнє філософської освіти в Європі: виклики та перспективи» (Київ, 2019 р., форма участі – заочна);

- Науково-практична конференція «Значення культурної практики в освітньому процесі університету» (Київ – Новгород-Сіверський, 2019 р., форма участі – заочна).